

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU EKONOMİ POLİTİĞİ ANABİLİM DALI

İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE ORTADOĞU'DA EKO-POLİTİK AKIL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Sedat Namdar

İSTANBUL, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU EKONOMİ POLİTİĞİ ANABİLİM DALI

İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE ORTADOĞU'DA EKO-POLİTİK AKIL

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan: Sedat Namdar

Danışman: Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU

İSTANBUL, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz Ortadoğu Ekonomi Politikleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi 506714981 no'lu Sedat NAMDAR'ın hazırladığı "İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE ORTADOĞU'DA EKO-POLİTİK AKIL" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunması ve sözlü sınavı Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin 16. maddesi uyarınca 09.05.2019 tarihinde saat 15:00'da yapılmış sorulan sorulara alınan cevaplar sonucunda adayın tezinin kabulüne ne OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU	Kabul	
Prof. Dr. Tiğınçe OKTAR	Kabul	
Prof. Dr. Hamdi GENÇ	Kabul	

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 16.05.2019 tarih ve 2019/13-04 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU
Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları
Enstitüsü Müdürü

-Tez Onayı 3 iş günü içinde ıslak imzalı 3 (üç) kopya halinde Enstitüye teslim edilmelidir.

ÖZET

Uygarlıkların doğduğu ve yok olduğu bir yer olan orta doğu coğrafyasında birçok iktisadi ve siyasi akıl yaşamış ve dünya tarihine iz bırakmıştır. Bağrından büyük imparatorluklar ve dinler çıkaran bu kadim bölge ilk ve orta çağda İpek Yolu ve Baharat Yollarıyla doğuyu ve batıyı birbirine bağlamaktaydı. Kavimler oradan oraya göç ederken burada bazen bir devlet kurabildiler bazen artlarında ıssız yurtlar bıraktılar. Günümüzde halen süren çatışmaların sebep olduğu ve özellikle Müslüman halkların çoğunluğunu teşkil ettiği nüfus hareketleri, çile ve gözyaşı dolu hikâyeleri tarihe yeniden kaydetmektedir. Bölge insanı sukuna kavuşacağı bir barış medeniyetine kavuşmayı sabırsızlıkla beklemektedir.

Ortadoğu coğrafyasının biriken sorunlarının arkasında elbette geçmişte orada nefes alıp vermiş toplulukların hatıraları yatmaktadır. Ortadoğu insanının hâlihazırdaki ekonomik ve politik alandaki faaliyetleri kendi derin tarihlerinden gelen sebep ve sonuçlar şeklinde tezahür etmektedir. Toplum, devlet ve din üçgeninde çeşitli varyasyonlarla gelişmiş bir Ortadoğu ekopolitik aklıyla karşı karşıyayız. Bu aklın tahlil edilmesi bölgeye ait sorunlara çare bulunmasında bize yardımcı olabilir. Bölge insanını yani medeniyetler beşiği bir yurdun vatandaşını anlamaya çalışmak tarihte zorlu bir yolculuğa çıkmak anlamına geliyor. Her seyahat yanınızda iyi kötü bir pusula bulundurmanızı gerektirir. Maalesef tarihe yapılacak bir yolculukta elle tutulur gözle görülür bir pusula veya harita bulunmaz. Tarihin karanlıklarında el yordamıyla ve daha çok karanlık hakkındaki rivayetlere kulak kabartarak yürümeye çalışırız. Pusulam var diyenler daha çok bulmak istedikleri istikamete ayarlıdırlar. Herhalükarda daha önce bu yolculuğu tecrübe etmiş olanların öngörülleri ve tavsiyeleri tarih usturlabımızı doğru kullanmamıza hizmet edebilir. Ortadoğunun ve Ortadoğuluların tarihini anlamak için bir perspektif edinmek belki bir tarih felsefesi yapmak gerekecektir. Bu gayeyle Ortadoğu tarihine bakış çalışmamızı İslam'ın doğuşuyla sınırlandırdık. Uzak bir geçmişi görebilmek için yolculuğa hazırlık mahiyetinde giriş bölümünü uzun tuttuk. Tarih hakkında mütehassıs birçok üstadın rehberliğine başvurarak böyle bir cüreti gösterebildik.

“Eko-politik akıl” gibi yeni bir kavramla Ortadoğu tarihine nasıl bakabilirizi açıklamaya çalıştıktan sonra Doğu Roma ve İran aksında yaşananları ele aldık. Bu iki imparatorluğun tecrübeleri halen bölge halklarını, devletlerini ve dinlerini etkilemeye devam etmektedir. Daha sonra bölgenin bugün için aktif ancak İslam öncesi dönemde bölge tarihinde varlıkları olmayan

kavimlerin eko-politik akıllarını incelemeye çalıştık. Toplumların ve devletlerin yanında İslam öncesi orta doğuya renk vermiş dinleri de acemi usturlabımızla ölçmeye çalıştık. Sonuç bölümünde yeni eko-politik akıl kavramı üzerinden ortaya çıkan sonuçları değerlendirdik. Ayrıca bu çerçevede yeni sorular sorduk ve yeni araştırma alanları teklif ettik. Bu basit tecrübenin çok daha faydalı yeni ve benzeri girişimleri cesaretlendirmesini temenni ederiz.

Anahtar Kelimeler: İslam Öncesi, Ortadoğu, Eko-Politik, Akıl.

ABSTRACT

In the Middle East where civilizations were born and destroyed, many economic and political intellects lived and left their mark on world history. This ancient region, which brought great empires and religions from its roots, connects the east and west with the Silk Road and Spice Routes in the first and middle ages. When the tribes migrated from there, they were able to establish a state, sometimes leaving desolate dormitories. The populist movements, which are caused by the ongoing conflicts and constitute the majority of the Muslim peoples, re-record the stories of ordeal and tears. The region is looking forward to a peace civilization where the people will be able to enjoy their peace.

Behind the accumulated problems of the geography of the Middle East are lying the memories of the societies that breathed there in the past. The current economic and political activities of the Middle Eastern people are manifested in the form and results of their own deep history. We are faced with a Middle East eco-political mind, developed in various variations in the triangle of society, state and religion. Analysis of this mind can help us to find a solution to the problems of the region. To try to understand the citizens of a region that is the cradle of civilizations means a difficult journey in timeline. Each travel requires to have a good compass with you. Unfortunately, there is no visible compass or map on a trip to history. In the darkness of history, we try to walk by plaguing the rumors about hand and blood. Those who say I have a compass are more in the direction they want to find. In any case, the predictions and recommendations of those who have previously experienced this journey can serve us to use our historian correctly. It will be necessary to acquire a perspective to understand the history of the Middle East and perhaps a philosophy of history. To this end, we limited our study on the history of the Middle East to the birth of Islam. In order to be able to catch a distant past, we kept the entrance section longer to prepare for the journey. We were able to show such a dare by referring to the guidance of many adept masters about history.

After we tried to explain how we can look at the history of the Middle East with a new concept like eco-political mind, we discussed what happened in Eastern Rome and Iran. The experiences of these two empires continue to affect the peoples of the region, their state and their religion. Later, we tried to examine the eco-political minds of the people who are active in the region today but have no presence in the history of the pre-Islamic period. In addition to

societies and states, we tried to measure the religions that had occupied the pre-Islamic Middle East. In the conclusion, we evaluated the results of the new concept of eco-political reason. We also asked new questions and offered new areas of research. We hope that this simple experience will encourage many more useful new and similar initiatives.

Key Words: Pre-Islamic, Middle East, Eco-Politics, Reason.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
GİRİŞ: YÖNTEM İLE İLGİLİ YAKLAŞIMLAR	1
1. Orta Doğu'nun Tanımı.....	1
2. Ekonomi Politik Bilimi (Eko-politik) Bilimi ve Tarihçesi.....	2
3. Yeni Bir Kavram Denemesi: Eko-politik Akıl.....	9
4. Eko-politik Akılın Belirleyicileri.....	12
a) Siyasi Şuuraltı.....	12
b) Devlet Ruhu.....	14
c) Dünya Görüşü.....	15
d) Medeniyet - Ben İdraki.....	16
5. Eko-politik Akılın Görüntüleri.....	17
a) Eko-politik Akılın Teorik Görüntüleri.....	18
I-Pratik Akıl.....	18
II-Gelenek.....	19
III-Önyargı.....	19
IV-Ahlak.....	20
V-Otorite.....	20
b) Eko-politik Akılın Pratik Görüntüleri.....	20
I-Mülkiyet	20
II-Üretim ve Tüketim.....	21
III-Üretim Faktörleri.....	22
IV-Bölüşüm.....	23
BAŞLARKEN: İSLAM'DAN ÖNCE ORTA DOĞU	25
BİRİNCİ BÖLÜM	27
1. BİZANS İMPARATORLUĞUNUN EKO-POLİTİK AKLI.....	27
1.1. Bizans Eko-politik Akılının Belirleyicileri.....	27
1.1.1. Antik Yunan kültürü ve dili.....	27
1.1.2. Kutsal Roma İmparatorluk Makamı.....	28
1.1.3. Melez Dünya Görüşü.....	30
1.2. Bizans Eko-politik Akılının Görüntüleri.....	31
1.2.1. Yoz Ahlak.....	31
1.2.2. Yol Uygarlığı.....	32

1.2.3. Kilise ve Manastır.....	33
1.2.4. Serbest Ticaret, Ağır vergi ve Köylü Ekonomi.....	35
1.3. Sonuç Yerine Değerlendirme: Bizans Eko-Politik Aklı.....	36
İKİNCİ BÖLÜM.....	38
2. SASANI İMPARATORLUĞUNUN EKO-POLİTİK AKLI.....	38
2.1.Sasani Eko-politik Aklının Belirleyicileri.....	38
2.1.1. Din-Devlet erklerinin kutsal ittifakı.....	38
2.1.2. Mecusilik.....	39
2.2.Sasani Eko-politik Aklının Görüntüleri.....	41
2.2.1. Kast Sistemi.....	41
2.2.2. Mülkiyet ve Vergi.....	43
2.2.3. Bürokratik Sınıf ve Ordu.....	44
2.2.4. Ticaret.....	46
2.3.Sonuç Yerine Değerlendirme: Sasani İrani Eko-Politik Aklı.....	46
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	48
3.KABİLELER.....	48
3.1. ÇÖL VE ARAP KABİLELERİNDE EKO-POLİTİK AKIL.....	49
3.1.1. Arap Eko-politik Aklının Belirleyicileri.....	49
3.1.1.1.Transit Coğrafya.....	49
3.1.1.2.Asabiyet.....	50
3.1.1.3.Arap Dili ve Edebiyatı.....	52
3.1.2. Arap Eko-politik Aklının Görüntüleri.....	53
3.1.2.1.Kabile.....	53
3.1.2.2.Ticaret, Faiz ve Panayır.....	54
3.1.2.3.Kabileden Devlete Geçiş-Mekkeli Kureyş Örneği.....	54
3.1.3. Sonuç Yerine Değerlendirme: Bedevi Arap Eko-politik Aklı.....	58
3.2. BOZKIR VE TÜRK AŞİRETLERİNDE EKO-POLİTİK AKIL.....	60
3.2.1. Bozkır Türkünde Eko-politik Aklın Belirleyicileri.....	61
3.2.1.1.Organizatör Bozkır Göçebesi.....	61
3.2.1.2.Kut İnancı.....	63
3.2.1.3.Töre.....	64
3.2.2. Bozkır Türkünde Eko-politik Aklın Görüntüleri.....	65
3.2.2.1.Ordu.....	65

3.2.2.2.Devlet.....	66
3.2.2.3.Hayvancılık ve Ticaret.....	68
3.2.3. Sonuç Yerine Değerlendirme: Göçebe Türk'ün Eko-politik Akılı.....	69
3.3. DAĞ VE KÜRT AŞİRETLERİNDE EKO-POLİTİK AKIL.....	72
3.4. ŞEHİR VE YAHUDİ KABİLELERİNDE EKO-POLİTİK AKIL.....	75
3.4.1. Yahudilerde Eko-politik Aklın Belirleyicileri.....	80
3.4.1.1. Tehcir – Diaspora.....	80
3.4.1.2. Teolojik Kimlik.....	83
3.4.2. Yahudilerde Eko-politik Aklın Görüntüleri.....	85
3.4.2.1. Mabed.....	85
3.4.2.2. Ruhban Otoritesi.....	87
3.4.2.3.Çekirdek Kapitalizm.....	89
3.4.3. Sonuç Yerine Değerlendirme: Yahudilerde Eko-politik Akıl.....	92
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	94
İSLAM ÖNCESİ ORTA DOĞU'DA DİNLER.....	94
4.1. YAHUDİLİK VE EKO-POLİTİK AKIL.....	96
4.1.1. Yahudilikte Eko-politik Aklın Belirleyicileri.....	97
4.1.1.1. Kitap.....	97
4.1.1.2. Çekirdek Milliyetçilik.....	99
4.1.2. Yahudilikte Eko-politik Aklın Görüntüleri.....	103
4.1.2.1. Mabed.....	103
4.1.2.2. Kanun.....	104
4.1.2.3. Servet Temerküzü ve Aile.....	107
4.1.3. Sonuç Yerine Değerlendirme: Yahudilikte Eko-politik Akıl.....	108
4.2.HRİSTİYANLIK VE EKO-POLİTİK AKIL.....	111
4.2.1.Hristiyanlıkta Dininde Eko-politik Aklın Belirleyicileri.....	114
4.2.1.1. Pavlus İdeolojisi.....	114
4.2.1.2. Helenizm.....	116
4.2.2.Hristiyanlıkta Dininde Eko-politik Aklın Görüntüleri.....	118
4.2.2.1. Hristiyan Roma Devleti.....	118
4.2.2.2. Kilise ve Manastır.....	120
4.2.3. Sonuç Yerine Değerlendirme: Hristiyanlıkta Eko-politik Akıl.....	123
4.3.ZERDÜŞTLÜK VE EKO-POLİTİK AKIL.....	126

4.3.1.Zerdüştlükte Eko-politik Aklın Belirleyicileri.....	126
4.3.1.1. Henoteist-düalist doktrin.....	126
4.3.1.2. Devlet dini.....	127
4.3.2.Zerdüştlükte Eko-politik Aklın Görüntüleri.....	129
4.3.2.1. Mabet.....	129
4.3.2.2. Ruhban Sınıf.....	130
4.3.3. Sonuç Yerine Değerlendirme: Zerdüştlükte Eko-politik Akıl.....	131
4.4.ESKİ TÜRK DİNLERİNDE EKO-POLİTİK AKIL.....	133
4.4.1.Eski Türk Dinlerinde Eko-politik Aklın Belirleyicileri.....	136
4.4.1.1. Tek Tanrı İnancı.....	136
4.4.1.2. Şamanizm.....	138
4.4.2.Eski Türk Dinlerinde Eko-politik Aklın Görüntüleri.....	139
4.4.2.1. Kağan ve Devlet.....	139
4.4.2.2. Hurafeler.....	140
4.4.3. Sonuç Yerine Değerlendirme: Eski Türk Dinlerinde Eko-politik Akıl.....	141
4.5.CAHİLİYE DEVRİ ARAP DİNİNDE EKO-POLİTİK AKIL.....	143
4.5.1.Cahiliye Devri Arap Dininde Eko-politik Aklın Belirleyicileri.....	145
4.5.1.1. Putperestlik-Paganizm.....	145
4.5.1.2. Mürüvvet Ahlakı.....	147
4.5.1.3. Hz. İbrahim dininin kalıntıları.....	148
4.5.2.Cahiliye Devri Arap Dininde Eko-politik Aklın Görüntüleri.....	149
4.5.2.1. Kabe Görevleri.....	149
4.5.2.2. Kureyş ve Ahmesilik.....	150
4.5.2.3. İlaf ve Ticaret.....	153
4.5.2.4. Ganimet.....	155
4.5.2.5. Şairler ve Kahinler.....	156
4.5.3. Sonuç Yerine Değerlendirme: Cahiliye Devri Arap Dininde Eko-politik Akıl.....	157
GENEL SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	160
HARİTA LİSTESİ.....	169
KAYNAKÇA.....	173

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
Ar.	Arapça
Alm.	Almanca
A.S.	Aleyhisselam
ev.	Çeviren
Der.	Derleyen
Eko-politik	Ekonomi politik
Fars.	Farsça
Fra.	Fransızca
H.z.	Hazreti
İb.	İbranice
İng.	İngilizce
Lat.	Latince
M.Ö.	Milattan nce
M.S.	Milattan sonra
Tür.	Türkçe
Yun.	Yunanca
S.A.V.	Sallallahu Aleyhi Vesellem
Vb.	ve benzerleri
v.d.	ve diğ erleri

GİRİŞ: YÖNTEM İLE İLGİLİ YAKLAŞIMLAR

1. Orta Doğu'nun Tarifi

Ortadoğu bölgesi yüzlerce yıl süren acıların ve çilelerin coğrafyası olup en bariz özelliği Afro-Avrasya dünya ana-kıtasının kesişim alanında yer almasıdır. Bölge batı Asyayı, kuzey Afrikayı ve doğu Avrupayı içermektedir. Güney ve doğu Akdeniz ile güney Karadeniz ve güney Hazar kıyıları ortadoğunun deniz sınırlarını çizer. Kızıldeniz ve Basra gibi iki önemli iç deniz ve bazı körfezler de bölgeye aittir. Yeryüzünde halen geçerliliğini koruyan üç semavi dinin (İslam, İsevilik ve Musevilik) indirildiği ve yayıldığı bu kadim bölge hiçbir zaman eksik olmayan kitlesel göç hareketleri sebebiyle birçok imparatorluğa ve uygarlığa tanık olmuştur. Günümüzde demografik olarak Müslüman nüfus bölgede çoğunlukta olup Hristiyan ve Yahudi azınlıklar ise halen varlığını devam ettirmektedir.

Bölgeyi adlandıran “Ortadoğu” tabiri Batılı oryantalist bir tanım olup ilk kez Amerikalı tarihçi Alfred Thayer Mahan¹ tarafından 1902 yılında kullanılmıştır.² Sözkonusu makalede Arap Yarımadası ve Hindistan arasındaki bölge için ortadoğu (middle east) adı teklif edilir. Ortadoğu kelimesi Birinci Dünya Savaşından sonra kitap, makale ve istihbarat raporlarının dışında resmi kurumlara da girer. İlk defa Britanya Krallığı'nın Sömürgeler Bakanlığı teşkilat bünyesinde “Middle Eastern Department” (Orta Doğu Şubesi) unvanıyla kurulan idari birimin adı olarak resmi devlet jargonunda kullanılmaya başlanır. Yine Birleşik Krallığa bağlı “Coğrafi İsimlendirme Daimi Komisyonu” (İng. Permanant Comission on Geographical Names) Basra Körfezini, İran ve Irak'la birlikte Arap Yarımadasını, Mısır ve Türkiye'yi de ekleyerek ortadoğu tanımını genişletti.³ Fırat ve Dicle nehirlerinin batısında kalan bölge Avrupalı coğrafyacılar tarafından “Yakın Doğu”, Fırat-Dicle hattı ile Seylan (Sri Lanka)- Burma (Myanmar) çizgisi arasındaki bölge “Orta Doğu”, daha doğuda kalan coğrafi bölge “Uzak Doğu” olarak kabul edildi. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinde bulunan Balkanlar, Anadolu, Arabistan Yarımadası ve Mısır “Yakın Doğu” bölgesi içinde kalmaktaydı.

¹ Amerikan deniz politikasının kurucusu olarak bilinen Amerikalı tarihçi Alfred Thayer Mahan (M.S. 1840 – 1914) “National Review” dergisinde yayımlanan “The Persian Gulf and International Relations” başlıklı makalesinde ilk kez “Ortadoğu” terimini kullanmıştır.

² Erdal Şimşek, **ABD-İsrail-İran Üçgeni: Ortadoğu'da Kirli Oyunlar**, Neden Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s.9.

³ Şimşek, a.g.e. , 2007, s.11.

İran, Afganistan ve Hindistan toprakları ise “Ortadoğu” bölgesinde bulunmaktaydı. Çin Hindi, Çin ve Japonya gibi ülkeler ise Uzak Doğu olarak kabul edildi.⁴

19.yüzyıldan I. Dünya Savaşı sonrasına kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlarda ve Doğu Akdenizde kaybettiği toprakları anlatan “Yakındoğu” kavramı II. Dünya Savaşı yıllarında unutulmaya yüz tuttu. Onun yerine “ortadoğu” kavramı bölgeyi adlandırmak için daha çok kullanılır oldu.⁵ Kara jeopolitiği açısından Ortadoğu bölgesi Afrika kıtasının kuzeyini, Orta Asyanın batısını, Kafkasların güneyini ve Avrupa’nın doğusuna yerleşmektedir. Deniz jeopolitiği olarak Kızıldeniz, Akdeniz, Hazar Denizi ve Karadeniz’in güney sahillerini kapsamaktadır. Bölge halen dünya ulaşım trafiğinin merkezi konumundadır.⁶ Küresel dokuz en önemli stratejik geçiş noktasından beşi Ortadoğu sınırları içerisinde kalmaktadır: Aden Boğazı, Hürmüz Boğazı, Çanakkale Boğazı, İstanbul Boğazı, Süveyş Kanalı.⁷

2. Ekonomi-politik (Eko-politik) Bilimi ve Tarihçesi

Ekonomi-politik terimi, Yunanca “oikonomia” ve “politeia” sözcüklerinin bir araya gelmesinden oluşur. Birinci sözcük “Oikonomia” iki kelimedenden müteşekkildir: birinci kelime “oikos” ev, ev ekonomisi demektir ve diğeri “nomos” olup yasa anlamına gelir. Ev kelimesi bir kan bağından oluşan aileden ziyade özel bir yetki alanını tanımlamaktadır. Eski Yunan’da evin çizdiği yetki alanına mal-mülk ile birlikte eş ve çocuklar, köleler ve cariyeler de girmektedir. İkinci sözcük “politeia” ise bağımsız kent devletlerinden (site) oluşan, antik Yunan dünyasında hem şehire hem devlete işaret eden “polis” kelimesinden türetilmiştir. Sonuçta ekonomi-politik ev veya devlette bir çeşit otoritenin uygulama alanı bulunduğu, yöneten ve yönetilen olarak iki tarafın bulunduğu sosyal ve interaktif bir etkileşimin adıdır.⁸

“Ekonomi-politik” kavramının literatüre yerleşmesi zorlu süreçlerin sonucu gerçekleşmiştir. İngilizce lisanında “political economy” olarak geçerken Türkçe karşılığı “siyasal iktisat” veya “politik ekonomi” olarak verilir. Türkçeye çevrilirken kullanılan “siyasal”

⁴ Muzaffer Erendil, **Çağdaş Ortadoğu Olayları**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1992, s.3.

⁵ Esra Tuğaç Demircan, “Akdeniz İçin Birlik Projesi ve Ortadoğu”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara 2012, s.6.

⁶ Mustafa Kayar, **Türk Amerikan İlişkilerinde Irak Sorunu**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, ss.87-88.

⁷ Bknz. Harita Listesi, Harita 1. Orta Doğu Siyasi Haritası, Kaynak: <https://www.harita.gov.tr/urun-14-1-1-800-000-olcekli-ortadogu-siyasi-haritasi.html> Erişim Tarihi: 23.03.2019.

⁸ Muhammed Âbid El-Cabirî, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, Çev. İbrahim Akbaba, İkinci Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s.11.

sözcüğüyle iktisat biliminin politik konularla birleşik olduğu kastedilmez. Aslında ekonomi politik, ülke ekonomilerini inceleyen bilimdir. XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Bu yüzden bu Almanca lisanına “national oekonomie” (Tür. Ulusal ekonomi) şeklinde çevrilerek kullanılır. Türkçeye çevirisi macerasına baktığımızda ise Türkiye’nin kültür hayatının II. Dünya Savaşına kadar Fransızcanın etkisi altında olması sebebiyle Türkiye’deki sosyalist düşünürlerin bu terimi Fransızcadan olduğu gibi aldıklarını görürüz. Fransızcada sıfatlar genellikle isimlerden sonra geldiği için Fransızlar “economie politique” olarak kullandılar. Aslında “siyasal iktisat” veya “politik ekonomi” olarak Türkçeye çevrilmesi gerekirken “ekonomi-politik” olarak dilimize kazandırıldı. Fakat bu çeviri günlük konuşma ve yazışmalarda karmaşaya yol açtı. Çünkü devletlerin ekonomik alanda izlediği politikaları ifade etmek için “*iktisat siyaseti*” veya “*ekonomi politikası*” kavramları kullanılması gerekirken çok yanlış bir biçimde “ekonomi politik” ibaresi dolaşıma girdi.⁹

Ekonomi-politik, önceleri bir evin belli kurallar doğrultusunda yönetilmesi anlamına gelirken sonraları daha büyük bir evin yani devletin yasalarla yönetilmesi şeklinde anlam genişlemesine uğradı. Bu anlam genişlemesi sayesinde merkezî devletin ekonomik yapısına işaret eden ekonomi politik, klasik okulun emek-değer kuramını da içine alarak içinden çıkılmaz bir hal aldı. Üretim, mübadele ve bölüşüm gibi ekonomik düşünceyi oluşturan olguların ilk ve ne zaman bağımsız olarak ortaya çıktığını tespit etmek neredeyse imkânsızdır. Antik çağda ve orta çağda bu tür konular felsefe ve teoloji alanında işlenmiştir. Bağımsız bir ekonomi bilimi eski çağlarda mevcut olmamıştır. Antik çağ düşünürleri ekonomiye dair düşüncelerini felsefenin bir alt disiplini olan ahlak felsefesinde dile getirmişlerdir. “Ulusların Zenginliği” (İng. The Wealth of Nations) adlı eseriyle ekonomi biliminin kurucusu sayılan Adam Smith’in (M.S. 1723 - 1790) bir ahlak felsefecisi olduğunu hatırlarsak ekonomi biliminin aslında felsefenin iki alt disiplini olduğunu kavramış oluruz.¹⁰

“Ekonomi-politik” deyiminin tarihçesine göz attığımızda ilk olarak 1615 yılında Fransız iktisatçı Antoine de Montchretien’in (M.S. 1575 - 1621) yazdığı “Traicte de l’oekonomie politique” adlı eserinin bizzat adında kullandığına şahit oluruz. Ancak 1611 yılında Cenevreli Fizikçi Louis de Mayerne-Turquet’in (M.S. 1550-1618) “La Monarchie aristodemocratique”

⁹ Sungur Savran, “Ekonomi ve Politik Eleştirisi”, **Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü**, Der. Fikret Başkaya, Aydın Örnek, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul 2008, ss.33-34.

¹⁰ Akış Doğan, “Ekonomi Politik: Kavramsal ve Kuramsal Bir Tartışma”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Malatya 2011, s.23.

adlı çalışmasında bu deyimini “egemen devletin yurttaşları karşısındaki görevleri” manasına gelecek şekilde kullandığını görmekteyiz. XVIII. yüzyıl ortalarına kadar ahlak felsefesi içinde yer almakla sınırlı kalmıştır. Aristo’dan Adam Smith’e uzanan ve yüzyıllar süren serüveninde ekonomi-politik ile ilgili yaşanan gelişmelere kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Ünlü Yunan filozofu Aristoteles (M.Ö. 384 - 322) ahlak (etik) alanında yazarken önce fiyatlardan (değerlerden) bahsetmiştir. Ona göre para kazanmanın iki yolu vardır. Birincisi doğadan olup mecburen gereklidir ve onu makbul saymıştır. Diğeri ticaridir yani değiş tokuş, mübadele yoluyla insanların birbirleriyle alışveriş yapmasından doğar ki bunu muteber görmemiştir. “Oekonomik” doğal ekonomiyi ifade etmek, “chrematistik” kelimesi ise ticaret yoluyla servet edinmek uğruna çaba göstermek yerine kullanılır. Kısaca oekonomik kullanım değerini; chrematistik değişim değerini konu edinir. Aile yönetiminde doğru olan servet edinme şekli kullanım değerlerinin (oekonomik) elde edilmesidir. Değişim değerleri servet temerküzüne dayanır ve doyumsuzdur. Aristoteles adaleti sağlayabilmek için değişime sokulan değerler arasında bir denge olması gerektiğini söylemiştir. Günümüz ifadesiyle tek satıcı tarafından uygulanacak tekel fiyatını meşru kabul etmez. Kısaca adil fiyata (Lat. justum pretium) ulaşmanın yolunu aramıştır.

Ortaçağda İtalyan ilahiyatçı ve filozof St. Thomas Aquinas (M.S. 1224/25 - 1274), Alman ilahiyatçı ve filozof St. Albertus Magnus (M.Ö. 1200 - 1280), İskoç ilahiyatçı John Duns Scotus (M.S. 1266 - 1308) gibi skolastik düşünürler “justum pretium” konusunda Aristotelesçi bir yol izlemişlerdir. XVI. yüzyıl İspanyol ilahiyatçısı Louis de Molina (M.S. 1535 - 1600) adil fiyatın ancak pazar yerinde oluşabileceğini söylemiştir. İnsanların pazar yerinde bir araya gelerek ortak bir fiyat oluşturmasına Roma hukukunda “communis aestimatio” (Lat. Genel değerlendirme) adı verilmiştir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda “ekonomi politik” communis aestimatio’nun farklı ve değişik yorumları olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹

Batı Avrupa’da M.S. XVI. – XVII. yüzyıllar ekonomi-politikle ilgili önemli değişimlerin yaşandığı ara bir dönemdir. Feodalizm artık çözülmeye başlamıştır. Ekonomi politik piyasaların oluşması, toplumun yeniden örgütlenmesi ve bireysel hayatın yeniden düzenlenmesi gibi anlamlara gelmeye başlamıştır. Gelecek kuşak düşünürler bu çağı, Amerika kıtası dâhil tüm kolonilerdeki altın ve gümüşün yağma edilmesi, ticari malların bolluğu ve

¹¹ İşaya Üşür, “Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları”, Praksis Dergisi, Sayı 10, Ankara 2003, ss.213-214.

bunun belli bir sınıf tekelinde temerküz etmesi şeklinde hatırlayacaklardır. Bu dönemin bariz özelliklerinden birisi tarım üretiminin yerel boyutun dışına taşmış olmasıdır. Artık zenginliğin ölçüsü altın ve gümüşle temsil edilen para olmuştur. Servet veya zenginlik elde etmenin yolu ticarettir. Ticaret aslında istihdam ve işbölümü demektir. Piyasa için mal üretmek ve kar gayesiyle sermaye biriktirmek ticari kapitalizmin doğuşunu hazırlamıştır. Birikimin ister ülke ister kişisel boyutta olsun “fazla olanı” yani bir şeylerden “arta kalanı” temsil ettiği aşikârdır.

Yakınçağa geçildiğinde gerçekleşen bu yeni birikimlerin anlamı ekonomi politik biliminin içinde çözülmek istenir. Louis de Mayerne-Turquet’in söylediği gibi yeni çağa rengini veren “ulus devlet”tir. Batı Avrupa’da feodalizmden “merkezî ulus devlete” geçişte iki kritik kavram dikkate alınmalıdır: “zor kullanma tekeli” ve “vergi salma, vergi tahsili tekeli”. Amerikalı iktisatçı Joseph A. Schumpeter (M.S. 1883 - 1950) ekonomi politikte en önemli konunun “vergiler” olduğunu söylemiştir. Vergi salma ve vergi tahsili tekeli tartışmaların bir tarafı iken feodal vergilerin kaldırılması da diğer tarafıdır. Fransız İhtilaline yol açan devrimin fitilini vergiler meselesinin ateşlediğini unutmamalıyız. Ekonomi politiğin kuruluş aşamasında politik yönü devlete ilişkindir ve deyimde geçen iki alan henüz birbirinden ayrışmamıştır. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru devlet ve sivil toplum nihayet ayrı ayrı tanımlanmaya başlamıştır. Ekonomi sivil topluma mal edilirken siyaset ekonomiden, ekonomi de siyasetten bağımsız bir alan haline gelmiştir.¹²

Adam Smith’e giden yolda Fransız iktisatçı François Quesnay (M.S. 1694-1774), İskoç iktisatçı Sir James Steuart Denham (1712-1780) gibi fizyokratlar¹³ ekonomi-politik alanındaki kitap başlıklarına üretim (tarım) ve bölüşüm konularını birlikte taşıdılar. Nihayet Adam Smith ünlü eseri “Ulusların Zenginliği” (İng. Wealth of Nations) kitabını 1776 yılında yayınladı ancak kitabının başlığında ekonomi-politik deyimini yer almadı. Aslında kitabın adı, kitabın içeriğini çok doğru yansıtmaktaydı. Sanayi Devriminin arefesinde yayınlanmış olmakla Smith’in kitabı sanayi devriminin ürünü sayılmalıdır. Smith sürekli *sınai üretimden* (İng. manufacture) bahsederken emeğin, değer kaynağı mı ölçüsü mü olduğu hususunda çekimser kalmıştır. Sivil toplumda (veya kapitalist toplumda) servetin artış sırrını kendince çözmüştür; “sermaye

¹² Üşür, a.g.m. , 2003, ss.217-219.

¹³ Fizyokratlar: Yunancada doğa anlamına gelen physis ve düzen anlamına gelen kratos kelimelerinden meydana gelmiştir. Doğal düzen olarak Türkçeye çevirebileceğimiz bu terim XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren tarımı esas alan bir fikir sistemidir. Tarımı önemsemeyen Merkantilizme karşı geliştirilen ilk kuvvetli doktrindir. İktisatçı adı ilk kez Fizyokratlar için kullanılmıştır. <https://www.iktisatsozlugu.com/nedir-980-F%C4%B0ZYOKRAT#.XGHjArhS82w> (Erişim Tarihi: 23.03.2019)

birikimi”. Fizyokratlardan farklı olarak tarımsal üretim yerine sınıai üretimin sonucunda elde edilecek birikimin ulusal servet artışına sebep olacağını savunmuştur. Smith’e göre bunun tek şartı vardır: toplumdaki bölüşümde birikimin üç sosyal sınıftan (kapitalistler-sermayedarlar, işçiler ve toprak sahipleri) sadece sermayedarlara tevdi edilmesidir. Ulusların servetlerinde doğacak artışı (genel ve sosyal çıkarı) temin edecek ana kuvvet “kâr”dır. Haddizatında kâr, sermayedarların kendi özel çıkarlarını gerçekleştirirken elde ettikleri gelirdir. O halde genel çıkarlar ile özel çıkarlar bir çatışma değil bilakis uyum içerisinde olmalıdır. İşte “görünmez el” (İng. invisible hand) bu uyumun sağlandığı mekanizmadır.¹⁴ Smith’in kendi yaptığı ekonomi politik tanımını şu şekildedir:

“Devlet adamı veya kanun yapıcıya ait bir bilim dalı olduğu düşünülen ekonomi- politik’in iki farklı hedefi vardır: birincisi halk için bol miktarda gelir veya geçim imkânı temin etmek ya da kendi gelir ve geçim ihtiyaçlarını elde edebilmelerini sağlamaktır. Ve ikinci olarak devlete veya refah devletine kamu hizmetlerini yapabilmesini sağlayacak geliri temin etmektir. Ekonomi-politik hem halkı hem de hükümdarı zenginleştirmeyi hedefler.”¹⁵

Ekonomi-politik, Smith sayesinde gündeme tekrar yerleşmiştir. Hem halkı hem devleti zenginleştirmeyi teklif ettiğinden Smith’in fikirleri hem bir iktisat teorisi hem bir iktisat politikasıdır. Smith üretim ile birikim arasındaki ilişkiyi kendine göre çözmüştür ancak birikim sürecinde bölüşümün bundan nasıl etkileneceğine ilişkin fikir yürütmemiştir. Ekonomi politik adına bu konuyu çözmek, İngiliz iktisatçı David Ricardo’ya (M.S. 1772 - 1823) kalır. “Ekonomi Politğin ve Vergilendirmenin İlkeleri” (İng. Principles of Political Economy and Taxation) adlı eserinde Ricardo ekonomi-politikten şöyle bahseder:

“Yeryüzündeki ürünler toplumun üç sınıfı arasında paylaşılır: toprak sahipleri, sermaye sahipleri ve emekçiler. Değişik toplumsal aşamalarda yeryüzünden elde edilen toplam üretimin bu üç sınıf arasında rant, kâr ve ücret olarak paylaşımı farklı olacaktır. İşte bu bölüşümü düzenleyen yasaların belirlenmesi ekonomi politğin baş sorunudur.”¹⁶

¹⁴ Üşür, a.g.m. , 2003, ss.221-224.

¹⁵ Adam Smith, **Ulusların Zenginliğı**, Cilt. II, Çev. Mehmet Tanju Akad, Üçüncü Baskı, Alan Yayınları, İstanbul 2018, s.139.

¹⁶ David Ricardo, **Ekonomi Politğin ve Vergilendirmenin İlkeleri**, Çev. Tayfun Artan, Üçüncü Basım, Belge Yayınları, İlk Basım Yılı 2000 İstanbul, s.23.

Fransız iktisatçı Jean-Baptiste Say (M.S. 1767 - 1832) ile birlikte ekonomi politiğin konusu değil ama yöntemi hakkında yeni tartışmalar başlamıştır. Say, bilimleri deneysel (İng. experimental) ve betimlemeci (İng. descriptive) olanlar şeklinde sınıflar. Ekonomi politik bunlardan birinci kategoriye girmektedir. Böylece ekonomi politik için “gözlemlenebilir” ve “ölçülebilir” olmanın yolu açılmıştır. 1837 yılında İngiliz iktisatçı Nassau William Senior (M.S. 1790 - 1864) ekonomi politik bilim dalını kendi içinde ikiye ayırır: “teorik” kısmı servetin doğasını, üretimini ve bölüşümünü açıklarken “pratik” olanı servetin yönetimi için en uygun kurumların ne olduğunu araştırmaktadır. Ekonomi politığe “saf bilim” diyerek pratik bölümünü genel yönetim sanatı içinde saymıştır. İngiliz iktisatçı John Elliot Cairnes (M.S. 1823 - 1875) 1857 yılında yayınladığı “Ekonomi-Politiğin Karakteri ve Mantıksal Yöntemi” (İng. The Character and Logical Method of Political Economy) adlı eserinde ekonomi politığe “yansız” (nötür) olma vasfını da eklemiştir.¹⁷ Saf bilim ve yansızlık anlayışı Fransız-İsviçreli iktisatçı Marie-Esprit Leon Walras’ta (M.S. 1834 - 1910) zirve noktaya taşınır. 1930’lu yıllara gelindiğinde ekonomi artık hiç te politik değildir. Walras durumu netliğe kavuşturabilmek için şu soruyu sorar: “Ekonomi politik, olanın (doğal) bir açıklaması mıdır? Yoksa olması gerekenin (moral) bir planlaması mıdır?”. Walras bu sorunu çözüme kavuşturmak için bilim-sanat ve etik arasında ayırım yapmayı önermiştir. Bunu yaparken beşeri olguları iki alanda incelemiştir: kişilerle şeyler arasında olan bitenler, kişilerle kişiler arasında cereyan edenler. Her iki olgunun yasaları farklıydı. Birincisine “endüstri” (industry), ikincisine “kurumlar” (institution) adını verdi. İşte ekonomi politik birden endüstriyel üretimin ve toplumsal servetin bilimi haline geldi. Walras’tan sonra radikal bir değişim geçiren ekonomi politik sadece endüstriyel ilişkilerin incelemesi olup çıkmıştır. Bu da neoklasik iktisadın¹⁸ esas çerçevesini oluşturmuştur.¹⁹

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ekonomi-politik deyimini bilim çevrelerini rahatsız etmeye başlamıştır. Bu sırada 1875 yılında İskoç iktisatçı Henry Dunning MacLeod (M.S. 1821 - 1902) “iktisat” (İng. economics) adını önermiştir. Günümüzde artık bağımsız bir alan haline gelen iktisat bilimi bu adla o tarihe kadar hiç kullanılmamıştı. İngiliz iktisatçı Alfred Marshall (M.S. 1842 - 1924) 1890 yılında yayınladığı kitabının adını “İktisadın Prensipleri” (İng. Principles of Economics) koyarak kitabının daha birinci sayfasında “ekonomi-politik” ve “ekonomi”

¹⁷ John Elliot Cairnes, **The Character and the Logical Method of Political Economy**, 2nd Edition, Batoche Books, 2001 Ontario-Canada, ss.19-22.

¹⁸ Neoklasik iktisat: 1870-1920 yılları arasında klasik değer teorisinde köklü değişiklikler yapmakla birlikte klasik görüşlere ve liberal ideolojiye sahip iktisatçılar tarafından savunulur. <https://www.iktisatsozlugu.com/nedir-4629-neoklasik-iktisat-okulu-#.XGHv9LhS82w>

¹⁹ Üşür, 2003, ss.224-226.

terimlerini birbirini yerine kullanmıştır. Marshall kitabına şöyle başlar: “Ekonomi politik veya ekonomi insanoğlunun olağan meşguliyeti (business) üzerine bir çalışmadır; kazanç elde etmek ve refahın maddi gereksinimlerini temin etmekle çok yakından ilgili bireysel ve sosyal faaliyetleri inceler.”²⁰

XIX. yüzyılda Alman filozof Karl Heinrich Marx’ın (M.S. 1818 - 1883) ekonomi politik konusunda nerede durduğu önemlidir. Marx’ın tarihe mal olmuş kitabı Kapital’in (Alm. Das Kapital) diğer başlığı “Ekonomi-Politiğin Eleştirisi” ‘dir. Kitabın Almanca birinci baskısının önsözünde “bu eserin nihai amacı modern toplumun ekonomik hareket yasasını ortaya çıkarmaktır” yazmaktadır. Marx “Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı” (Alm. Zur Kritik der politischen Ökonomie, 1859) adlı eserinin önsözünde benzer bir tanım daha yapar: “Araştırmalarım sivil toplumun anatomisinin de ekonomi politiğin içinde aranması gerektiği sonucuna vardı”. Buradaki sivil toplumdaki kasıt elbette “kapitalist toplum”dur. Alman filozof Friedrich Engels de (M.S. 1820 - 1895) ekonomi politik için benzer bir izahta bulunur: “Ekonomi politik çağdaş burjuva toplumunun teorik tahlilidir ve gelişmiş burjuva koşullarını temel alır.” Görüldüğü gibi Marx ve Engels, ekonomi-politik kavramını selef ve haleflerinden tamamen farklı bir anlamda kullanmışlardır. Marx özellikle ekonomi politiğin eleştirisi derken servetin politika ile olan ilişkisini çözümlenmek istemektedir. İlginçtir ki Marx’a kadar ekonomi-politik bilimi bu konuya kör ve sağır kalmıştır. Marx’ın ekonomi politik alanındaki “üretim güçleri” ve “üretim ilişkileri” kavramsallaştırması varoluşsal (ontolojik), toplumsal ve tarihsel kategorilerdir.²¹

1873 - 1890 yılları arasındaki ekonomik buhran sebebiyle 1890’lı yıllar ekonomi politik bilimi ve ekonomi politikle uğraşanlar açısından zorlu bir dönem olmuştur. Kendini bağımsız olarak düzenleyebilen piyasalar fikri itibarını kaybetmeye başlamıştır. 1930’lara gelindiğinde artık bu fikre karşı bir muhalefet oluşmuş durumdadır. İlk itirazı yapan kişi İngiliz iktisatçı John Maynard Keynes (M.S. 1883 - 1946) ‘dir. Keynes politikayı (devleti) ekonomiye yeniden sokmuştur. “1929 Büyük Buhran”ın ardından piyasanın başarısızlığına karşı “yeni uzlaşma” (new deal) programı uygulamaya konmuştur. Keynes 1936 yılında yayınlanan “Genel Teori” (General Theory) adlı çalışmasıyla teorisini güçlü temeller üzerine kurmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında Keynes’in “devletin müdahale ettiği ekonomi” anlayışı hükümetler nezdinde genel

²⁰ Alfred Marshall, **Principles of Economics**, Eight Edition, Palgrave Classics in Economics, First Edition 1890, Eight Edition 1920, Hampshire-UK, 2013, s.1.

²¹ Üşür, a.g.m. , 2003, ss.228-234.

kabul görmüş ve uygulamalar başarılı olmuştur. Bu sayede “refah devleti” (İng. welfare state) kavramı doğmuştur. Beraberinde “siyasal demokrasi” konusu dünya gündemine girmiştir. Ancak 1950’lerin ikinci yarısından itibaren refah devletine saldırılar başlamıştır. İktisat ile siyasal demokrasi arasındaki ilişkiler mercek altına alınmış ve 1960 tarihinde “piyasaların başarısızlığı” yerini “devletlerin başarısızlığı”na bırakmıştır. Bu “devletin başarısızlığı” tespitini yapanlar Chicago ve Virginia Politeknik okullarıdır. Keynesci uygulamalar nedeniyle ekonomi ile politika (devlet) arasında yaşanan ilişkileri ve bu ilişkiler nedeniyle meydana gelen başarısızlıkları eleştiren her iki ekolün düşünürleri iktisadın ilkelerini politika bilimine de uygulamak istemişlerdir. 1968 yılına gelindiğinde ekonomi-politik bilimi artık iktisat ilkelerinin politikaya uygulanmasının yeni adı olmuştur: “yeni ekonomi politik”. Bu yeni akıma Amerikalı siyaset bilimci Hannah Arendt (M.S. 1906 - 1975) isabetli bir seçimle “Chicago Ekonomi Polisiği” adını vermiştir. Bu ekolün en önemli temsilcisi Amerikalı iktisatçı ve eğitimci James M. Buchanan (M.S. 1919 - 2013) olmuştur.²²

Özetle; ekonomi politik ayrı bir bilim dalı olarak Londra’da doğmuştur. Ekonomi-politik’in kurucularından Adam Smith “Ulusların Zenginliği” kitabını burada yayınlamıştır. Ricardo iş, siyaset ve bilim yaşamıyla dolu Londra’da eser vermiştir. Karl Marx ömrünün yarısından fazlasını Kapital’i yazdığı Londra’da geçirmiştir. Onun zamanında ekonomi politik bir İngiliz bilimi olarak görülmekteydi. XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar geçen süreçte ekonomi-politik alanında otorite olan bilim adamlarının çoğu İngiliz, birkaç tanesi Fransız’dır. XX. yüzyılın ikinci yarısında kadar atıl kalmaya mahkûm edilen ekonomi politik, günümüzde özellikle Anglo-Amerikan bilim dünyasında önceki anlamından farklı olarak siyasi ilişkileri göz önünde bulunduran ekonomi araştırmaları anlamında kullanılmaktadır. Ekonomi-politik terkinde yer alan “politika” sözcüğü günümüzde sıklıkla kullanılan “iktisadi politikalar” ile karıştırılmamalıdır.²³

3. Yeni Bir Kavram Denemesi: Eko-politik Akıl

Ekonomi politik deyimini “akıl” ile birleştirip tarih ve toplum okumalarında “eko-politik akıl” adı altında yeni bir kavramsal araç edinmek istiyoruz. Sözümlüğün başında eko-politik biliminin babası sayılan Adam Smith’in “ekonomi politik” tarifini aşağıda bir kez daha alıntulamakta fayda görüyoruz:

²² Üşür, a.g.m. , 2003, ss.229-231.

²³ Doğan, a.g.m. , 2011, ss.23-103.

“Devlet adamı veya kanun yapıcıya ait bir bilim dalı olduğu düşünölen ekonomi politik’in iki farklı hedefi vardır: birincisi halk için bol miktarda gelir veya geçim imkânı temin etmek ya da kendi gelir ve geçim ihtiyaçlarını elde edebilmelerini sağlamaktır. Ve ikinci olarak devlete veya refah devletine kamu hizmetlerini yapabilmesini sağlayacak bir gelir temin etmektir. Ekonomi politik hem halkı hem de hükümdarı zenginleştirmeyi hedefler.”²⁴

Smith’den önce de sonra da “devlet” neredeyse topluma hizmet eden evrensel bir kurum olarak görölmüştür. Hatta kimilerince devlet toplumun bir hülasası olarak yüceltilmiştir. Çoğu kişi devletin toplumsal amaçları gerçekleştirebilecek en uygun organizasyon olduğunu düşünmektedir. Demokrasinin yükselişiyile birlikte devletin toplumla özdeşleştirilmesi katlanarak artmıştır. O halde devlet, iktisat ve politika toplumun hangi aşamasında başlamış olabilir? Mütevazılığı elden bırakmadan teorisyenlerin yüzlerce, binlerce cevabı arasından en makulünü seçmek durumundayız. İnsan dünyaya hiçbir şeyi olmaksızın gelir. İhtiyaçlarını gidermek, isteklerini tatmin etmek ve hayat standartını yükseltmek için aklını ve emeğini kullanır. Bunu yalnız yapamayacağını anlayınca hemcinsleriyle yardımlaşarak toplu halde yaşamaya başlar. Toplu dayanışmanın verdiği kudretle doğal kaynakları dönüştürür (üretim) ve ortaya çıkan ürünleri diğerlerinin sahip olduğu ürünlerle ihtiyaçları ve istekleri doğrultusunda mübadele eder. Gönüllü mübadele sürecinde üretkenlik ve hayat standartları oldukça yükselir. İnsanoğlu varlığını sürdürmek ve zengin olmak için en doğal yolun aklını ve emeğini üretim ve mübadele süreçlerinde kullanmak olduğunu artık öğrenmiştir. Aklı ve emeği sayesinde doğal kaynakları ıslah etmeye ve özel mülk edinmeye başlar. İhtiyaçları veya talepleri doğrultusunda hür iradesini kullanarak bu mülkleri değiş tokuş (mübadele) eder veya onların mülkiyet hakkını devreder.

Alman sosyolog ve ekonomi politik bilimcisi Franz Oppenheimer (M.S. 1864 - 1943) zenginlik elde etmenin birbirine zıt iki ayrı yolu olduğunu söyler: birincisi “iktisadi yöntem” adıyla anılan gönüllü üretim ve mübadeledir. İkincisi “politik yöntem” olarak adlandırılan başkasının mal ve hizmetlerine güç ve şiddet yoluyla el koymaktır. Bu tek taraflı müsadere yolu başkalarının mülklerini kendi rızaları hilafına ele geçirmek demektir. Oppenheimer buna zenginliği elde etmenin “politik yöntemi” demiştir. Ona göre devlet bu siyasi yöntemin örgütlenmiş halidir. “Politik yöntem” sayesinde yönetici egemen kişi veya zümrenin eline

²⁴ Smith, a.g.e. , 2018, s.139.

“iktisadi yöntem” ile üretilmiş zenginliklerin bir kısmı geçer. Bunun karşılığında iktisadi yöntemi kullanan toplum can güvenliğini veya bunun bir üstü sosyal güvenliğini sağlamış-sağlayacak güçlü bir mekanizmayla yani devletle ittifak etmiş olur. Başlangıçta cebirde mündemiç olan ve iktisadi süreçten beslenen politik güç toplumsal rıza, refah ve adaleti tesis etme ihtimali kadar çatışma, kıtlık ve zulme dönüşme riski de taşımaktadır. Devlet bir kere kurulduktan sonra yönetimin nasıl sürdürüleceği sorununun çözümünde inisiyatif artık hükmeden kişi veya gruba geçer. İktidarın devamlılığı elbette tebaadaki çoğunluğun aktif veya pasif desteğine bağlıdır. Desteği garantilemenin yollarından biri yeni iktisadi çıkarlar yaratmaktır. Yoksa hükümdar tek başına iktidarını sürdüremez. İktidarını devam ettirebilmek için devlet cihazının çeşitli unsurlarına sahip askeri veya sivil bürokrasi, yerleşik asalet-aristokrasi gibi güçlü taraftar gruplara ihtiyaç duyar. Ayrıca tebaasının çoğunluk desteğini alabilmek için onlara nüfuz edebilecek veya devletin iyi olduğuna onları ikna edebilecek kanaat oluşturucu bir sınıfa da (entelektüel-aydın-sanatkâr) şiddetle gereksinim duyar. Yine devlet yüzyıllar boyu ayakta kalışını, tebaanın gözünde onun varoluşunu meşrulaştıran hatta kutsallaştıran (kilise-devlet birliği, ilahi irade-hükümdar gibi) entellektüellerin ürettiği ideolojilere, bu ideolojilerle iç içe geçmiş geleneklere, yine devletin tebaasının güvenini kazanmak için sürekli taze tuttuğu düşman ve anarşi korkusuna borçludur. Bu sağlanan meşruiyet ve destekler sayesinde devlet en büyük iktisadi faaliyeti olarak düzenli vergi salma ve tahsilatını, bunun yanında savaşa hazırlık ve asayiş temini için gerekli asker toplama faaliyetlerini yürütebilir. Devlet her zaman kendi varlığına ve iktidarına yönelik iç ve dış tehditlere karşı teyakkuz halindedir. Eli tutar, ayağı yürür, gözü görür hale gelen bir devlet artık tebaasını korumaktan ziyade bizzat kendisini korumakla daha çok ilgilenmek zorunda kalır. İnsanlık tarihi veya eko-politik bir tarih başlıca iki ilişki türünün, üretim ve gönüllü mübadele (toplum-ekonomi) ile cebri müsadere, dayatmanın (devlet-politika) bazen çatıştığı bazen müttefik olduğu inişli çıkışlı bir vetirenin ürünüdür.

Hükümdar-devlet adamı veya iktidar zümresinden sadır olan eylemlerin, halk-toplum katından çıkan sosyo-ekonomik faaliyetlerin ve her iki taraf arasında cereyan eden girift ilişkilerin eko-politik belirleyicileri ve teorik-pratik görüntüleri olacaktır ki hepsi aynı eko-politik akıldan doğuyor olmalıdır. İnsanoğlunun hal ve hareketlerinin iç ve dış cüzlerini oluşturan belirleyicilerin ve bunların görüntülerinin, devlet ve toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen kolektif bir eko-politik aklı hem inşa ediyor hem de onun eliyle inşa ediliyor olması çok mantıklı durmaktadır. Bu iki kavramın yani “eko-politik” ve “aklın” birleştirilmesi elbette kolay başarılabilecek bir iş değildir ve bir takım tehlikeleri içermektedir.

Tarih kendi doğal akışında karşısına çıkan engelleri aşmak ister ve dönemin eko-politik akılları tarihi tekrar istikrara kavuşturmak üzere onu yeniden yapılandırmaya davranır. Bu derin ancak apaçık akıllar tarihin zaman ve mekândan mürekkep koşullarıyla reaksiyona girerek ekonomi ve politika dâhil hayatın birçok sistemini tekrar ve tekrar inşa eder. Bu sebeple insanların bir araya gelerek sosyalleşmesi sonucu tarihe damgasını vuran toplumsal yapılar ve devlet aygıtları şekli ve içeriği değişse de ekonomi politik biliminin tartışmasız konusu olmaya devam edecektir. Günümüzde küreselleşme ile birlikte devlet iktidarının ve halkların fiziki sınırları buharlaşmıştır. Siyasi coğrafyası olan devletlerin yanında ekonomi politikalarıyla onların sınırlarını kesen ve kuşatan uluslararası sermaye ve örgütlerden müteşekkil soyut ülkeler türemiştir. İnsanlık yeni bir eko-politik akıl ve onun ürettiği yeni bir dünya sistemiyle karşı karşıyadır. Halen her ikisi oluşumunu sürdürmekte ve birbirini beslemektedir. Tarihin son karesi henüz çizilmemiş olup gününbirlik analizler yeni akıllı ve sistemi anlamakta ve anlatmakta kifayetsiz kalmaktadır. Zaten tarihte yeni olan tescil edildiği gün sonraki eko-politik aklın tohumu toprağa düşmüş ve yüzyıllar boyu sürececek istikrara kavuşma sancısı yeniden başlamış olacaktır.

4. Eko-politik Aklın Belirleyicileri

Eko-politik aklın yukarıdaki tarifinden hareketle ilk önce egemen otoritenin ve bu egemenliğe tabiiyet gösteren toplumun iktisadi ve siyasi fiillerinin belirleyicilerini tanımamız faydalı olacaktır. Bunun için bazı yardımcı kavramlara ihtiyaç duyacağız. Hz.Muhammed (S.A.V.)’in “Ameller niyetlere göredir” hadisi uyarınca devlet ve toplum gibi tarih yapan nesnel ve öznel faillerin fiillerinin arkasındaki niyeti daha doğrusu akıllı anlama çabamızdayız. Bu amaçla şu dört kavramı kullanmak istiyoruz: siyasi şuuraltı, devlet ruhu, dünya görüşü ve medeniyet-ben idraki kavramları.

a) Siyasi Şuuraltı

Yirminci yüzyılın başından itibaren “şuuraltı” kavramı psikoloji ve sosyoloji alanlarında önem kazanmaya başlamıştır. Avusturyalı nörolog ve psikanalizin kurucusu Sigmund Freud’un (M.S. 1856 - 1939) kullanımıyla üzerine dikkatleri çeken kavrama İsviçreli psikiyatrist Carl Gustav Jung (M.S. 1875 - 1961) tarafından “sosyal” bir boyut eklenmiştir. Jung “sosyal şuuraltı” hakkında “insan türünün Âdem’in yeryüzüne inişinden bile öncesine uzanan

tecrübeleri sayesinde içinde taşıdığı gizli duygularından ibaret olduğu” yargısını taşımaktadır. Cennetteki ilk insandan tevarüs edilenler, yeryüzünün ilk insanlarından kalanlar, aşiret-kabile-milletten hayata aktarılanlar, gelecekle ilgili hayalleri ve kendi tecrübeleri içinde yeşeren şeylerin tümü Jung’a göre birey ve toplum davranışlarına bir şekilde hükmeden “sosyal şuuraltını” oluşturmaktadır.

“Siyasi şuuraltı” kavramını ise ilk olarak Fransız aydını Regis Debray (Doğ. M.S. 1940) 1981 yılında yayımlanan “Critique de la Raison Politique” (Tür. Siyasal Aklın Eleştirisi) adlı eserinde kullanmıştır. Ona göre kabile, parti ve millet gibi örgütlü toplumsal yapıların siyasi faaliyetlerinin kaynağı olan siyasi şuuraltı, meydana geliş şeklinin farklı olması yüzünden sosyal şuurdan farklıdır. Çünkü siyasi şuuraltının görüntüleri siyasi ve ideolojik karakterlidir. Siyasi ilişkilerin temelinde ekonomi ve üretim araçları yoktur, üretim güçlerinin gelişiminden bağımsız seyreder. Siyasal şuuraltı kendisini toplumlara onlara rağmen kabul ettirir. Bu hayaller biçiminde olmaz bilakis davranış türleri şeklinde topluma kendisini dayatır. Debray siyasi şuuraltı kavramını şöyle açıklamaya çalışır ²⁵:

“Şuur bireyin psikolojik hayatının özünü oluşturmadığı gibi, siyasi kurumlar ve düşünceler de toplumların siyasi hayatının özünü oluşturmaz. İnsanın şuur, siyasi varlığını sınırlayan şey değildir; bilakis bu şuur sınırlayan sosyal varlıklar, bizzat baskın maddi ilişkilerin mantıki bir düzeneğine bağımlı oluşudur. İşte bu düzenek her biri belli bir ekonomik yapıyla benzeşen çeşitli hukuki ve felsefi kurumların biçimine göre inşa olur, gelişir. Çünkü bu düzenek aslında bu kurumlarla aynı karakterde değildir. İnsanlar bu ilişkileri, birbiriyle kurdukları bağlar yoluyla özgürce üretmezler. Bilakis bizzat kendileri bu bağların içinde doğduğu ilişkilerin ürünüdürler. Çünkü örgütlü insan toplumlarının, dinlerin veya onların yerini tutan ideolojilerin en açık görünüşlerini oluşturduğu kendilerine özgü bir tür şuuraltı vardır. Bu şuuraltına burada siyasi şuuraltı adını veriyoruz. Siyasetle ilgili olanın anlaşılması bizzat kendisiyle değil ideolojiyle ilişkisi kurularak olmalıdır. Dinle ilgili olanın anlaşılması bizzat dinle değil sosyal yapıyla ilişkisi kurularak olmalıdır.” ²⁶

Debray’dan siyasi şuuraltı kavramını ödünç alırken onun sanayileşmiş Avrupa toplumunu analiz etmek için bu kurgusunu ürettiğini unutmamamız gerekir. Orta doğu toplumlarının kendine has dinamiklerine bakarak ilişki kuracağımız sosyal ve siyasi faktörler mezhep ve

²⁵ El-Cabirî, a.g.e. , 2013, ss.14-15.

²⁶ Regis Debray, **Critique de la Raison Politique**, Editions Gallimard, Paris 1981, ss.48-51.

kabile gibi değişik olgular olabilecektir. Muhammed El Cabiri de haklı olarak Arap-İslam Siyasal Aklı adlı eserinde bu kavramı rezervler koyarak ödünç kullandığının altını çizer.²⁷

b) Devlet Ruhü

Engels, Marx'ın "Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı" adlı eserine yazdığı önsözde tarihte birbirini takip eden bir reaksiyon zincirinin var olduğunu göstermeye çalışan ilk kişinin Alman filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (M.S. 1770 - 1831) olduğunu söyler. Hegel'e göre tarih devletle başlar. Devlet kuramayan halklardan tarihte bahsedilmez. Dünya tarihinde yer almış devletler genel bir aklın gelişim sürecinin merhaleleri sayılmalıdır. Her devlet kendi şartlarına özgü bir ahlak-felsefe, hukuk-din ve sanat kurar. Gelişmenin dereceleri şeklinde bir kültür varlığının tarihi birlikteliğini Hegel, "Halk Ruhü" (Volkgeist) diye adlandırır.²⁸

Hegel'den bu kavramı ödünç almak ancak onu doğrudan "devlet ruhu" şeklinde kullanmak istiyoruz. Devlet bir organizma gibi halkta-toplumda vücut bulup yaşamaya başladıktan sonra hayatietini devam ettirebilmek ve ömrünü uzatabilmek için halkı-toplumu iktisaden ve siyaseten yönetmeye (kullanmaya) başlar. Halk-toplum kimi zaman bunu çıkarlarına uygun görerek kendisinin devletle özdeşleştirilmesine rıza gösterir. Kimi zaman da yönetilmeyi hele adalet sıkça ihlal ediliyorsa olumsuz algılayabilir ve pratiğinde devlet ruhu baki kalmak şartıyla bu ruha yeni beden bulmak için karşı mücadeleye girişebilir.

Bu deyimleri kullanırken Batılı toplumların yapısal ve gelişim faktörlerinden elde edilmiş kavram ve teoriler üzerinden kapitalist bir dönemi geçirmemiş toplumların tarihini okumak istediğimizde kırılması gereken bazı epistemolojik kalıplarla karşılaşacağımızı bilmeliyiz. Örnek olarak; Macar aydını György Lukacs'a (M.S. 1885 - 1971) göre sosyal bilince giriveren "tarihi maddecilik" birinci derecede burjuvazi toplumunun kendini tanıdığı bir teoriden ibarettir. Bu teori on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Batı toplumuna ait sosyal gerçekleri izah etmeye çalışır. Dolayısıyla Batılı kapitalist toplumdan yola çıkarak kapitalizm dışı kalmış toplumlara bu teorik kanunları bire bir uygulamak mümkün değildir.²⁹

²⁷ El-Cabirî, a.g.e. , 2013, S.16-17.

²⁸ Çetin Murat Hazar, "Hegel ve Tarih Felsefesi", Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Sayı.28, Ankara 2009, ss.229-230.

²⁹ El-Cabirî, a.g.e. , 2013, ss.30-33.

Lukacs'a göre sosyal ve politik bilinçler Hegel'in "halk ruhu" betimlemesine benzer bir şekilde varlığını borçlu olduğu iktisadi ve siyasal sistemler ortadan kalktığına dahi uzun süre daha devam edebilir. Ancak bu durumda yeni gelişmelere engel olurlar. Bu nedenle kuvvetli bir şekilde ortadan kaldırılmalıdırlar. Aksi takdirde yeni ekonomik ilişkilerin gizlice icraatlarını devam ettirirler. Bunun misali kapitalizm öncesi toplumlarda devlet, meslek kuruluşları, mezhepler vb. sosyal, siyasal, dini ve iktisadi unsurlar birbiriyle karışık daha geniş bir bütünün parçası idiler. Bu topluluklar içinde çıkan çatışmalara "grup bilinci" sebep olmaktadır. Hâlbuki kapitalizm ve sonrası dönemde "sınıf bilinci" toplumdaki çatışmaları doğurmaya başladı. En azından devlet olgusunun da bir ruh veya bilinç düzeyinde halklarda devam ettiğinin ve tarihte zincirleme bir süreklilik gösterdiğinin teorilerde iddia edildiğini görüyoruz. Tarih felsefesi açısından bir parametre olarak ele almak istediğimiz "devlet ruhu" tanımlamasında kısmen Hegel'in "halk ruhu" tanımlamasıyla antat kalmış oluyoruz.³⁰

c) Dünya Görüşü

Modern Batı düşüncesinde "dünya görüşü" (Alm. Weltanschauung) kavramını ilk ortaya atan kişi Alman filozof Immanuel Kant'tır (M.S. 1724 - 1804). Ancak bugünkü kullanımdan farklı olarak zihnin dünyayı ve içindeki varlıkları bir bütün olarak idrak edebilmesi için beş duyardan öte sezgisel bir melekeye ihtiyacı olduğunu bu kavramla anlatmak ister ve adını "dünya görüşü" olarak koyar. Dünya görüşüne ilişkin değişik tanımlamalar doğrudan insan hayatına dokunur: "Nasıl yaşamalı? Yaşamının gayesi ne olmalı? Hayatımızı tanzim eden prensiplerin meşruiyeti nereden sağlanmalı?" vb.³¹ Türk iktisat bilim adamı Sabri Ülgener'e (M.S. 1911 - 1983) göre dünya görüşü belli bir toplum kesiminin paylaştığı ortak düşünce, efsane ve değer yargılarının toplamıdır. Dünya görüşü salt zihni spekülasyonlardan ibaret değildir. Bilakis hayatın içinde pratik akisleri mevcuttur. İnananlar o dünya görüşünü hakikatın kendisi sayarlar.³² İnsanların dünyayla ilgili zihinlerinde taşıdıkları tasavvurlar onların içinden geldiği iktisadi ve siyasal yapılarla sürekli etkileşim halindedir. Tarihin devam eden çizgisi üzerinde dünya görüşü ve iktisadi-siyasal egemen yapı birbirini vardiya bir şekilde inşa etmektedir. Tam bu noktada

³⁰ El-Cabirî, a.g.e. , 2013, ss.37-38.

³¹ Fatih Özkan, "Dünya Görüşü Öğretisi", İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 1, Nisan 2012, ss.21-23.

³² Sabri F. Ülgener, **Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler**, Derin Yayınları, İstanbul 2006, ss.98-99.

medeniyet alanında çalışma yapan Türk tarihçi İbrahim Kalın'dan (Doğ. M.S. 1971) alıntı yaparak bu kavramla neyi kastetmeye çalıştığımızı vuzuha kavuşturmak istiyoruz:

“Bir dünya görüşü ilahi vahiy, mitolojik dille anlatılan bir ortaya çıkış hikâyesi, metafizik metafizik bir öğreti yahut evrene ilişkin bir dizi tasvir niteliğinde olabilir. Bir medeniyetin arka arka planını oluşturan dünya görüşü, her zaman sistematik bir biçimde ve açık seçik ifade edilmeyebilir. Haddi zatında her dünya görüşünün bir ‘açık ufku’, sistematik olarak ifade edilmesi mümkün olmayan, sezilen ve ‘muhayyile’ ye dayanan bir boyutu vardır. Bir medeniyet tasavvurunun doğal uzantısı olan toplumsal muhayyile, soyut ile somut olanın, ifade edilmiş olanla gizli kalanın, lafzen ifade edilenle sezgisel olarak hissedilenin arasındaki dinamik ilişki sonucunda ortaya çıkar. Dünya görüşü en geniş manasıyla varlık karşısında geliştirilen muayyen bir duruşu ve bu duruşun ahlaki kodlarını ifade eder. Varlığı ve cüzlerini nasıl anladığımız; sosyal, ekonomik ve siyasi boyutlarıyla insan pratiğinde karşılığını bulan tutum ve davranışları da belirler. Heidegger’in ‘arka plan’ ya da ‘ön anlayış’ (pre-understanding) olarak ifade ettiği zımni ve açık ‘dünya-görüşü’ ve ‘dünya-tutumu’ bütün insan davranışlarına yön verir. İnsanlar günlük yaşamlarında bu ‘arka plan dünya görüşü’ nün çoğu zaman farkında değildirler. Fakat bu, dünya görüşü ile pratik tutum ve davranışlar arasındaki ilişkinin varlığını ortadan kaldırmaz. Medeniyet diye tarif ettiğimiz inanç, fikir ve eylemler, dünya görüşü ile pratik hayatın buluşma noktalarında ortaya çıkarlar ve bir toplumun medeniyet bilincini inşa ederler.”³³

d) Medeniyet – Ben İdraki

Dünya görüşü kavramıyla biraz da iç içe seyreden “medeniyet ben-idraki” kavramını Türk siyaset bilim adamı Ahmet Davutoğlu'nun (D. M.S. 1959) kullanımından ilham alarak Orta Doğu toplumlarındaki ekonomik ve siyasal aklı inceleyebilmek için yapacağımız tahlile bir parametre olarak ekleyeceğiz. Davutoğlu'na göre ben-idraki, bir kimlik meselesi olmayıp bilakis karşı tarafı olmayan sadece bireye ait şuur demektir. Özneyi esas alan ben-idrakinin herhangi bir sosyal, iktisadi veya politik bir otorite tarafından oluşturulabilmesi veya yok edilebilmesi mümkün değildir. Ben-idraki bir kimlik haline dönüşebilir ancak salt kimlikler her zaman ben-idraki bilincine ulaşamaz. Bir kimliğin ben-idrakine dönüşebilmesi için psikolojik ve zihni dönüşüm birlikte tamamlanmış olmalı ve ferdin şahsiyetine mal olmalıdır. Davutoğlu'na göre Türkler İslam'a girdikten sonra Selçuklu ve Osmanlı tecrübeleriyle yeni bir

³³ İbrahim Kalın, “Dünya Görüşü, Varlık Tasavvuru ve Düzen Fikri: Medeniyet Kavramına Giriş”, Dîvân Dergisi, Cilt 15, Sayı 29, İstanbul 2010/2, ss.21-23.

ben-idraki edinmişlerdir ki modern Türk kimliği bu yeni idrakten bağımsız düşünülemez. Yeni bir medeniyet ve ben-idrakinin inşası daha üst kategoride bir varlık anlayışı, tutarlı bir bilgi ve davranış bütünlüğü sayesinde mümkün olabilir.³⁴

Davutoğlu'na göre medeniyetlerin ben-idraklerini beş farklı kategoride inceleyebiliriz: Birincisi “güçlü ve sert medeniyet ben-idraki”dir ki ben-idraki oturmuş, kuşatıcı bir dünya görüşüne sahip olmakla güçlü bir görünüm arz eder. Diğer medeniyetleri ötekileştirmesi nedeniyle dış etkilere kapalı olmakla sert sayılır. Batı medeniyeti ve Hint medeniyetinin kast sistemindeki Ari (Aryan) ben-idraki buna örnektir. İkincisi “güçlü fakat esnek medeniyet ben-idraki”dir. Kuşatıcı ve evrensel bir dünya görüşüne sahip olmakla birlikte dış etkilere açık olduğu için esnek sayılır. Diğer kültürler ona kolaylıkla nüfuz edebilir. Abbasi, Endülüs ve Osmanlı medeniyetleri buna örnek gösterilir. Üçüncüsü “güçlü ancak yerel medeniyet ben-idraki”dir. Yüksek bir dünya görüşüne sahip olmakla birlikte yerleşik medeniyet havzası itibarıyla evrensel bir iddiası ve emeli bulunmaz. Geleneksel Çin ben-idraki buna örnek sayılabilir. Dördüncüsü “zayıf ancak sert medeniyet ben-idraki”dir. Basit bir dünya görüşüne sahip olup diğer medeniyetleri dışlar. Zayıf ve sert yapısı nedeniyle genellikle askeri yayılcı bir özellik taşır. Cengiz Han'la ortaya çıkan Moğol ben-idraki buna örnek gösterilebilir. Sonuncusu “hem zayıf hem esnek medeniyet ben-idraki”dir. Naif bir dünya görüşü bulunmakla birlikte diğer medeniyetlerin etkisine çok açıktır. Afrika ve Avustralya aborjinlerinin sahip oldukları ben-idraki bu kategoriye örnek verilebilir. Davutoğlu, Norveçli sosyolog Johann Galtung (Doğ. M.S. 1930) tarafından formüle edilen altı temel kriteri yukarıda saydığımız ben-idrakleri incelemesinde kullanır. “Yer, zaman, bilgi, insan ve doğa arasındaki ilişki, insan ile insan arasındaki ilişki ve Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi” esas alan formülü teorik ve pratik açıdan çok işe yarar bulmaktadır.³⁵

5) Eko-Politik Aklın Görüntüleri

Daha yaşanabilir bir dünya inşa edebilmek için bilim insanları yüzyıllar boyu uğraşmışlardır. Kaydettikleri her gelişmede sevindiler, ne kadar çok yol kat ettiklerini düşündüler ancak geriye dönüp baktıklarında masalarda geçtiği gibi bir arpa boyu yol gitmiş olduklarını gördüler. Bu yeterince yaşlı ve zorlu arayışa yeni bir kulvarı “eko-politik

³⁴ Ahmet Davutoğlu, “Medeniyetlerin Ben-idraki”, Divan Dergisi, 1997/1, ss.11-12.

³⁵ Ahmet Davutoğlu, a.g.m. , 1997, ss.15-22.

aklı” eklerken onu teorik ve pratik alanlarda görünür kılacak birtakım araçlara ihtiyacımız olacağı muhakkaktır. Gaybe ait haberleri dahi yaptığı teşbihlerle kavrayabilen, dünyanın aşikâreliğini sanki gizli-saklıymışçasına olduğu yerden çekip çıkarmak için dahi tuvaler üzerinde fırçasını doyasıya gezdiren insanoğlu için konu bir de tarih olunca ne kadar acz içerisinde kalacağımızı teslim etmemiz şarttır. Devlet ve toplumun iktisadi ve siyasi faaliyetleri ortak bir akıl formunun sınırları dâhilinde tarihe ait pratikler zinciri olarak birbirini geliştirmektedir. Sonuçta devlet ve halk paradoksunda kiliti açacak olan derli toplu bir aklın uzun tarihi bir tecrübeye dayanması mecburidir.

Ortadoğu halklarına ait eko-politik aklın izini sürebilmek için İrlanda kökenli İngiliz siyaset bilim adamı Edmund Burke’ün (M.S. 1729 - 1797) politik akıl temellendirdiği ve Amerikalı sosyolog Robert Alexander Nisbet’in (M.S. 1913 - 1996) yorumladığı sırasıyla “pratik akıl, gelenek, önyargı, ahlak ve otorite” kavramlarını kullanmak istiyoruz. Bu beş kavram “eko-politik aklın teorik görünümünü” tespiti yarayacaktır. Pozitif bilimlerde olduğu üzere bir laboratuvara sokamayacağımız tarihin ve onda hâlihazırda nefes alıp veren insan aklının dönemlik pozunu çekebilmek için bazı pratik göstergelere ihtiyacımız olacaktır. Eko-politik aklın pratik görüntülerini maddeleştirebilmek için Türk iktisat bilim adamı Ahmet Tabakoğlu’nun (Doğ. M.S. 1952) “İslam İktisadına Giriş” adlı eserinde yer verdiği “mülkiyet, üretim ve tüketim, üretim faktörleri ve bölüşüm” gibi dört anahtar kavramdan bu araştırmamızda yardım almak istiyoruz. Sonuç olarak yukarıda saydığımız siyasi ve iktisadi unsurlar vasıtasıyla elde edeceğimiz göstergeler sayesinde İslam öncesi Ortadoğu tarihine ait eko-politik aklın ve akılların resmini vermeye çalışacak belki bu sayede bir tarih felsefesi denemesi yapmış olacağız.

a) Eko-Politik Aklın Teorik Görüntüleri

I- Pratik Akıl: Edmund Burke aslında “pratik akıl” ve “teorik akıl” ayrımını Aristoteles’ten alır. Ancak teorik aklın pratik olana rehberlik edemeyeceğini söyler. Ona göre teorik akıl toplumsal olanı yok sayarak evrensel olana ulaşmak ister. Bunu yaparken de metafiziksel bir yöntem takip eder. Hâlbuki fizik ötesi olan herşey pratik olanın dışındadır. Aslında metafizik ilkeleri pratik hayatımızın dışında kalan soyut bir alandan elde edilmiştir. Politika ve ahlakın içinde olduğu pratik alanda hiçbir evrensel ilkenin sağlanması yapılamaz. Metafizik alanda doğru olan bir şey toplum politikası ve ahlakı açısından yanlış olabilir. Burke bireyin, toplumun ve devletin eylemlerini pratik alanda görmek ister. Ona göre politikanın bilgisi tecrübeyle elde

edilir. Bilim olarak politika ortam koşullarını inceler. Yeknesak tek bir metot her pratik alana uygulanamaz. Koşullara uygun ayrı ayrı yöntemler gereklidir. Politikadan beklenen teorik olarak neyin doğru olduğunun tespiti değildir. Bilakis ondan istenen toplum için en iyi olanın hayata geçirilmesidir. Politikada problemler neyin doğru neyin yanlış olduğu ile ilgili değildir. Bizzat cereyan eden olaylardan iyi ve kötü olanla ilgilidir. İyi sonuca götüren politik olarak doğru, kötü sonuca götüren politik olarak yanlıştır. Pratik akıl toplumsal olarak iyi olanın bilgisinin arayışı içerisinde. Toplumsal iyiyi soyut aklın-teorik olanın alanında bulamayız. Somut amaçların gerçekleştirilmesine yönelik bu bilgiyi tarihsel ve toplumsal pratiklerin içinde deneyimler sonucu öğrenebiliriz.³⁶

II- Gelenek: Birey ve devlet toplumun geleneklerinin içine doğar ve onun yaşam tarzını miras alır. Bireyin toplumla ilişkisinden doğan alışkanlıklar, davranışlar, düşünceler ve hareketler “geleneği” inşa eder. Âdetlerin, bilgilerin, kültür ve davranış biçimlerinin kuşaktan kuşağa aktarılmasını gelenek sağlar. Gelenek icat edilen bir şey olmayıp toplumun mirasında kendiliğinden ortaya çıkan tarihi sürekliliğin tezahürüdür. Nisbet, “toplum parçaları sökülüp takılabilen bir makine değildir” der. Toplum tarihiyle, geleneğiyle, değerleriyle ve kurumlarıyla yaşayan canlı bir organizmadır. Tarih toplumsal olayların ve kişilerin rastgele dizilişi değildir. Toplumun gelenekleri tarihi vetirede evrilen bir akıl biçimidir.³⁷

III- Önyargı: Modern düşüncede önyargı bilginin önündeki engel sayıldığı halde Burke’e göre önyargı insanlara doğru düşünmelerini ve doğru eylemde bulunmalarını sağlayan bilgidir. Nisbet’e göre önyargı gelenekten öğrendiğimiz bir bilgidir ve tarihi süreçte toplumsal bir uzlaşma ile oluşur. Geleneğe içkin yapısıyla bireylerin eylemlerini yönlendirme gücüne sahiptir. Önyargı tek bir birey ya da tek bir nesil tarafından değil birbirini takip eden sayısız nesillerin sürekliliği içerisinde üretilir, onaylanır ve toplumsal deneyime dayalı bir bilgi olarak tescil olunur. Burke, tarihsel ve toplumsal pratiklerin bir sonucu ve geleneğin bir öğretisi olarak önyargının bir hikmet taşıdığını savunur. Önyargı aslında atalarımıza duyduğumuz güvenden ileri gelir.³⁸ Acil durumlarda başvurduğumuz

³⁶ Edmund Burke, **Reflections On The Revolution In France**, Vol.1, Oxford University Press, N.York 1993, ss.61-62.

³⁷ Robert Nisbet, Tom Bottomore, **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Çev. Mete Tunçay, Aydın Uğur, Üçüncü Baskı, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2019, s.118.

³⁸ Robert Nisbet, **Muhafazakârlık, Düş ve Gerçek**, Çev. Kudret Bülbül, M. Fatih Serenli, Üçüncü Baskı, Kadim Yayınları, Ankara 2014, s.84.

hazır kaynaklarımızdır. İnsanın karmaşık ve çözümsüz anlarında onun imdadına yetişir ve bir karar vermesini sağlar. Önyargı insanın erdemli bir eylemini bağımsız hüviyetinden kopararak bir alışkanlığa dönüştürür. Önyargı sayesinde insanın görevleri kendi doğasının bir parçası olur.³⁹

IV- Ahlak: Yine Burke'a göre ahlak Allah'ın iradesinden neşet eder. O insanı yaratırken yaratırken fitratına kendisine itaat etme zorunluluğunu, ahlaki fiil ve duyguları doğal bir içgüdü olarak yerleştirir. Din duygusu insana Allah tarafından daha yaratılışından itibaren verilir. Ahlak yasalarının değişmezliği ilkesini de insanın doğasına yerleştiren Allah'ın iradesidir. Burke'a göre politika ahlakın genişletilmiş ilkelerinden başka bir şey değildir. Ahlakın yasaları her mekân ve zamanda aynıdır, değişmez, ebedidir.⁴⁰ Ona göre bizim sınırlı aklımız ahlakın ilke ve kurallarını anlamak bakımından yetersizdir. Bu yüzden ahlakın bilgisine ancak tarihsel deneyim yoluyla ulaşılabilir. İnsan ancak doğası ile uyumlu bir politikayı doğru kabul edebilir. Doğru politikanın ilkeleri ahlak alanından alınmalıdır. Burke'a göre ahlak hususen de adalet, tüm beşeri eylemleri yönlendirme kapasitesine sahiptir ve politik aklın merkezinde aşkın ve içkin bir ilkedir.⁴¹

V- Otorite: Birey, toplum ve devlet arasındaki iktidar ilişkilerini izah edebilmek için "otorite" önemli bir unsurdur. Otorite toplumda bireyleri birbirine bağlayan önemli bir bağıdır. İnsanoğlu hayata ve tarihe kendi münferit dünyasından değil içinde yaşadığı toplumun değerlerince açılan pencereden bakabilir. Sevgi ve saygı bağı üzerine kurulu bir otorite, topluma ve bireye uyması gereken kuralları ve değer yargılarını dikte eder. Böyle bir bağa örnek ailedir. Bunun yanında seçilen, verilen, hakkıyla kazanılan, sadece saygı gösterilen veya zorla elde edilen otorite çeşitleri de mevcuttur.

b) Eko-Politik Aklın Pratik Görüntüleri

I- Mülkiyet: Tabakoğlu mülkiyetin iktisadi ve sosyal yapıların temel belirleyicisi olduğunu söyler.⁴² Bir toplumun özgür olup olmadığının en somut kıstası mülkiyet unsurudur. Kuşaktan

³⁹ Burke, a.g.e. , 1993, s.87.

⁴⁰ Burke, a.g.e. , 1993, s.91.

⁴¹ Gayırhan, Günhan, "Edmund Burke'te Politik Akıl ve Modernite Eleştirisi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı – Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Bursa 2012, s.61.

⁴² Ahmet Tabakoğlu, **İslam İktisadına Giriş**, Üçüncü Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s.275.

kuşağa aktarılan maddi varlıkların mücerret sahipliğine mülkiyet denir. Birey, toplum ve devlet dâhil tüm kurumlar arasındaki ilişkileri belirleyen önemli bir faktördür. Mülkiyet bireye, devlete ve kurumlara bazı sorumluluklar yükler. Mülkiyetin hangi formda, ne kadar süreyle kime ait olacağı vb. sorular tarihte farklı cevaplar bulur. Sonra bu cevaplar bireye, topluma ve devlet gibi kurumlara şekil veren kalıplar oluşturur. Mülkiyetle ilgili toplumsal alışkanlıklar yüzyıllar boyu sürebilir ve değişmesi kolay olmaz. Toplumun değerlerinin gelecek kuşaklara taşınmasında mülkiyet faydalı bir araçtır. Tarihteki değişimle mülkiyet formlarındaki değişim birbirine simetrik. Tabakoğlu, mülkiyetin tarihteki önemini anlatmak için Müslümanların medeniyetinde ve kapitalizm döneminde yapılan mülkiyet uygulamalarını örnek verir. Müslümanların tarihinde özel mülkiyet kutsal sayılmaz ve dokunulmaz değildir. Bunun aksine kapitalist sistemde özel mülkiyeti mutlak, kutsal ve dokunulmaz bir haktır. Müslümanlar mülkiyeti “soyut mülkiyet” (rakabe) ve “kullanımla sınırlı mülkiyet hakkı” (intifa) gibi esnek kategorilere ayırarak mutlak özel mülkiyetin yerine kamu yararını hedef edinirler. Toplumun genel faydasına aykırı olmadığı müddetçe özel mülkiyet meşru sayarlar. Tabakoğlu, Müslümanların mülkiyet anlayışına “enfal” konusunu da dâhil eder. Enfal savaşta düşmandan alınan ganimetlere verilen addır. Enfal Sûresi’nin birinci ayetine göre⁴³ savaşta elde edilen ganimetlerin üzerinde devletin umumi bir hakkı bulunmaktadır. Ancak aynı sûrenin 41.âyetinde bu hükmün hususileştirildiği ve devletin hissesinin normal durumlarda beşte bir nispetine çekildiği bildirilir. Savaşsız dolayısıyla emeksiz elde edilen ganimet mallarının mülkiyeti (fey) Allah ve Resulu’ne yani İslam Devleti’ne aittir. Müslümanlar sahipsiz toprakları kamu mülkiyetine ait sayarlar. Bu sınıftaki toprağı işleyenler işlemeye devam ettiği sürece üzerinde hak sahibi olurlar. Tabakoğlu, ihya etme yoluyla toprağa sahip olma hakkının Müslümanlar tarafından tasarruf hakkı şeklinde yorumlandığına dikkat çeker. İhya ettiği toprağı üç yıl boş bırakanın elinden bu hak alınır. Diğer taraftan Hz.Ömer döneminde fethedilen topraklarda soyut mülkiyet hakkı (rakabe) devlete, tasarruf hakkı şahıslara bırakılmıştır. Tabakoğlu toprak üzerindeki devlet mülkiyeti sisteminin Müslümanlar tarafından XIX. yüzyıl ortalarına kadar önce “ikta” sonraları “tımar” sistemi adı altında genel bir kaide halinde yaşatıldığını söylemektedir.⁴⁴

II- Üretim ve Tüketim: İnsanlar hayatlarını idame ettirmek, ihtiyaçlarını gidermek veya tüketmek için mal ve hizmet üretirler. Tabakoğlu’na göre ihtiyaç veya tüketim aynı

⁴³ Enfal Suresi-1.âyet : “Sana enfalden soruyorlar, de ki, enfal Allah ve Resulu’nundur.”

⁴⁴ Tabakoğlu, a.g.e. , 2013, ss.278-285.

zamanda bir kültür ve medeniyet meselesidir. Kültürlere göre ihtiyaçların ve tüketim alışkanlıklarının farklılaşmasıyla üretim tarzları da değişir. Örnek olarak çağdaş kapitalist sistemde tüketicinin sebebi üretim olup üretimin devam etmesi için tüketim şarttır. Batı medeniyeti ekonomik refahını tüketim seviyesine göre ölçer. Tabakoğlu, Müslümanların medeniyetinde ise refahın ölçüsünün ahlak olduğunu ileri sürer.⁴⁵ Müslüman halklar ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda gelir sahibi olmayı yeterli bulurlar. Tam da bu nedenle Müslüman toplumların, Batı halklarının tarihte yaptığı sistematik sömürünün yanından bile geçmediğini söyleyebiliriz.

III- Üretim Faktörleri: Tabakoğlu, temel üretim faktörlerini “emek ve tabiat” veya “emek ve mal” (sermaye ve doğal kaynaklar) şeklinde sıralar. Emek, hem ferdi hem sosyal açıdan üretime katkıda bulunarak bireysel ve toplumsal ihtiyaçları karşılamak için vardır. Günümüz ortadoğusunda çoğunluğu oluşturan Müslümanların inancına göre faizin (riba) yasaklanmış olması ve emeksiz kazancın asgari seviyede tutulmaya çalışılması kayda değer bir özgünlüktür. Müslümanlar miras, vasiyet ve hibe hariç temelinde emek olmayan hiçbir mülkiyeti meşru saymazlar. Emeksiz ve haksız kazançların önemli bir kısmını da faizin oluşturduğuna inanırlar. Tabakoğlu iki farklı medeniyete ait üretim faktörlerini kıyaslayarak Müslümanların iktisadının “emeğe”, Batı iktisadının ise “sermayeye” dayandığını vurgular. Müslümanlar sermayenin sürekli üretim süreci içerisinde kalmasını hedefleyerek zekât uygulamasıyla servet ve mülkiyeti yaygınlaştırmak isterler. Sermaye biriktirme gayesi Batı medeniyetine aittir. Tabakoğlu Batı’da içerde (işçi sömürsü) ve dışarda sömürü (emperyalizm) olmaksızın sermaye birikiminin hatta Sanayi Devriminin bile gerçekleşmeyebileceğini söyler. Bu nedendir ki Müslüman toplumlarda burjuva sınıfı oluşmamıştır. Müslümanlar çalışanlarla çalıştıranları, işçi ile işvereni kesin hatlarla birbirinden hiçbir zaman ayıramamışlardır. Sonuçta Müslümanların medeniyetinde Batı’dakine benzer sadece emeğiyle geçinen salt bir işçi sınıfı doğmamıştır.⁴⁶

Sermayeyi üretime tahsis edilen mal şeklinde çok kısa tarif edebiliriz. Sermayeyi “değişen” ve “sabit” olan şekilde sınıflarsak bina ve makineleri sabit sermaye, hammadde ve enerji değişen sermaye sayılırlar. Tabakoğlu, Müslüman toplumların sermaye kavramını da içine dâhil ettiği “mal” kavramının toprak gibi doğal kaynaklardan çok daha fazla üretim faktörünü içerdiğini söyler. Mülkiyet altına alınabilen, kullanım ve mübadele değerine sahip faydalı olan ve fiyat verilen her şey mal sayılır: toprak, toprak mahsülleri, nakit para, ev, ağaç, v.b.

⁴⁵ Tabakoğlu, a.g.e. , 2013, ss.288-289.

⁴⁶ Tabakoğlu, a.g.e. , 2013, ss.297-306.

Müslüman toplumda emekle kazanç elde etmek ön plandadır ve sermaye ancak emekle birlikte olursa meşruiyet kazanır. Tabakoğlu, Batı medeniyetinin eko-politik aklını şiddetli bir şekilde eleştirir. Kapitalistlerin sermayeyi emekten bağımsız bir üretim faktörü sayarak onu salt pozitif ve iyi kabul ettiklerini söyler. Marksistler ise sermayeyi kapitalistlerin kâr kaynağı ayrıca üretim araçlarına malikiyet vasıtası olmakla salt negatif ve kötü saymaktadırlar. Tabakoğlu, Marksist sermaye nazariyesindeki sermayenin yegâne kaynağının “emeğin artık değeri” olduğu tezinin çağdaş kapitalizm için doğru olsa da günümüz şartlarında çok eksik kaldığını söyler. Son yüzyılların artık değer yaratıcısı olarak sadece Batı’nın işçi sınıfının görülmesi büyük hatadır. Ortadoğu ve Afrika halklarının yaşadığı geri bırakılmış ülkelerden gelişmiş ülkelere aktarılan artık emeğin bundaki payı çok daha fazladır. Tabakoğlu kapitalist medeniyetin sürekli başkalarının topraklarına ve tabii kaynaklarına onları sömürmek için çullandığını, Müslümanlarınsa tarihlerinde sömürmek amacıyla başkalarının toprağında veya kaynağında hiç bulunmadıklarını kaydeder.⁴⁷

IV- Bölüşüm: Üretimle elde edilen gelirin harcanması ve yeniden dağıtılması bölüşüm konusuyla ilgilidir. Tabakoğlu buna Müslümanların medeniyetinden örnek vererek “servetin ve mülkiyetin toplum geneline yayılması, fiyatlardaki istikrar, sermayenin sürekli aktif dolaşımında olması, ribanın ve israfın yasak edilmesi, emek-sermaye ve riziko faktörlerinden en az ikisinin üretime katılmasının şart olması” gibi hususların bizzat gelirin oluşmasıyla ilgili olduğunu söyler. Müslüman toplumda infak ve zekât konuları da gelirin yeniden dağıtılmasıyla alakalıdır. Müslümanlar üretim sürecinde emeğe ve emek ile edilen gelire yani “ücrete” çok önem vermişlerdir. Emeksiz, rizikosuz ve spekülatif olan sermaye kazançları faiz (riba) sayılarak gayri meşru kabul edilmiştir. Diğer taraftan Tabakoğlu kar etme duygusunun ve girişim özgürlüğünün Müslümanlar nezdinde yeterince serbest olduğunu savunur. Kamu yararını koruyabilmek için toprak rantının ve kiralardan Müslümanlarca faiz (riba) sayılarak meşru kabul edilmediğinin altını çizer. Sırf bu nedenle Müslümanların tarihinde feodalitenin oluşmadığı bir vakıdır.⁴⁸ Ortadoğu halklarında eko-politik aklın pratik görüntülerini ararken sınıf analizi saplantısına düşmemek için bu tespiti önemli bir uyarı olarak kaydetmemiz gerekiyor. Bölüşüm konusuna ait son bir kavram olarak “ticareti” Tabakoğlu, üretim ile tüketim arasındaki bağı kuran bir dolaşım cihazı şeklinde tarif eder. Hemen her medeniyette Müslümanlar ve Batı dâhil zirai ve sınai

⁴⁷ Tabakoğlu, a.g.e. , 2013, ss.312-319.

⁴⁸ Tabakoğlu, a.g.e. , 2013, ss.329-334.

faaliyetlerle birlikte ticari faaliyetler meşru kabul edilmiştir. Ticari faaliyetlerin esasını “mübadele” oluşturmuştur. Ülke sınırları dâhilinde ve haricinde yapılan ticaret tümüyle toplumsal refahı arttıran iktisadi bir faaliyettir. Aynı zamanda sorumluluğu fazla olan ve hata hata yapma riskinin kolay olduğu bir meslektir. Tabakoğlu son olarak üretimin ticaret sayesinde artacak olmakla birlikte başlangıçta maişet temini için yapılan üretimin ticaretin ivmesiyle pazara dönük yapılı hale geleceğini söyler.⁴⁹ Ticaret her yönüyle bölüşümün bir faktörü olarak eko-politik aklın pratik görüntüsü olmayı hak etmektedir.

⁴⁹ Tabakoğlu, a.g.e. , 2013, s.346.

BAŞLARKEN: İSLAMDAN ÖNCE ORTA DOĞU

İslam öncesi miladi çağların bariz özelliklerinden ilki Hristiyanlığın yükselişidir. Yahudilerin ve Perslerin dinleri hariç Hristiyanlıktan önce var olan tüm diğer dinler etkisini kaybetmiştir. Klasik Helen-Roma paganizmi ise bir süre daha hayatta kalmıştır. M.S. IV. yüzyılın başlangıcına kadar Hristiyanlık Roma sistemine karşı bir protesto olarak büyümüş ve yaygınlaşmıştır. Roma İmparatoru I. Constantine'in (M.S. 280? - 337) Hristiyanlık'ı seçmesiyle Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nu ele geçirmiştir. Bilakis tersine Hristiyanlık, Roma İmparatorluğunun kontrolü altına girmiştir. İmparatoru Hristiyan olan Roma devleti Hristiyanlaşmaya başlamıştır. Bu dönemin ikinci önemli özelliği Roma İmparatorluğu batıda etkisini kaybederken doğuda yoğunlaşmaya başlamıştır. Bunun bir göstergesi İmparator I. Constantine'in Constantinople'u (İstanbul) başkent yapması ve oraya taşınmasıdır. M.S. 395 yılında İmparatorluk Roma'dan yönetilen Batı Roma ve Constantinople'dan yönetilen Doğu Roma olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Üçüncü bir özellik Büyük İskender döneminde Mısır ve Suriye'den başlamak üzere tüm Ortadoğu'nun Helenleştirilmesi politikasından Roma Devleti ve Hristiyan Kiliselerinin de nasibini almış olmasıdır. Bölgede Yunan kültürü daha çok yaygınlaşmıştır. Son bir özellik günümüzde uygulama alanı bulduğu şekliyle ekonominin devlet tarafından planlanılarak yönetilmesi sürecinin bu dönemde hız kazanmış olmasıdır. M.S. III. yüzyıldan itibaren devlet ticaret, sanayi, üretim hatta tarım alanlarına dahi müdahale etmeye başlamıştır. Hatta devletler pek çok alanda kendi imkânlarını kullanarak bizzat ticaret yapmayı tercih etmişlerdir.⁵⁰

Bizans (Doğu Roma) ve Pers İmparatorlukları VII. Yüzyılda doğan İslam Dininin dalgasına kapılırsalar da her ikisinin farklı kaderleri olmuştur. Müslüman Arap orduları Bizans'a büyük kayıplar yaşattığı halde Küçük Asya'nın merkez eyaleti Yunan ve Hristiyan olarak kalmaya devam etmiştir. Constantinople (İstanbul) karadan ve denizden gelen saldırılara rağmen surlarıyla bir yedi yüz yıl daha ayakta kalmayı başarmıştır. Bu süreçte Bizans İmparatorluğu gücünü kaybederek küçülmeye başlamış ancak dili, kültürü ve kurumlarıyla gelişimini sürdürmüştür. Nihayet M.S. 1453 yılında Yunan-Hristiyan İmparatorluğunun bu son kalıntısı Müslüman Türkler karşısında yenik düştüğünde ardında mirasını devam ettirecek Hristiyan bir dünya bırakmıştır. Persler'in kaderi ise çok hazin olmuştur. Pers İmparatorluğu miladi ilk altı yüz yıllık süreçte önce Partlar sonra Sasani dönemlerini yaşamıştır. Sonunda

⁵⁰ Bernard Lewis, **Ortadoğu**, Çev. Selan Y. Kölay, Onüçüncü Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara 2017, ss.44-47.

eyaletleri, toprakları ve başkenti tamamen fethedilerek Müslüman Arapların hâkimiyetine boyun eğmişlerdir. Müslümanların tarih sahnesine çıkıncaya kadar orta doğuya hâkim olan ekopolitik akıl Pers-Roma, sonrasında Pers-Bizans ikilisidir.

İslamın doğuşundan hemen önceki dönemde Araplar ve Türkler, Roma ve Pers İmparatorluklarının sınırları dışında kalan çöllerde ve bozkırlarda göçebe ve yarı göçebe bir hayat yaşamaktaydılar. Romalılar ve Persler sürekli birbirleriyle çatışma içinde olduklarından çöl-bozkır topraklarıyla ve orada yaşayan topluluklarla pek ilgilenmemişlerdir. Hem Roma hem İran sınırları içerisinde kalan Arapların çoğu Hristiyan olmuştur. Yahudiler ise özellikle Yemen'de ve Hicaz bölgelerinde dağınık halde yaşamaktaydılar. M.S. VII. yüzyılda Arabistan yarımadasındaki Yahudiler ve Hristiyanlar tamamen Araplaşarak Arap toplumunun birer parçası haline gelmişlerdir. Araplardan Pers dinlerini benimseyen pek olmamıştır. Pers dinleri çok fazla milli durduğundan Persler dışındaki topluluklara pek çekici gelmemiştir. İslam dini doğduktan sonra iki büyük rakibinden ilk olarak Pers İmparatorluğunu ortadan kaldırmıştır. Diğeri yani Bizans ise önemli ölçüde güç kaybetmiştir.⁵¹

⁵¹ Lewis, a.g.e. , 2017, ss.49-62

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BİZANS İMPARATORLUĞUNUN EKO-POLİTİK AKLI

Tarihçiler Roma demekle M.Ö. VII. yüzyılda Roma şehri ve çevresinde kurulan devleti kastederler. Batı Roma daha çok Roma'nın bir devamı olarak algılanır. Kendine özgü bir yapısı olması nedeniyle Doğu Roma için M.S. XVI. yüzyıldan itibaren tarihçiler tarafından Bizans adı kullanılmaya başlanmıştır.⁵² Bizans kelimesini ilk olarak Alman tarihçi Hieronymus Wolf (M.S. 1516 - 1580) 1557 yılında yazdığı “Bizans Tarihi Külliyyatı” (Lat. Corpus Historiae Byzantinae” adlı eserinde kullanmıştır. Doğu Roma İmparatorluğunun resmi dili M.S. VII. yüzyıla kadar Latince’ydi ve Roma devleti “Imperium Romanium” (Tür. Roma İmparatorluğu) şeklinde adlandırılıyordu. Bu tarihten sonra resmi dil Yunancaya dönüştü ve Yunanca “Vasilaton Romeon” (Tür. Roma İmparatorluğu) olarak devletin adı anılmaya başlandı. İmparatorluk vatandaşları kendilerine Romalı anlamında Romi, yaşadıkları ülke topraklarına Romania demişlerdir. Bizans devletinin genel özellikleri arasında Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesi, antik Yunan değerlerine sahip çıkılması ve Latinlikten arınmakla birlikte Roma devlet geleneğinin sürdürülmesini sayabiliriz.⁵³

1.1. Bizans Eko-Politik Aklının Belirleyicileri

1.1.1. Antik Yunan kültürü ve dili: Klasik yaklaşıma göre Bizans İmparatorluğu tarihi üç döneme ayrılmaktadır; erken dönem (M.S. 284 - 717), ara dönem (M.S. 717 - 1204) ve geç dönem (M.S. 1204 - 1461). Büyük İskender M.Ö. 323 yılında öldüğünde geride Balkanlardan Hindistan’a kadar uzanan çok dilli, çok etnik yapılı ve çok sayıda inanç topluluklarının yaşadığı bir imparatorluk bırakmıştı. İmparatorluğun ortak konuşulan dili Yunanca idi. Yunanca ve daha birçok kültürel öge batıdan doğuya yayılırken doğu da batıya yönetim anlayışını (bürokrasi) ve saray teşrifatı adetlerini ihraç etti. Büyük İskender’in ölümünü müteakip bölgesel devletler olarak Balkanlarda Makedonya Krallığı, Bergama yöresinde Attarid Krallığı, güneydoğu Anadolu’da Kommagene Krallığı ve Suriye’de Selefki Krallığı kuruldu. Daha sonra Romalılar Balkanları ve Anadolu’yu bu bölgesel devletlerden geri aldılar. Antik Yunan kültürü ve doğu

⁵² Bknz. Harita Listesi, Harita 2. Roma İmparatorluğu M.S. 395, Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bizans> Erişim Tarihi: 23.03.2019.

⁵³ Ayşe Kayapınar, Mustafa Daş, v.d. , **Bizans Tarihi**, Der. Levent Kayapınar, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2298, Eskişehir 2013, s.4.

etkisi taşıyan İskender kültürü bölgeleri oldukça derinden etkilemiştir. Constantinople'un M.S. 330 yılında başkent olmasından sonra bir süreliğine Latince dili, Romalıları etkiledi. Ancak IV. yüzyıldan itibaren Yunanca tekrar önem kazanmaya başladı ve VI. yüzyılda Bizans'ın hukuk dili Yunanca oldu. Miladi VII. yüzyılda Yunanca Bizans'ın resmi dili haline gelmiştir. Bizans eğitim sisteminin tüm orta ve yüksek derecelerinde antik Yunan tarihi ve felsefesi okutulmaktaydı.⁵⁴ Bizans'ın muhafaza ettiği Helenistik geleneklerde iki eğilim vardı: Platonculuk ve Aristotelesçilik. Platonculuk M.S. 529 yılına kadar Atina'yı merkez edinmiştir. Aristotelesçiliğin merkezi İskenderiye (Alexandria-Mısır) idi. Platonculuk M.S. VIII. yüzyıla kadar etkin kalmışsa da sonrasında Hristiyanlar resmen ve genellikle Aristoteles'i tahsil etmişlerdir.⁵⁵

1.1.2. Kutsal Roma İmparatorluk makamı: Sonradan Bizans İmparatorluğu adıyla anılacak olan M.S. 330 yılından M.S. 1453'e kadar devam eden devletin asıl adı Doğu Roma İmparatorluğu'dur. Rönesans dönemiyle birlikte Batı Avrupalı araştırmacılar Doğu Roma devleti için Bizans adını kullanmaya başladılar. Roma Devleti başkanları kendilerini Latince "Basileus" (İng. king, Tür. kral) olarak adlandırmaktaydılar. Bölünmeden önceki son Roma İmparatoru I. Theodosios (M.S. 347 - 395) ölmeden önce Batı Roma İmparatorluğunu oğlu Honorius'a, Doğu Roma İmparatorluğunu diğer oğlu Arcadius'a paylaştırdı. Bu bölünme aslında yönetimi kolaylaştırmak için yapılmıştı. Germanler, Batı Roma'nın son imparatoru Romulus Augustulus (M.S. ? – 526) yönetimindeki devlete son verdiler (M.S. 475-476). Böylece sözde bölünme de son bulmuş oldu. Batıdaki imparatorun iktidar hak ve yetkileri doğudaki imparatora geçerek otorite tek elde toplanmıştır.⁵⁶

Bizans devlet ruhu imparatorluk makamında mündemiçtir. Antik Roma İmparatorluğu döneminde Hristiyanlar hâkim pagan görüş "tanrı-imparator" anlayışına karşı çıktıkları için büyük zulümler görmüşlerdi. Halbuki imparator I.Constantine (M.S. 272 - 337) sayesinde pagan bir imparatorluktan Hristiyan bir imparatorluğa geçilirken hükümdarın otoritesindeki ilahi karakter korunmuştu. "Roma-Helen hükümdar kültü" Hristiyan Bizans İmparatorluğunda gücünden hiçbir şey kaybetmeden kalmıştır. Pagan dönemindeki tanrı-imparator inancı daha naif bir mana taşırken Hristiyanlık hükümdarın gücünü ilahi iradeye dayandırarak çitayı daha

⁵⁴ Kayapınar, a.g.e. , 2013, ss.7-13.

⁵⁵ Grzegorz Leopold Seidler, **Bizans Siyasal Düşüncesi**, Çeviren: Mete Tunçay, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No.451, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1980, s.49.

⁵⁶ Delilbaşı, Melek, "Türk Tarihinin Bizans Kaynakları", Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi - BİZANS, Der. Serra Ciliv, YKB Yayınları, Sayı:17, Kış 1999, İstanbul 1999, s.339.

da yükseğe taşımıştır. Hristiyanlar, Hristiyan imparatorun şahsında Tanrı tarafından tayin edilmiş bir hükümdar görmekten gayet mutlu oldular. İmparatorluk makamına atfedilen bu ilahi vasıf onu mukaddes kılmıştır. Bu sayede Hristiyan dini merasimleri ve ayinleri toplumsal meşruiyet kazanmıştır. Hristiyan tebaa, I. Constantine'in Tanrı tarafından bu göreve getirilmiş olduğuna inanmaktaydı. İmparatorun emriyle basılan altın bir madalyonda yer alan resimde temsili olarak Tanrı'nın eli imparatorluk tacını I. Constantine'in başına yerleştirmekteydi. Daha sonra yapılan çok sayıda sanat eserinde bu sefer temsili olarak Hz. İsa'nın imparatorluk tacını elleriyle imparatorun başına koyduğu görülmektedir.⁵⁷

İmparator, Tanrının seçilmiş kuludur. İlahi takdir onu yeryüzünde hükmetmesi için görevlendirmiştir. Tanrının himayesi altında olan imparatorluğun hükümdarı olmakla ilahi iradenin gereğini yerine getirmektedir. Tepedeki imparatorun en aşağıdaki önemsiz tebaaya kadar tüm Bizanslıların düşüncesine bu anlayış hâkimdir. “Mukaddes imparator” anlayışı sözle ve figürlerle kamuya açık konuşmalarda, belgelerde, toplantılarda, devlet binalarında, anıtlarda, mühürlerde, sikkelerde, törenlerde çarpıcı bir sunumla halkın gözüne sürekli sokulmaktaydı. Bizans saray merasimleri bu mesajı vermek için en uygun araç olmuştur. İmparatorun ve imparatorluğun şanını vurgulamak için dini ve siyasi bir kült olarak bu merasimler çok kullanışlı olmuştur. İmparatorun çevresindeki her şey bir haşyet duygusu uyandırmaktadır. İmparatorun sarayı bile ilahi himaye altındadır ve tebaanın gözünde kutsal bir mekândır. Tebaa imparatoru gördüğü anda kendini yere atıp alnını toprağa değdirir ki bu aslında Bizans'ın başka birçok merasimle birlikte Roma-Helen hükümdar kültüründen miras aldığı secde âdetidir. Tebaanın tamamı imparatorun kulu sayılmaktadır. Ancak kullar kendi arasında eşit değildir. İmparatorun mukaddes şahsına yakınlıkları itibariyle kulların mertebeleri oluşmuştur. Bundan Bizans devletinin karakteristiği olan hiyerarşik düzen ortaya çıkmıştır.

Bizans İmparatorluğu kendi tarihi boyunca Roma İmparatorluğunun halefi olduğunu iddia etmiştir. Günümüz tarih çalışmalarında Bizanslılar olarak andığımız insanlar kendilerini hiçbir zaman böyle adlandırmadılar. Her an bilinçli bir şekilde kendilerini Romalı saydılar. Başkentleri Constantinople (İstanbul) onların gözünde yeni Roma'ydı. Kadiri mutlak saydıkları imparatorları tüm dünyanın lideri hatta Hristiyan imanının hamisi ve bekçisiydi. Çünkü Tanrı tarafından seçilmiş olan Roma imparatorlarının halefi, yeryüzündeki tek meşru hükümdardı.

⁵⁷ Georg Ostrogorsky, “Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni”, Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi - BİZANS, Der. Serra Ciliv, YKB Yayınları, Sayı:17, Kış 1999, İstanbul 1999, s.53.

Yeryüzünde tek meşru devletin (imparatorluğun) var olabileceği ilkesi de buradan gelir. Bu ilke Bizans'ın tüm siyasi doktrininin anasıdır. Bizanslılar nezdinde tek gerçek Hristiyan Kilisesi kadar tek meşru devlet te tartışma götürmez bir inançtır.

Bizans imparatoru, Roma imparatoru gibi başlarda evrensel bir güçtü. Barbar istilalarıyla bu konumu sarsılmaya başlayınca önce bu konumunu korumaya sonrasında yeniden kurmaya çalıştılar. Roma İmparatorluğu sona ermeden önce onun himayesinde olan ve sonradan Hristiyan Kilisesine bağlanan tüm ülkeler tartışmasız Bizans'ın ebedi mülküydü. Bu yüksek ideallere rağmen halklar bağımsızlıklarını tek tek elde etmeye başlayınca koskoca dünya imparatorluğu dağılmaya yüz tuttu. Buna rağmen diğer ülkelerin siyasi bağımsızlıklarını elde etmiş olmaları onlara Bizans imparatoru karşısında eşit statü vermemiştir. Hukuki ve ideolojik açıdan Bizans İmparatorluğu yeryüzünün tek meşru imparatorluğu olmaya devam etmiş, diğer ülkelerin hiyerarşik olarak hep üstünde yer almıştır. Bu ülkeler siyaseten bağımsızlığını kazanmış ve imparatorluktan daha güçlü olsalar bile bu böyleydi. Onlar da Bizans Sarayının verdiği ünvanları memnuniyetle kullanmışlar ve devletler hiyerarşisinin içinde kalmaya devam etmişlerdir. Güçler dengesinin bozulmasıyla hiyerarşik üstünlük te çözülmeye başlamıştır.⁵⁸

1.1.3. Melez Dünya Görüşü: Dünya uygarlıklarını inceleyen İngiliz tarihçi Arnold J. Toynbee (M.S. 1889 - 1975) Helen, Batı, Çin ve Hindu gibi yirmi kadar büyük uygarlık sayarak aralarında Bizans'ı da zikreder. Bizans uygarlığının Yunan ve Hristiyan olmak üzere ikili bir doğası vardır. Onun en önemli özelliği Antik Yunan dili ve edebiyatı, felsefesi, bilimi, tıbbı, sanatı ve eğitimi doğrultusunda melez bir gelişim göstermesidir. İkinci bir özelliği; politika ve hukuk kurumlarından Roma ve Yunan menşeli olanların birbiriyle kaynaşmasıdır. Üçüncü özellik; Ortodoks Yunan Kilisesinin temelinde Yahudi tektanrıcılığı yatmaktadır. Erken Bizans döneminde Helenistik gelenekler ve Hristiyan ruhbanlığı farklı zihniyetlere sahip olduklarından birbiriyle çatışmışlardır. Helenizm kısa bir tarifle insanın insanla, doğayla ve insanüstüyle olan ilişkilerinde mantığı esas almaktadır. Hristiyanlığı temsil eden kilise ise kutsal kitapları yani vahyi akıldan üstün tutan Yahudi geleneğine dayanır. Her ne kadar bu ikilik toplumda gerginlik yaratsa da Yunan pagan okulları ve Kilise okulları meşru varlıklarını birlikte sürdürebilmişlerdir. Bununla kalmayarak söz konusu gerginlik yerini her iki geleneğin ortak

⁵⁸ Ostrogorsky, a.g.e. , 1999, s.56.

yaşama idealine bırakmıştır. Bu yüzden Bizans kültürü bir Helenizm ve Hristiyanlık melezidir denebilir.⁵⁹

Diğer yanda Bizanslılar kendilerinden olmayan ulus ve topluluklara potansiyel düşman gözüyle bakıyorlardı. Ortodoks kilisesine kayıtlı olmayanlar ve Bizans ülkesinde doğmayanlar Bizans resmi kayıtlarına “barbar” sıfatıyla geçiriliyordu. Bizans topraklarına giren yabancılara “Barbarları İzleme Dairesi” adı verilen bir devlet kurumu tarafından azami üç ay oturma izni verilirdi. Bu daire ayrıca başka devletlerde casusluk faaliyeti yapmak, sabotaj ve suikast düzenlemek gibi asli görevleri olduğundan bugünkü CIA’nin atası sayılmaktadır.⁶⁰

1.2. Bizans Eko-Politik Aklının Görüntüleri

1.2.1. Yoz ahlak: Bin yıllık Bizans tarihi hem görkemli yükselişlerle hem de yenilgi ve çöküşlerle doludur. M.S. 395 - 1453 yılları arasında başa geçen toplam 107 hükümdardan sadece 34’ü eceliyle ölürken ötekileri çatışmalara, ayaklanmalara ve savaşlara kurban gitmiştir. Toplam 65 adet saray darbesi gerçekleştirilmiştir. M.S. VII. yüzyılda Bizans İmparatorluğu, topraklarının çoğunu Müslüman Araplara, Slavlara ve Avarlara kaptırmıştır. Bu kayıplar sebebiyle imparatorluğun köle ekonomisi yıkılmaya yüz tutmuş ve iç çatışmalar başlamıştır.⁶¹ Alman filozof Karl Marks (M.S. 1818 - 1883) Bizans İmparatorluğunu “en kötü devlet” (der schlechtesten Staat) olarak niteler. Osmanlı aydını Ahmet Midhat Efendi’ye (M.S. 1844 - 1912) göre Bizans tarihi karanlık bir çağ olup Bizans İmparatorluğu yozlaşmış, müsrif ve ciddiyetsiz bir devlettir.⁶²

İrlandalı tarihçi William Edward Hartpole Lecky (M.S. 1838 - 1903) Avrupa’da yapılan Bizans tarihi çalışmalarına hâkim olan görüşü şöyle özetler: “Bizans İmparatorluğu hakkında tarihin verdiği hüküm bu imparatorluğun bugüne kadar gelmiş geçmiş medeniyetlerin aldığı en bayağı ve rezil hal olduğu yönündedir. Büyüklüğün şartlarından bu kadar uzak, bayağı kelimesinin bu kadar kendisine yakıştığı başka uzun soluklu bir medeniyet yoktur. Bizans tarihi

⁵⁹ Speros Vryonis, “Bir Dünya Uygarlığı: Bizans”, Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi - BİZANS, Der. Serra Ciliv, YKB Yayınları, Sayı:17, Kış 1999, İstanbul 1999, ss.38-39

⁶⁰ Perihan Karaaslan, “Bizans Devletinde Meslek Birlikleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2012, s.13.

⁶¹ Seidler, a.g.e. , 1980, s.14.

⁶² Michael Ursinus, “A.Midhat Efendi’nin Bizans Kurumları Hakkında Görüşleri”, Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi - BİZANS, Der. Serra Ciliv, YKB Yayınları, Sayı:17, Kış 1999, İstanbul 1999, s.361.

her şeyden önce bir entrikalar dönemidir. Papazların, hadımların ve kadınların karıştığı zehirleme, kumpas, ihanet ve kardeş katli olaylarının tek düze hikâyesinden ibarettir.”⁶³

1.2.2. Yol Uygarlığı: Kara ve deniz yollarının Constantinople şehrinde kesişmesi Bizans için genişleme döneminde bir güç kaynağı iken ilerleyen yüzyıllarda bir zaafa dönüşmüştür. Bizans ordularının bir yerden bir yere sevkini kolaylaştıran yollar düşmanları da zengin Bizans şehirlerine kolayca taşımıştır. Her yöne uzanan yollardan tüccar ve malların yanında ordular da gelmiştir. Daha da fazlası Yunan (Helenistik) ve Doğu fikirleri de ulaşmış, Roma'nın büyük gelenekleri Bizans'ta Hristiyan inancıyla karışarak kozmopolit bir kültür oluşturmuştur. M.S. VI. yüzyılda kendilerine Romalı diyen, birçok lisan ve kabileden meydana gelen bir milyon kadar nüfus yaşamaktadır: Ermeniler, Süryaniler, Mısırlılar, Yahudiler, Trakyalılar, Slavlar, Cermenler ve şehre asıl rengini veren Yunanlar.⁶⁴

Bizans, Roma'nın sahip olduğu ve geliştirdiği yolları kullanmıştır. Roma zamanında kullanılan yol güzergâhlarından bugün demiryolları geçmektedir. Bu da yolların o dönemde en kısa mesafede ve en doğru şekilde hesaplandığını göstermektedir. Karayolları inşa edilirken önce toprak belli bir seviyeye kadar kazılır, alt zemine çakıl taşları döşenir, üstü deniz kumu ve yassı taşlar ile örülürdü. Ticari, askeri ve haberleşme gibi birçok amaca hizmet eden yolların belli noktalarına konaklama ve güvenlik istasyonları kurulur, yer ve mesafe gösteren tabelalar konurdu. Bizans'ın kullandığı yol sistemlerinin çoğu eskiçağdan beri kullanılan İpek ve Baharat Yollarına bağlanmaktadır. İpek Yolu Çin'in en uç noktasından başlar ve oradan Anadolu'ya ve Avrupa içlerine kadar uzanmaktaydı. Baharat Yolu da Uzakdoğu ile Batıyı birbirine bağlayan yollardan biriydi. Bizans özellikle Anadolu sathında geniş bir ulaşım ağına sahipti. Anadolu'nun dört bir köşesinden başlayan yollar İran üzerinden Orta Asya'ya, Akdeniz limanlarına ve Arap yarımadasına kadar uzanmaktaydı. Bizans ile Sasaniler arasında geçen uzun mücadelelerin sebeplerinden biri de bu yollar üzerinde egemenlik yarışıdır. Bizans ticaret ve ulaşımında Akdeniz, Karadeniz, Ege Denizi, Kızıldeniz ve Hint Denizlerini kullanıyordu. Ancak hâkim olduğu denizlerde Yahudi, Arap veya diğer milletlerin de ticaret yapmasına müsaade etmişti.⁶⁵

⁶³ Michael Ursinus, “Geç Dönem Osmanlı Tarih Yazımında Bizans Tarihi”, Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi - BİZANS, Der. Serra Ciliv, YKB Yayınları, Sayı:17, Kış 1999, İstanbul 1999, ss.357-358.

⁶⁴ Seidler, a.g.e. , 1980, s.4.

⁶⁵ Mehmet Ertan Bamyacı, “Bizans İmparatorluğunda Ticaret”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı – Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Elazığ 2013, ss.39-40.

1.2.3. Kilise ve Manastır: Batı Roma'da bağımsız kilise ve devlet iki ayrı erk (dini ve dünyevi) olarak yan yana varlığını sürdürmekteyken Doğu Roma'da Hristiyanlık ve kilise resmi din ve resmi mabet olarak devlete aittir. Bizans imparatorları kilise üzerinde çok etkindirler. Çok dilli Doğu Roma halklarını bir arada tutan baş unsur dindir. Bizans imparatorları Perslerin dini kurumlarını örnek alarak Doğu Kilisesini bir Devlet Kilisesi haline getirmişlerdir. Bir yandan Hristiyanlığı resmi din düzeyine yükseltirken diğer yandan Doğu Kilisesinin tüm sorunları üzerine söz söylemeyi tekellerine almışlardır.⁶⁶ Kiliseler Bizans devletinin resmi mabedi olurken Hristiyanlık'ın halka mal olmasında büyük payı olan dış mabedler kurulmuştur: manastırlar. Manastır kırsal alanda köyün, kentsel alanda mahallelerin ruhani merkeziydi. Halk manastır içinde bulunan kilisede ibadetini yapar, dini konularda manastır rahiplerine danışır ve ihtiyacı olan durumlarda onlardan yardım talep ederdi. Hastalandığında manastır kampüsü içinde bulunan hastaneye tedavi için başvururdu. Kutsanmış eşyaları kilisede muhafaza edilen bir Hristiyan azizinin manastır içindeki mezarına gidilerek şifa dilenirdi. Gece hanlarda konaklamaktan korkan yolcular manastırların konukevlerine sığınırdı. Bakacak kimsesi olmayan yaşlılar yüklü bağışlar yaparak manastırdan bakıcı hemşire ve rahibe arkadaşlar edinebilirdi. Ölümünde cenaze ve defin törenlerini manastır yerine getirirdi. Yoksullar manastır yemekhanesinden artan ekmek ve şarapları alabilirlerdi. Manastırlar, topraklarını genişletmek için küçük köylülere ellerindeki toprakları bağışlaması için baskı yapma gücüne sahipti. Ayrıca köylüler öldükten sonra dindarlıkları gereği topraklarını manastıra bağışlamayı vasiyet edebilirlerdi. Bizans İmparatorları da manastırlara yakın alaka duymuşlardır. Yeni manastırlar inşa ettirdikleri gibi mevcutlarına yeni araziler bağışlayarak onları vergiden muaf tutmuşlardır. Hatta dini konularda olduğu kadar devlet meselelerinde de imparatorlar manastır keşişlerine akıl danışır hale gelmiştir. Ömrünü manastırda tamamlamış Bizans imparatoru sayısı hiç te az değildir. Manastırlar Bizans Ortodoks Hristiyanlığının kalesi olmuştur. Hristiyan halk hiç te uhrevi olmayan sebeplerle sadece askerlik ve vergiden muaf tutulmak için de manastırlara çekilmeye başlayınca M.S. IV. yüzyıldan itibaren kamu görevinden kaçan keşişlerin manastırlardan çıkarılmaları için Bizans imparatorları emirler yayınlamışlardır.⁶⁷

Bir Hristiyan azizi olan Saint Pachomius (M.S. 292 - 348) Yunanca "ortak yaşam" anlamına gelen bir sistemle idare edilen tarikat manastırlarını ilk defa M.S. III. yüzyılda Mısır çöllerinde kurmaya başlamıştır. Tarikat manastırlarında yoksulluk ve iffet erdemine üçüncü olarak itaat

⁶⁶ Seidler, a.g.e. , 1980, ss.19-20.

⁶⁷ Alice-Mary Talbot, "Bizans Manastır Sistemine Giriş", Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi - BİZANS, Der. Serra Ciliv, YKB Yayınları, Sayı:17, Kış 1999, İstanbul 1999, ss.162-165.

eklenmişti. Manastırı baş keşiş yönetirdi ve diğer keşişler ona itaat etmekle yükümlüydüler. Toplu ibadetlere herkesin katılması bir mecburiyetti. Ayrıca her keşişten kendi el emeği olan bir iş yapması beklenirdi: tarlada çalışmak, kumaş dokumak gibi. Keşişler münzevi yaşarlar ve işlerini kendileri görürlerdi. Manastırlarda bazen yüzlerce bazen binlerce keşişin yaşadığı olurdu. Pachomius tarzı manastır daha sonra Akdeniz'in doğusunda ve batısında ortaya çıkacak tüm manastırlar için model oldu. Ancak sonraları "Basileios manastır sistemi"ne adını veren Kayserili Saint Basilius (M.S. 329 - 379) klasik gelenek ile Hristiyan inancı arasında bir sentez inşa ederek müstakbel Bizans ilahiyatının temel dayanağı haline gelmiştir. Saint Basilius Anadolu'ya Pachomius manastırını uyarladı. İlk manastırı Kapadokya'da kurdu. İnsanları komünal bir manastır hayatına davet etti. Saint Basilius'un öğretisinin başlıca özellikleri arasında manastırların küçültülerek çöller yerine şehirlerde kurulması, keşişin itaatkârlığına önem verilmesi ve nefsin köreltilmesinde uygulanan aşırılıkların yasaklanması yer almaktadır.⁶⁸

Her manastır müstakil örgütlenmiştir ve "typicon" adı verilen kurucuları tarafından düzenlenen kurucu belgelerine göre idare olunmaktaydılar. Başrahip ve rahibenin seçilmesinden yemekhane kurallarına, manastır kıyafet yönetmeliğinden kuralları çiğneyen keşiş veya rahibelere verilecek cezalara kadar birçok detay typicon belgesine yazılırdı. Erkek manastırlarında el yazması eser hazırlanabilmesine tahsis edilmiş özel odalar bulunurdu. Bizans'tan kalan el yazması eserlerin çoğu bu manastır odalarında yazılmıştır. Şöhretli birçok Bizans edebiyatçısı bu yazıcılar arasından çıkmıştır. Manastırlar Bizans kültürünün korunmasında önemli rol oynamışlardır. Kültür ve hayır faaliyetlerini yürütebilmeleri için manastırların sürekli mali desteğe ihtiyacı vardı. Dindarlıkları sebebiyle Bizanslıların manastırlara yaptıkları bağışların yanında birçok manastırın tarım arazisi, kiralık ev ve imalathane gibi çok sayıda gayrimenkule sahip olduğu görülür. Kentlerde ve kırsal alanlarda manastırlar tarafından işletilen çiftlikler de mevcuttu. Manastır malları genellikle vergiden muaf olduğu için muazzam büyüklükteki araziler vergi kayıtlarından düşülmekteydi. Bazı dönemler gelir kaynaklarını muhafaza edebilmek için Bizans imparatorları manastırların çok fazla gayrimenkul sahibi olmasını engellemişlerdir. Öte yandan manastırlar sağlık ve refah hizmetleri yaparak Bizans devlet hazinesinin tasarruf etmesini sağlamıştır.⁶⁹

⁶⁸ Talbot, a.g.m. , 1999, s.166.

⁶⁹ Talbot, a.g.m. , 1999, ss.167-174.

1.2.4. Serbest Ticaret, Ağır Vergi ve Köylü Ekonomi: Batı Roma İmparatorluğu ticareti ve asaleti bir arada mübah görmeyip ticareti küçümserken Doğu Roma İmparatorluğu bilakis ticareti teşvik ederek mali sistem içerisinde en önemli gelir kaynaklarından biri haline getirmeyi başarmıştır. Bizans'ta bir prensin ya da soylunun ticaretle uğraşması doğal karşılanmıştır. Bizans'ta sikke sistemi altın standardına bağlandığı için fiyat ve ücretlerde dalgalanmalara rastlanmamıştır. Bizans döneminde deniz yoluyla ticaret inanılmaz ölçüde artmıştır. Erken dönemde Bizans İmparatorluğu önce Doğu Akdeniz'e doğru yayılma göstermiştir. Daha sonra bölünmeden önceki Roma İmparatorluğunun kıyılarının tamamını içine alacak şekilde batıya doğru genişlemiştir. Bizans, Müslüman Arapların fethine kadar Akdeniz'i hâkimiyetleri altında tutmuşlardır. Onların döneminde deniz ticaretinde kullanılan yük gemileri eskiye nazaran küçüktür. Bu değişikliğin sebebi olarak tahıl tedarikçisi ülkelerin yeni başkent Constantinople'e yakınlığı, savaşlar, veba yüzünden genel nüfusun azalması ve devlet malı gemiler yerine şahıslara ait özel ticari gemilerin kullanılması gösterilebilir.⁷⁰

Bizans'ın genel yaşamında dikkat çeken önemli bir husus Batı Roma İmparatorluğuna göre çok fazla vergi toplayabilmesidir. Batı Roma halkına ağır vergiler salmazken Bizans bu konuda çok acımasız davranmıştır. Uyguladığı vergi politikalarıyla hazinesini sürekli dolu tutmaya çalışmıştır. Özellikle dış saldırılara uğradığı durumlarda ve anlaşma yapmak zorunda kaldığı hallerde güçlü hazinesi sayesinde ayakta kalmayı başarmıştır.⁷¹ Batı Roma'da askeri birliklerin sürekli hareketi, savaşlar ve yenilgilerle imparatorluk erki sürekli zayıflarken yıkıntıları üzerinde kilise kendi egemenliğini kurmaya başlamıştır. Çaresiz ve silahsız halkın sığındığı toprak sahipleri, feodalitenin merdivenlerini döşemeye koyulmuştur. Bizans İmparatorları, Doğu Roma döneminde bu süreci durdurmayı başarmışlardır. Gerek feodal bir beyin bağlısı olmak için özgürlüğünü feda eden halka gerekse onlara yardım ve himaye sağlamak isteyen toprak sahiplerine ağır cezalar içeren yasalar yaparak onları tavizsiz uyguladılar. Korumacılığa karşı savaş tüm Bizans tarihi boyunca sürmüştür. İmparatorlar kendilerine gerek iyi asker toplama gerekse vergi kaynağı sağlayan özgür köylü topluluklarını korumaya büyük özen göstermişlerdir.⁷²

⁷⁰ Tufan Turanlı, "Kaptan Georgios ve Gemisi", Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi - BİZANS, Der. Serra Ciliv, YKB Yayınları, Sayı:17, Kış 1999, İstanbul 1999, s.226.

⁷¹ Bamyacı, a.g.m. , 2013, ss.61-62.

⁷² Seidler, a.g.e. , 1980, ss.6-7.

Bizans döneminin başlarında üretim araçlarının ilkeliliği, üretim bilgisinin geriliği nedeniyle üretimin toplumsal olması şarttır ve üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasında tam bir uygunluk söz konusudur. Üretim araçlarının gelişmesiyle emeğin üretkenliği artmış, ürün fazlası çoğalmış ve insanların bireysel çalışması yeterli olmaya başlamıştır. Böylelikle özel mülkiyete kapı açılmıştır. Ancak henüz işveren ve işçi gibi bir ayırım yoktur. Salt kabiliyetleri var diye kişiler istedikleri mesleklere henüz giremedikleri için babalarının mesleğini devam ettirmek zorunda kalmaktaydılar. Romalı hukukçular özel mülkiyeti sınırsız kabul ederek korunmasını savundular. Bizans'ta sanayi tamamen zanaate dayalı olmuştur. Zanaat ise lonca denen meslek örgütleri tarafından düzenlenmekteydi. Loncalar devlet tarafından kurulmuş olup bu yolla esnaf ve zanaatkârlar siyâsî, iktisâdî ve sosyal yönlerden denetim altında tutulmaktaydı. Her lonca aslında bir nevi dini cemaattir. Üyeleri aynı ailenin ferdi gibiydiler. Aralarında kardeşlik ilişkisi hâkimdi. Loncalardaki ekonomik faaliyetler kâr yerine ödev duygusuyla icra edilmekteydi. Bizans'ta esnaflık yapanlar nadiren işlettikleri dükkânın mülk sahibi olabilmişlerdir. Bu dükkânların çoğu kilise vakıflarına aitti ve esnafı kiralananlardı.⁷³

1.3. SONUÇ YERİNE DEĞERLENDİRME: BİZANS EKO-POLİTİK AKLI

Bizans devletinin eko-politik aklının belirleyicileri olarak üç madde saymıştık: Antik Yunan kültürü ve dili, Kutsal Roma İmparatoru ve Melez Dünya görüşü. Bizans'ın siyasi şuurunun altında Antik Yunan kültürü ve dili yatmaktadır. Bizans devletinin ruhu hep Romalı'dır ve Romalı olarak kalmıştır. Bizans, Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesine rağmen antik Yunan değerlerine sahip çıkmış ve Kutsal Roma İmparatoru anlayışıyla Roma devlet geleneklerini devam ettirmiştir. Hristiyanlığın devletin resmi dini haline gelmesiyle kısa süreliğine Latince revaç bulsa da M.S. IV. yüzyılda Yunanca tahtını geri almıştır. M.S. VI. yüzyılda Bizans'ın hukuk dili Yunanca olmuş ve VII. yüzyılda Bizans'ın resmi dili haline gelmiştir. Bizans eğitim müfredatından antik Yunan tarihi ve felsefesi hiç eksik olmamıştır. Bizans'ın sürdürdüğü Yunan geleneklerinde iki eğilim olagelmiştir: Platonculuk ve Aristotelesçilik. Hristiyanlık bu ikisi arasından Aristotelesçiliği seçerek yoluna devam etmiştir.

Bizans'ın mukaddes Roma imparatorlarından öyle başı döner ki yeryüzünde tek meşru devletin Roma olduğu inancı Bizans siyasi doktrininin esası olur. Bizans uygarlığı Yunan

⁷³ Karaaslan, a.g.m. , 2012, ss.7-9.

(Helenizm) ve Hristiyanlık olmak üzere melez bir doğaya sahip olmuştur. Bu melez dünya görüşü sayesinde Davutoğlu'nun tasnifiyle güçlü ve sert bir medeniyet-ben idrakine yükselmiştir. Bizans eko-politik aklının bu şaşaalı derinliğinin görünen yüzünde Marks'ın tabiriyle "en kötü devlet" (der schlechteste Staat) yatmaktadır. Bizans uygarlığı karanlık, yozlaşmış, müsrif ve ciddiyetsiz sayılmıştır. İrlandalı tarihçi Lecky'nin doğru ithamıyla Bizans eko-politik aklının tarihi entrika, kumpas ve ihanet doludur. İmparatorluğu baştan sonra saran ticaret ve ulaşım yolları Bizans'ın naif aklını sanki korumaktadır. İmparatorluğun ömrünü uzatan bu yollar daha sonra Bizans uygarlığının son nefesini vermesini kolaylaştıracaktır.

Çok dilli ve çok uluslu Bizans kasvetli aklının pratik görüntüsü kilise ve manastırlarda vücut bulur. Kiliseler Bizans devletinin, manastırlar ise köy ve kent mahallelerinin ruhani merkezidir. Manevi dinamizmini kiliseden alan Bizans devleti iktisadî kudretini çok acımasızca uyguladığı vergi politikalarından elde etmiştir. Bizans döneminde ticarete çok önem verilmiştir. Özellikle deniz ticareti devlet tarafından teşvik edilmiştir. Üretim araçlarının zaman içerisinde gelişmesiyle ürün fazlası çoğalmış ve özel mülkiyetin önü açılmıştır. Romalı hukukçular özel mülkiyeti sınırsız kabul etmişlerdir. Bizans'ta sanayi zanaata dayalı olup lonca denen meslek örgütlerinin kontrolünde faaliyet göstermiştir. Bizans devleti, esnaf ve zanaatkârları siyasal, iktisadi ve sosyal yönden kontrol altında tutabilmek için loncaları bizzat kendisi kurmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SASANİ İMPARATORLUĞUNUN EKO-POLİTİK AKLI

Geç Antikçağ'da dünya doğu-batı ikileminden ziyade kuzey-güney (barbar kuzey-uygar güney) tasnifiyle değerlendirilir. Bunun istisnası Pers ve Roma imparatorlukları arasında yaşanan kıyasıya rekabettir. İran uygarlığının geç antik döneminde iktidar olan Sasani devleti⁷⁴ Mezopotamya bölgesine hâkim olabilmek için dört yüz yıl boyunca Bizans devletiyle kıyasıya savaşmıştır. Diğer taraftan Sasaniler sınır komşusu olan Bizanslıları “saray törenleri, sanat, askerlik, yönetim ve ticaret” alanlarında büyük ölçüde etkilemeyi başarmıştır. “Sasani” ismi, imparatorluğun kurucusu I.Ardaşir’in (M.S. 180 - 242) dedesi Zazan’dan gelmektedir. Zazan Anahita tapınağının (İran’ın Kirmanşah bölgesindedir) başrahibiydi.⁷⁵ M.S. 224 yılında iktidara gelen Sasani hanedanlığı Pers İmparatorluğunu dört yüzyıldan fazla yönetmiştir. M.S. 651’de Müslüman Araplar Pers İmparatorluğuna son vermişlerdir.⁷⁶

2.1.Sasani Eko-Politik Aklının Belirleyicileri

2.1.1. Din-devlet erklerinin kutsal ittifakı: Kralın ya da siyasi otoritenin kutsallığı düşüncesi tarihte ilk değildir. Eski Mısırlılar da Firavunlar ile yaratıcı Tanrı arasında bir bağ olduğuna inanırlardı. Bunun devamı olarak antik dönemdeki İranlılar da krallarını mukaddes saymışlar ve onların üstün özellikleri olduğunu düşünmüşlerdir. Eski İran’daki kralın kutsaliyeti düşüncesinin kaynağı Zerdüştlük’tür. Tanrı Ahura Mazda ile kral arasında yakın bir ilişki olduğuna inanılıyordu. Kralın ağzından çıkan her söz kanun demektir. Zerdüştlük üstün nitelikli insanların kutsallığını “ized” kavramıyla ifade etmiştir. İzed; övülmeye layık olan, övülen demektir. Dini anlamda ise tanrıya yardım eden tüm yardımcı güçlerin genel adıdır. Ahuramazda rûhî izedlerin lideri, Zerdüşst dünyevî izedlerin lideridir. Ahura Mazda’nın temsilcisi sayılan krala sadakat şarttır.⁷⁷ Tanrıların soyundan geldiğine inanılan Sasani hanedanı

⁷⁴ Bknz. Harita Listesi, Harita 2. Sasani İmparatorluğu, Kaynak: <http://www.bilgeniz.com/islamiyetin-dogdugu-donemde-dunyanin-ve-arabistanin-durumu-nasildi/> Erişim Tarihi: 23.03.2019.

⁷⁵ Halil Ersin Avcı, **Uygarlıklar Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Sosyoloji Lisans Yayını, 2010, s.63.

⁷⁶ Gürhan Bahadır, “Anadolu’da Bizans-Sasani Etkileşimi”, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, Ankara 2011, s.709.

⁷⁷ Fatih Topaloğlu, “Eski İran’daki Yarı Tanrı-Kral Anlayışının Şii İmamet İnancına Etkisi”, Pamukkale Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Eylül 2016, Yıl 3, Sayı 6, ss.72-81.

dışındaki ailelerden olabilecek herhangi bir güç talebinin sonu acı bir ölümdür. İktidar olmak Sasani hanedanının bittabi hakkıdır.

Sasaniler daha baştan itibaren din ve devlet erklerinin birlikteliğini tesis etmek için gayret sarfetmişlerdir. Bunu yaparken dinleri Zerdüştlük'ten istifade ederek kendi iktidarlarını pekiştirmişlerdir. Pehlevice kitaplarda din ve devlet erklerinden birisi gerçekleşmediğinde diğerinin de ortadan kalkacağı yazılıdır.⁷⁸ Sasani İmparatorluğu M.S. 651 yılına kadar varlığını devam ettirmiş ve kendisinden sonra gelen Müslüman devletlere güçlü ve oturmuş bir sistem armağan etmiştir. Tarihte birçok devlet ekonomiden tarıma, bürokrasiden idari sisteme kadar Sasani düzenini taklit edip geliştirmişlerdir.⁷⁹

2.1.2. Mecusilik (Zerdüştlük): Zerdüş'tün davet ettiği tek tanrı öğretisiyle antik İran itikad ve ananelerinin birleştirilmesinden meydana gelen bir dindir. Dönemin yöneticileriyle yakın alakalar kuran Meci rahiplerinden esinlenerek İslam kaynaklarında Mecusilik adıyla anılmıştır. Mecusiliğin kurucusu Zerdüş Batı'da Zoroaster olarak tanınmaktadır. Batılı kaynaklarda bu nedenle dinin adı Zoroastrianism olarak geçer. Ateş kültü üzerine kurulu çokça ayin ve inançlar taşıdığı için ateşperestlik adıyla da meşhurdur. Zerdüş'tün doğum tarihi tartışmalıdır. Güncel bilgilere göre M.Ö. VI. -VII. yüzyıllarda yaşamış olmalıdır. Zerdüştlük tarihte üç önemli aşama geçirmiştir: Zerdüş'tün hayatta olduğu ilk dönem, I. Pers Krallığı Aşamenidlerin (İng. The Achaemenid Empire) ünlü kralı Büyük Darius (M.Ö. 550 - 486) döneminden başlayıp M.S. III. yüzyılın ortasına kadar süren dönem, Sasani hanedanlığı dönemi (M.S. III. - VII.).

Zerdüş'tün kendi yazdığı varsayılan Gathalardaki öğretilerine göre Mecusilik tek tanrıcı bir inanca sahiptir. Çok tanrıcılık, paganist kült ve ayinleri kabul görmez. Tanrı Ahura Mazda'nın Zerdüş'te vahyettiği varsayılan mesajlar dinin kurucu metinlerini oluşturmaktadır. Aşamenidler döneminin sonlarına doğru Pers İmparatorluğu yıkılmaya yüz tutmuş ve imparatorluk topraklarının büyük kısmının Yunan hâkimiyetine geçmesiyle Helenistik inanç ve merasimler Zerdüştlüğü sirayet etmeye başlamıştır. Böylece Zerdüştlük tevhit inancından ayrılarak uzlaşmacı (senkretik) bir görünüm arz etmeye başlamıştır. Mecusilik tarihî düalist yapısına tam anlamıyla Sasaniler döneminde kavuşmuştur. M.S. 272 yılında Başrahip Kartir Hangirpe'nin

⁷⁸ Ulaş Töre Sivrioğlu, "Sasanilerde Askeri Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejileri", Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/5 Spring 2013, Ankara, s.698.

⁷⁹ Muhammet Yücel, "Erken Dönem Sasanilerde Kadın ve Hanedan", Tarih Dergisi, Sayı 61 (2015/1), İstanbul 2015, ss.1-17.

çabalarıyla Mecusilik imparatorluğun resmi dini olarak ilan edilmiştir. Sasanilerin yıkılmasıyla da Mecusilik hızla gerileme sürecine girmiştir.⁸⁰

Zerdüştlük inancının beşiği olan İran coğrafyası antik dönemde zühd ve fakr kavramlarıyla hiç tanışık değildir. Sasaniler'den önce Zerdüş'tün öğretilerinde birtakım mistik düşünceler mevcut olmasına rağmen mülk edinmek, zengin olmak ve çalışıp kazanmak gibi faaliyetler özellikle övülmektedir. Zühd ve riyazetle taban tabana zıt yaşam tarzını benimseyen bu inanış Hintlilerin eski dinlerinden farklıdır. Hatta çalışmayı, ziraat ve hayvancılıkla uğraşmayı engelleyeceği gerekçesiyle aç kalmak veya oruç tutmak gibi ibadetler yasak ve günah kabul edilmiştir. Tarım ürünlerine zarar veren hayvanların öldürülmesi Zerdüştlükte önemli ibadetler arasında yer almıştır. Zerdüştlük inancına Sasaniler döneminde giren düalizmin odak noktası hayr ile şerrin birbirine olan karşıtlığı ve sürekli savaşıdır.⁸¹

Roma İmparatorluğunda M.S. IV. yüzyılın başlarından itibaren meydana gelen radikal değişimler Sasanileri de sarsmıştır. Bizans İmparatoru I. Constantine'in Hristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte İran topraklarında yaşayan Hristiyanlar Bizans devletinin müttefiki, Sasanilerinse düşmanı olmuşlardır. Ermenistan halkının da Hristiyanlığa geçmesiyle geçmiş düşmanlıklar hortlayıvermiştir.⁸² İran hem siyasi hem sosyal yönden gittikçe kötüye gitmeye başlamıştır. I. Firuz'un iktidarı döneminde (M.S. 457 - 484) ülke yedi yıl süren açlık ve kıtlık felaketine maruz kalmıştır. M.S. 484'te Akhunlar tarafından ağır yenilgiye uğratılan Sasaniler vergi ödemek zorunda kalmışlardır. Siyasi ve ekonomik istikrarsızlık sebebiyle mutsuz olanların gittikçe artması Mezdekizm doktrini için uygun bir ortam hazırlamış ve Sasani Kralı I. Kavad (M.S. 488 - 531) Mezdekiliği kabul etmiştir. Mezdekiyye akımı onun döneminde ülkenin siyasi hayatına ağır hasarlar vermiştir. Alman oryantalist Theodor Nöldeke'ye (M.S. 1836 - 1930) göre I. Kavad iyi bir yöneticidir ve iki büyük sınıfın (asiller ve rahipler) gücünü sınırlayabilmek için böyle bir yola başvurmuştur. Bu zaruretten hareket eden Kavad'ın kendi amaçlarını gerçekleştirmek ve dengeleri yeniden kurabilmek için sınıf imtiyazını reddeden dini bir hareketten faydalandığı açıktır. Ancak Mezdekiliğin ortak mülkiyet ve kadınlar üzerinde ortaklık gibi görüşleri sebebiyle ayaklanmalar ve yağmalar olmuştur. Bunun üzerine asiller ve din adamları I. Kavad'ı azledip yerine kardeşi Jamaspa'ı (İng. Camasp veya Zamasp) tahta

⁸⁰ İslam Ansiklopedisi, Yıl.2003, Cilt.28, ss.279-284.

⁸¹ Abdülhüseyin Zerrinkub, "Antik İran'ın Mirası", **Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu** (Costucu Der Tasavvufi İran), Çeviren. Nurcan Altun, Önsöz Yayınları, İstanbul 2015, ss.135-139.

⁸² İslam Ansiklopedisi, Yıl.2000, Cilt.22, ss.394-395.

getirmişlerdir (M.S. 496). Ancak I. Kavad, Akhunların desteğiyle M.S. 498 yılında tekrar iktidara gelmiştir. M.S. 528 ve 531 yıllarında Mezdekilere büyük kıyım yapılmıştır. Sağ kurtulanlar Sasani hâkimiyeti dışındaki bölgelere kaçmışlardır. Sonraki yüzyıllarda Mezdek öğretilerinin başta Bâtınlık ve İsmaililik olmak üzere çeşitli adlar altında kurulan mezheplerde etkin olduğunu söyleyebiliriz.⁸³

M.S. V. yüzyılda doğan Mezdekilik düalist ve gnostik⁸⁴ karakterli bir reformist harekettir. Kurucusu Zerdüş bir rahip olan Mezdek'e (M.S. ? – 535) göre barışçı, sosyal ve ekonomik bir düzen içerisinde ve eşitlikçi bir şekilde maddi imkânlardan herkes ortak faydalanmalıydı. Mezdekiyye tek eşlilik ve asillerle asil olmayanların evlenmesinin yasak olması gibi kurallara karşıdır. Mezdekiyyenin evren hakkındaki görüşüne göre ateş, su ve toprak iyi ve kötüyü yöneten iki kozmik gücü oluşturmaktaydılar.⁸⁵ Zerdüştlüğün bu radikal formunda bile düalist anlayışı elimizle koymuş gibi bulmaktayız.

2.2. Sasani Eko-Politik Aklının Görüntüleri

2.2.1 Kast Sistemi: Farklı sosyal sınıflara sahip Sasani İmparatorluğu kast sistemi sayesinde toplum genelinde büyük bir oto-kontrol mekanizması kurmuştur. Sasani toplumunda mesleki anlamda büyük bir tekellilik mevcuttu. Ticaret ve meslek erbabı kendisine verilen veya atadan kalan mesleğin dışına çıkamayacak şekilde sınıflandırılmıştı. Bu sosyal sistem halkın bütün kesimlerini ordu, tarım, ticaret, ziraat, hayvancılık, sanayi, endüstri, mimari gibi alanlarda istihdam ederek büyük bir üretim toplumu oluşturmayı hedeflemekteydi. Aynı zamanda tüm toplumsal sınıfların ekonomik anlamda kendi kendine yetmesine çalışıyordu. Kastlar arasında birlik ve beraberliği korumak, toplumun dağılmasını önlemek için Sasani devleti toplumda güçlü bir din bağı oluşturmuştur. Bu amaçla kutsal sayılan günleri, bayram kutlamalarını, festivalleri ve şölenleri toplumun birliği ve dayanışması için kullanmıştır. Antik döneme ait mitolojik öğelerin, destanların ve eski İran kahramanlarının Sasani dönemi sanat ve edebiyatında sık kullanılması milli duyguların kabarmasına ve İran milliyetçiliğinin doğmasına zemin hazırlamıştır.

⁸³ İslam Ansiklopedisi, Yıl.2004, Cilt.29, s.523.

⁸⁴ Gnostik: sezgi veya tefekkür yoluyla bilgi elde etme yönteminin adı.

⁸⁵ İslam Ansiklopedisi, Yıl.2004, Cilt.29, s.524.

Sasani toplumunda hiyerarşinin başı “şehinşah” (şahlar şahı)’tır. Şah’a “fer” adı verilen ilahi bir kudretin verilmiş olduğuna ve bunun Part Hanedanlığından Sasani Hanedanlığına geçtiğine inanılmaktaydı. Hükümdarların haleflerini tayin edebilmeleri için asiller ve rahipler sınıfından onay almaları gerekiyordu. Devleti yönetme yetenekleri olup olmadığını denemek için şehzadeler taşraya vali olarak gönderilirdi. Sasani kast sistemi rahipler, askerler, kâtipler ve halktan oluşan dört ana sınıftan müteşekkildi. Kast içinde bir sınıftan diğerine geçiş imkânsızdı. Her sınıfın kendi idari birimi mevcuttu ve sınıf mümessilleri devlet divanına temsilci olarak katılım göstermekteydiler. Başrahiplik kurumu (Mübed-i Mübedan) öyle etkiliydi ki Sasani şahları onların elinden taçlarını giymekteydiler. Askerler doğrudan şehinşaha bağlıydılar. Yüksek devletin kademelerini işgal eden eski Part aşiret üyeleri ve diğer seçilmiş aileler kendi gelirleriyle ordu beslemek zorundaydılar. Sasani İmparatorluğunda Yahudi ve Hristiyan nüfus ta yaşamaktaydı. Hristiyanlık Bizans’ın resmi dini olarak kabul edildikten sonra her iki topluluk, Yahudiler ve Hristiyanlar İran’da baskı görmeye başladılar.⁸⁶

Sırasıyla daha detaylı olarak Sasani kastını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

(1). Aristokratlar: Sasani döneminin en yüksek sınıfı olup şah, valiler, sınır muhafızları, yedi eski Arya ailesinde oluşmaktaydı. Bu aileler arasında Sasaniler, Soren Pehlu, Geren Pehlu, Espēhbad Pehlu, Esend Yar, Mehran, Rik kabileleri bulunmaktaydı.

(2). Bezirgân (Büyükler): Yüksek mevki bürokratları ve bugünkü bakan düzeyinde yöneticileri çıkaran bir sınıftı. Şahların seçiminde etkiliydiler.

(3). Mabdân (Ruhaniler): Mabdelerin hemen hepsi Moğan kabilesi tarafından işletilir. Ateşe tapan anlamındaki Moğ adıyla anılan bu aile astroloji ve takvim biliminde bilgiliydi. Üç tabakadan oluşmaktaydı: en üst düzeyi temsil eden, sarayda yaşayan ve ateş tapınaklarındaki ateşin devamlı yanmasından sorumlu olanlarına **Hirbozan** denirdi. İkinci tabakasına ise **Mobezan** denirdi ki başı Şah tarafından seçilir, sarayda yaşar, şahın seçilmesinde oy hakkı olur, din adamlarının atama ve azillerini yapar, dini hükümlere yorum getirme yetenekleri vardı.

(4). Debiran (Kâtipler): Yazışmalar onlar tarafında yapılır. Savaşlarda bile şahın yanında olurlar, idari işleri yürütürler.

(5). Dihganan (toprak sahipleri): Toprak sahibi olan bu sınıf savaşa katılmaz ancak savaş zamanları kendi topraklarını korurlardı. Diğer görevleri devletin vekili vasfıyla yerel

⁸⁶ İslam Ansiklopedisi, Yıl.2009, Cilt.36, ss.174-176.

vergileri toplamaktı. Orduya hizmet veren ikinci derece komutanlar bu sınıftan seçilirdi. İran toplumunun orta sınıfı diyebileceğimiz bu topluluklar ülkenin savunmasında yer aldıkları gibi eski İran ananelerinin, edebiyat ve kültürünün devam ettirilmesini de sağladılar.

(6). Köylüler: Sasani toplumunun en kalabalık sınıfını köylüler oluşturur. Sasani dönemindeki yarı kölelik ve yarı feodal yapının taşıyıcı sınıfı köylülerdir. Salt sömürülen bir sınıf olmaları hasebiyle devlete karşı çıkan isyanlarda başı çekmişlerdir. Savaşlarda en çok can kaybı da bu sınıftan toplanan askerler arasında yaşanmıştır. Köylülerin ekonomik ve sosyal haklarını koruyan hiçbir kanun ve düzenleme bulunmamaktaydı. Bu sınıfın toprak sahibi olması bile yasaktı.

(7). Hür Çiftçiler (Bergigerani Azad) : Bazı ayrıcalıkları olan küçük bir tabakadır. Mütevazı topraklarını ekip biçerler ve kendi el emeği ürünleriyle geçinirlerdi. Devletin belirlediği vergileri ödemekle de mükelleftiler.

(8). Köleler: Aristokrat sınıfının sahipliğini yaptığı köle sınıfı savaş haricinde köylülerin yanında tarımda çalışırlardı. Savaş zamanı en öne sürülürlerdi. Genellikle Aryan ırkından olmayan yerli halktan ve esirlerden oluşmaktaydı.⁸⁷

2.2.2. Mülkiyet ve Vergi: Sasani döneminde toprak mülkiyet biçimleri ve sınıflandırması üzerine elimizde pek az bilgi bulunmaktadır. Mülkiyet biçimlerini ana çizgileriyle şu şekilde belirtebiliriz:

- a) **Divan Toprakları:** Köylülere tahsis edilen karşılığında haraç adı altında vergi alınan topraklardır. Toplanan vergilerden elde edilen gelirler devlet hazinesine giderdi.
- b) **Şartlı Toprak Mülkiyeti:** Devlet sahip olduğu toprakları idarî ve askeri bir hizmetin bedeli olarak geçici veya daimi kullanıcılara verdiği topraklar.
- c) **Saray Toprakları:** Mülkiyeti şaha ait olan saray toprakları köylülere işletmesi için verilirdi. Buradan gelen gelirler şahın ve sarayın haracalarına tahsis edilirdi.
- d) **Şahısların Özel Mülkiyetindeki Topraklar:** Toprak sahipleri her türlü işlemi bu toprakları üzerinde yapmakta serbesttiler. Elde edilen geliri arazi sahibi kendi masraflarını karşılamakta kullanır, az bir kısmını da devlete vergi olarak öderdi.

⁸⁷ Nasır Niray, "Sasani İmparatorluğunun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme", Muğla Üniversitesi SBE Dergisi, Güz 2001, Sayı 5, ss.4-8.

Sasani Devletinin ana kalem gelir kaynağı ve ekonomisinin dayanağı haraç adındaki vergilerdi. Bunun dışında kişi başına ödenen “gezit” denen bir vergi ve gümrük vergileri de mevcuttu. Köylü ve çiftçiler bazen gönüllü bazen baskıyla düzenli haraç ödemek zorundaydılar. Hristiyanlar ve Yahudiler ise özel bir vergi ödemek kaydıyla serbesttiler. Toplanan tüm bu vergiler çoğunlukla yeni saray inşası veya varsa savaşlar için harcanırdı. Sasani hanedanı maddi gücünü sağlam bir vergi sisteminden ve ordu disiplininden almaktaydı. Sasanilerin XIX. hükümdarı Anüşirvan adıyla anılan I. Hüsrev’in kendi döneminde (M.S. 531 - 579) sarfettiği şu veciz söz önemlidir: “İktidarın kaynağı ordu, ordunun kaynağı mal, malın kaynağı haraç, haracın kaynağı adalet, adaletin kaynağı memurların dürüstlüğü, hepsinin başı da hükümdarın işlerini hakkıyla yapmasıdır.” Bu sebeple askerler, ruhbanlar ve kâtipler gibi ayrıcalıklı sınıf sayılır ve onlardan vergi alınmazdı. Sasani hâkimiyeti altında kalan Anadolu halkıyla ilgili bir detay olarak doğu Anadolu’da yaşayan toplulukların kendi müstakil arazilerinde tarım yaptıklarını ancak batı Anadolu’da köleliğin devam ettiğini eklemeliyiz. M.S. II. ve IV. yüzyıllarda bu halklar topraklarının bağımsızlığını kaybettiler ve topraklar İran şahlarının eline geçti. Bu nedenle toprağını kaybeden birçok Anadolu insanı büyük arazi sahiplerine katılmak suretiyle maişetlerini temin edebilir hale geldiler.⁸⁸ Miladi V. yüzyılın sonlarına doğru bu sosyal gerilim kartopu etkisi yapmış ve Mezdekizm hareketinin başlaması için gerekli koşulları hazırlamıştır. Mezdekizm hareketi bastırıldıktan sonra da köylülerin büyük toprak sahiplerine bağımlılığı devam etmiş ve feodal düzene geçiş hızlanmıştır.

2.2.3. Bürokratik Sınıf ve Ordu: Merkezi yönetime sahip İran devletinin başında Sasani hanedanına mensup Şehinşahlar bulunurdu. Yüksek aristokrasinin ve başrahipler sınıfının desteğini alabilen hanedan üyesi hükümdar olabilirdi. Sasanilere göre ruhbanlardan sonra gelen en önemli sınıf askerlerdir. Bir iktidarın meşruiyetini adaletten ve silahtan aldığına inanıyorlardı. Pehlevicede ordu anlamındaki “spah” ve komutan anlamındaki “salar” kelimeleri eski Aryan dili kökenlidir. Pehlevicede “spahsalar” kelimesi askeri bir rütbe olarak sonraki asırlarda Abbasilerde, Büveyhilerde, Samanilerde, Gaznelilerde, Selçuklularda ve Osmanlılarda kullanılmıştır. Sasaniler kendi çağlarına göre en gelişmiş bürokrasi aygıtına sahip devletti. İran siyâsî ve askeri bürokrasisinde kullanılan Pehlevicede kökenli birçok ad ve terim (taç, vezir, encümen, divan, ferman vb.) sonra kurulan Müslüman devletlere de geçmiştir. Sasanilerin gelişmiş bir istihabarat kurumu bulunmaktaydı. Yunan-Roma ve Müslümanların

⁸⁸ Niray, a.g.m. , 2001, s.9-11.

yazılı kaynaklarında Sasani şahlarının istihbarat ve diplomasi alanındaki hünelerinden bahsedilmektedir.

Sasaniler savaflara hep ideolojik açıdan bakmışlardır. Ortaçağı çağrıştıran bir bakış açısıyla yaptıkları savafları inançlılar ve inançsızlar arasındaki mücadele şeklinde değerlendirmişlerdir. Kendi ordularının doğru inanca sahip olduğu, düşmanın ise inançsızları temsil ettiği düşüncesi Batı'ya o çağlarda yabancı bir fikirdir. Yahudiler haricinde savaflara dini anlam yüklemek ve karşı tarafı inançsızlıkla suçlamak Antik Çağ'da görülmemiştir. Zerdüştlükten ilham alan iyilerle kötüler arasında süregelen mücadele anlayışı İranlılar arasında çok yaygındır. Başrahipler (Mobedani Mobedler) ordu yönetiminde çok nüfuzluydular. Askeri birliklerde din adamı bulunduran ilk devlet Sasaniler olmuştur. Askerleri savaflmaya teşvik etmek için din adamları istihdam etmişler ve askeri bando kullanmışlardır. Savaflın zaferle sonuçlanmasında bandonun çok önemli olduğu ve bando şefinin ölümünün ordunun moralini bozduğu yazılı belgelerde anlatılmaktadır. Aynı dönemde Romalıların da benzeri askeri bandolar kullandıklarını biliyoruz.⁸⁹ Sasaniler Akdeniz ile Orta Asya uygarlıklarına ait askeri tecrübeleri birleştirmiştir. Askeri birliklerin tanziminde, savafl stratejilerinde ve silah imalatında gayet kabiliyetliydiiler. Orduda kurdukları hiyerarşik bürokrasi ve savaflarda kullandıkları dinsel propogandayla gelecek yüzyılların askeri doktrinlerine öncülük yapmışlardır.

Sasani ordusu süvariler ve piyadelerden oluşmaktadır. Süvariler piyadelere göre daha üstün kabul edilir ve piyadelerden daha yüksek maaş almaktaydılar. İran'ın asil ailelerinden gelenler ancak süvari olabilirdi. Pehlevice süvari anlamında kullanılan aswar sözcüğü soylu manasına da kullanılmaktaydı. Orta Asya ordularındaki gibi Sasani askerleri de onlu sisteme göre tanzim edilmiştir. En küçük birlik olan "vaşt" yüz kişiden oluşmaktaydı. Bin kişilik birliğe "drafş", onbin kişilik en büyük birliğe "gund" adı verilirdi. Anuşirvan döneminde Sasani ordusunda yaklaşık 40.000 piyade ve 23.000 süvari olduğu rivayet edilir. İran tarihinde savafl fillerinin kullanılması Sasaniler devrinde başlamıştır. Filleri durdurmak tecrübe ve maharet isteyen bir konudur. Fillerin esas tesiri düşman saflarında yarattığı paniktir. Sasani ordusunda etnik gruplar da mevcuttu. Orduda Sasanilere bağlı çeşitli uluslara ait birliklerin, paralı askerlerin ve savafl esirlerinin bulunmasına müsaade edilirdi. Sasani ordusunda İran asıllı olmayanlar arasında en etkili unsur Ermeniler olmuştur. Ermeni derebeylerinin bir kısmı Hristiyan olmasına rağmen Bizans yerine Sasani devletine bağlı kalmayı seçmişlerdi. Özellikle

⁸⁹ Sivrioğlu, a.g.m. , 2013, ss.694-695.

Perviz adıyla anılan II. Hüsrev dönemi (M.S. 591 - 628) Sasani-Ermeni dayanışmasını arttırdığı yıllar olmuştur. Ermeniler esas olarak ağır zırhlı süvarileriyle ünlüydüler. Diğer bir müttefik Lahmi Arap Krallığıydı. Bugünkü Irak topraklarında yaşamış olan Lahmi Krallığı (M.S. 300 - 602) Bizans ile Sasani arasında tampon bölge vazifesi görmüştür. Gassaniler haricinde İslam öncesi birçok Arap kabilesi siyaseten İran'a yakın durmuş ve İran'a bağımlı yaşamışlardır. İran'ın nüfuzu Romalıların ulaşmakta zorlandığı Arabistan'ın Hicaz ve Yemen bölgelerine kadar ulaşmıştı. Birçok Hristiyan Arap kabilesinin son anına kadar İran'a sadık kaldığı rivayet edilmektedir.⁹⁰

2.2.4. Ticaret: İran, Mezopotamya ve Afganistan coğrafyalarına egemen olan Sasaniler İpek ve Baharat Yolu adıyla anılan iki önemli ticaret güzergahını da uzun yıllar kontrolleri altında tutmuşlardır (M.S. 224 – 651). Sasaniler bu yollar üzerinden Çin ve Hindistan'dan baharat, ipek ve seramik ithal ederken oralara at ve şarap ihraç etmişlerdir. Asya içlerinden gelen İpek Yolu denilen karayolları güzergâhına ve Baharat Yolu adı verilen Hint deniz ticaret yollarına hâkim olmaları büyük bir stratejik başarıdır. Devrin diğer büyük gücü olan Romalılar bu yollar üzerine çöken Sasani hâkimiyetini ortadan kaldırabilmek için alternatif ticaret yolları aramak zorunda kalmışlardır. Hindistan deniz yollarına dört yüzyıl boyunca hâkim olan Sasaniler Kızıldeniz'e kadar nüfuzlarını genişletmek istemişlerse de bunda başarılı olamamışlardır. Müslüman Arapların fetihleri başlayıncaya kadar Arap yarımadasının güney ve doğu kıyılarındaki ticareti kontrol etmeye devam etmişlerdir. İran denizcilik tarihi Sasani döneminde doruk noktasına ulaşmıştır.⁹¹

2.3. SONUÇ YERİNE DEĞERLENDİRME: SASANİ İRANI EKO-POLİTİK AKLI

Sasaniler dönemine hâkim eko-politik aklın belirleyicilerinin din-devlet beraberliği ve Mecusilik olduğunu gördük. Sasaniler din ve devlet bütünlüğünü Zerdüştlük üzerinden sağlamışlardır. Farsça'nın atası olan Pehlevice kitaplarda din-devlet bağıllığı işlenmiş ve birinin yokluğunda diğerinin de yok olacağı söylenmiştir. Sasani İmparatorluğu kendisinden sonra gelen Müslüman devletlere güçlü ve oturmuş bir devlet sistemi miras bırakmıştır. Bunun dışında belki birçok devlet daha ekonomi, toprak mülkiyeti ve bürokrasi konularında Sasani devlet düzenini örnek almışlardır. Sasani Aklının ikinci saç ayağı olan Mecusilik, Zerdüştlük

⁹⁰ Sivrioğlu, a.g.m. , 2013, ss.682,692.

⁹¹ Ulaş Töre Sivrioğlu, "Sasaniler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticareti", Tarih Okulu Dergisi, Haziran 2015, Yıl 8, Sayı XXII, s.39.

ile eski İran inançlarının birleşiminden ibaret olup adını Sasaniler'in yönetici sınıfına yakın Meci rahiplerinden ismini almıştır. Mecusi rahip sınıfı içinde önemli bir hekim tabakası bulunmaktadır. Din adamlarının reisi aynı zamanda tapınak hekimlerinin de başıdır. Sasani toplumunda en itibarlı kişiler din adamı olan hekimlerdir. Mecusilik düalist yapısıyla İran devletinin her türlü çıkarına hizmet ederek imparatorluğun resmi dini olmayı hak etmiştir.

Sasanilerin eko-politik aklının teorik görüntüsü kast sisteminde şifrelidir. İmparatorluk kast düzeniyle toplum üzerinde sıkı bir kontrol mekanizması kurmuştur. Bu sosyal sistem halkın bütün kesimlerini yerli yerince istihdam ederek büyük bir üretim toplumu oluşturmayı başarmıştır. Kastlar arasında birlik ve beraberlik güçlü bir din bağıyla sağlanmıştır. Her kasta ait bürokratik bir yapı mevcuttur. Bayram kutlamaları, festivaller ve şöenler kastlar içindeki dayanışmayı canlı tutmuştur. İran mitolojisi, destanları ve eski İran kahramanlarının hikâyeleri tarihi İran milliyetçiliğini hazırlamıştır. Sasani aklının pratik görüntülerinden en önemlisi haraç adı verilen topraktan alınan vergilerdir. Dini azınlıklardan Hristiyanlar ve Yahudiler de özel bir vergi ödemek şartıyla İran topraklarında serbestçe yaşayabilmişlerdir. Sasaniler maddi kudretlerini sağlam bir vergi sisteminden ve ordu disiplininden almışlardır. Şah Anüşirvan'ın veciz adalet halkası tarifi Sasanilerin şiarı olmuştur. Sasani aklı, orduyu adaletin yanında iktidarın meşruiyetinin dayanağı olarak ta görmüştür. Ayrıca Sasaniler kendi çağlarının en gelişmiş bürokrasisine sahip devletini kurmuşlardı. Öyle ki Müslüman devletler siyasal ve bürokratik kavram ve kurumları Sasanilerden taklit etmişlerdir. Sasaniler Akdeniz'in ve Orta Asya'nın askeri birikimlerini özgün bir yorumla birleştirmişlerdir. İpek ve Baharat Yolları gibi iki önemli ticaret güzergahı üzerinde yüzyıllarca hüküm süren Sasaniler döneminde İran denizcilik tarihi zireve noktaya ulaşmıştır. İran uygarlığı tarihte Asya ile Akdeniz medeniyetleri arasındaki ilişkilerde hep anahtar ülke olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KABİLELER

Kabile, fertleri arasında uzak ve yakın akrabalık bağları olan büyük bir topluluktur. Göçebe veya yerleşik olabilirler. Aileler arası yaşanan rekabet kabile içinde şiddetli gerginlikler doğurur. Rekabeti kazanmak uğruna ailelerin yaptığı dayanışma veya zıtlasmalar sonucu kabile içinde bir şeref sıralaması oluşur. En şerefli dereceyi alan aile kabilenin yöneticisi olmayı hak eder. Alt derecedeki aileler, üst derecedeki ailelere tabi olduklarını bir tür sözleşme ile taahhüt ederler. Bu bağlılık taahhüdü sayesinde gerginlik yerini uzlaşmaya bırakır ve kabile içi denge sağlanır. Cemiyeti neredeyse parçalaması beklenen bu kutuplaşmış güçler (kabileler) toplumun organik ve tabakalı bir bütün oluşturmasını sağlar. Özellikle Arap kabilelerinde soy ve şecere zenginliği, övünme ve şeref ile yarışmanın temelidir.

Kabileler veya aileler arasında ziyafet, düğün ve mal yağmalama gibi fırsatlar ortaya çıktıkça soy zenginliği ortaya konur ve bu yarışmalar ailelerin üstünlüğünü temin eder. Savaşlarda gösterilen başarılarla elde edilen şerefler onu tamamlar. Türk kabileleri bu ve benzeri yarışmalarla mertebelenir. Ancak onlar arasındaki dayanışma daha kuvvetlidir. Bundan dolayı Türk kabilelerini birbirine bağlayan il devletleri daha sağlamdır. Türk kabilelerinin bir ordu manzarasını andırması bundandır. Onların kurduğu devletler evlatlar arasında bölünmüş olsa bile yeni bir başbuğ veya başkanın etrafında kolaylıkla birleşmeye elverişli olmuştur.⁹² Kabile hakkında bu kısa bilgiyi verdikten sonra kabilelerin yaşadıkları coğrafi bölge ve iklim özelliklerine göre farklı eko-politik akıllara sahip olabileceğini Ortadoğu örneğinde görmeye çalışacağız.

⁹² Hilmi Ziya Ülken, "Kabile ve Millet", Taha Toros Arşivi, 02.01.1959.

3.1.ÇÖL VE ARAP KABİLELERİNDE EKO-POLİTİK AKIL

Uygun iklim şartlarına ve tarıma elverişli topraklara sahip olan Güney ve Kuzey Arabistan'da⁹³ tarih boyunca farklı uygarlıklar yaşamıştır. Güney Arabistan tarım faaliyetleri yanında ticaretiyle de tanınmaktadır. Düzenli yağmur alması, limanlarının varlığı ve Hindistan'a yakın olması sayesinde Güney Arabistan'da tarım ve ticaretin çok gelişmiştir. Yemen doğu ile batıyı birbirine bağlayan önemli ticaret yollarından biri olmuştur. Roma ve Sasani çatışmalarının ortasında kalan Kuzey Arabistan toprakları da tarıma elverişlidir ve ticaret yaygındır. Güney Arabistan kadar yağış almasa da Orta Arabistan'a göre ziraate daha müsaittir. Hindistan, Sind (Pakistan) ve Çin'den gelen ürünler Güney ve Kuzey Arabistan üzerinden Akdeniz'e ve diğer bölgelere ulaşmaktadır.

İslam'ın doğduğu Orta Arabistan toprakları tarıma elverişli olmayıp çöl ve bozkırlarla kaplıdır. Halkı daha çok göçebe bedevi kabileler halinde yaşamaktadır. Orta Arabistan'ın coğrafi yapısı nedeniyle yerleşik hayattan ziyade göçebe yaşam tarzının yaygınlığı bölge insanları üzerinde çok etkili olmuştur. Zor hayat şartları ve dar geçim imkânları altında bireyin güçlü olmasının gerektiği çöl koşulları Arap insanına kanaatkâr, bağımsız ve mücadeleci bir karakter vermiştir. Azla yetinmek onun en belirgin özelliğidir. Sabırlı ve sebatkâr olmayı öğrenen Arap bedevileri çok ferdiyetçidir. Bununla birlikte çölde yaşamak için grup dayanışması şarttır. Kişi ancak bir aile ve kabile içerisinde varlığını devam ettirebilmektedir.⁹⁴

3.1.1. Arap Eko-Politik Akılının Belirleyicileri

3.1.1.1. Transit coğrafya: Basra Körfezi ve Umman Denzinin batısı, Hint Denizi ve Aden Körfezinin kuzeyi ile Kızıldeniz'in doğusu arasında sıkışıp kalmış olan Arap coğrafyası bir yarımadadır. Fırat nehri genel kabul gören görüşe göre yarımadanın kuzey sınırı sayılmaktadır.⁹⁵ Arap yarımadasında üç önemli yerleşim bölgesi vardır. Birinci bölge Yemen olup Arabistan'ın en eski yerleşim bölgesidir. Main Devleti (M.Ö. 115 - M.S. 525), Sebe Devleti (M.Ö. 750 - 115), Himyer Devleti (M.Ö. 115 - M.S. 525) Yemen'de kurulmuştur. İkinci

⁹³ Bknz. Harita Listesi, Harita 4. İslam Öncesi Arap Yarımadası, Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/arap#2> Erişim Tarihi: 23.03.2019.

⁹⁴ Faruk Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadasında Ticaret, Ortaklı, Para ve Kredi", Akademik Ortadoğu Altı Aylık Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Cilt 9, Sayı 1, İstanbul, 2014, ss.99-102.

⁹⁵ Mehmet Efendioğlu, "Arap Olmayan Sahabiler", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Bölümü Hadis Anabilim Dalı, İstanbul 1991, ss.3-4.

bölge Kuzey Arabistan'dır ki kuzeye göç eden Arapların kurduğu Nabatiler Devleti (M.Ö. 300 - M.S. 106), Gassaniler Devleti (? – M.S. 490) ve Kindeliler Devleti (M.S. 300 - 500) bu bölgededir. Son olarak Hicaz Bölgesi siyasi ve dini konumundan olacak herhangi bir devlet otoritesi olmadan çeşitli kabilelerin iç içe yaşadığı bir bölgedir. Araplar Yahudilerle iç içe ancak kendi kabilelerine bağlı kalarak siyasi ve iktisadi birlikten uzak bir hayat yaşamaktaydılar.⁹⁶

Arap yarımadasının bariz özelliği birbirinden ayrı iki dünyayı birbirine bağlıyor olmasıdır. Coğrafi olarak birbirine uzak olan Akdeniz ve Hint dünyaları bu yarımada sayesinde birbiriyle irtibat halinde olabilmıştır. Develerle yapılan ticaret kervanları sayesinde doğunun baharatları ve geleneksel ürünleri batıya taşınmıştır. Ticaret mallarının Uzak Doğu'dan Akdeniz'e sevk edilebilmesinin en düşük maliyetli yolu Yarımada'nın limanlarından geçmekteydi. Aracıların çokluğuna rağmen bu güzergah yüzyıllar boyunca kullanılmıştır.⁹⁷ Hindistan'dan gelen ve Suriye üzerinden Bizans şehirlerine taşınan tütsü ve baharat transit ticaret yapılan malların başında gelmekteydi. Tütsü kiliselerde ibadet amacıyla kullanılmaktaydı. Arabistan'da hububat üretimi yetersiz olduğu için özellikle Suriye, Mısır ve Mezopotamya'dan hububat ithal edilmekteydi. Yemen Hicaz Bölgesi'ne parfüm, zambak, işlenmiş kereste, fildişi, işlenmiş deri, altın, mücevher, un, ipekli dokuma, çeşitli madenler, silah ve baharat ihraç etmekteydi. Kuzeye giden kervanlar Mısır, Şam ve Basra'dan dönüşlerinde buğday, zeytin, zeytinyağı, bakliyat, kereste ve ipek kumaş getirmekteydiler. Güneye ve doğuya giden tacirler de Habeşistan ve Bahreyn'den fildişi, mercan, inci, dokuma, altın ve gümüş getiriyorlardı.⁹⁸

3.1.1.2. Asabiyet: Araplarda toplum düzeninin esasını kabile ruhu yani "asabiyet" oluşturur. Asabiyet kişinin her durum ve şartta kabilesini desteklemesi ve onunla birlikte hareket etme duygusudur. Kendilerini koruyacak bir devletten ve adaleti sağlayacak bir hukuktan yoksun olan Arapların güvenliğini sağlayan yegâne unsur asabiyyetti. Bununla birlikte asabiyet düşüncesinin Arap toplumunda küçük çatışmaların fitilini ateşleyerek büyük kabile savaşlarına sebep olduğunu da unutmamak gerekir.⁹⁹ Hayat şartları nedeniyle sıkı bir dayanışma duygusu üzerine kurulu kabile toplulukları zannedileceği gibi bir şef veya yönetici

⁹⁶ Suat Aygür, "İslam Öncesi Cahiliyye Araplarında Tanrı Anlayışı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü – Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı – Dinler Tarihi Bilim Dalı, Bursa 1996, s.12.

⁹⁷ Bal, a.g.m. , 2014, s.98.

⁹⁸ Adnan Demircan, "Son Peygamberin Geldiği Coğrafya ve Toplum", Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz.Muhammed Sempozyum ve Tebliğler, Konya, 2007, s.84.

⁹⁹ Mustafa Necati Barış, "Cahiliye Döneminde Yargı Sistemi", Fırat Üniversitesi-İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17:1 (2012), s.160.

etrafında toplanmak suretiyle oluşmaz. Bilakis onları bir araya getiren tutan şey “topluluğa mensubiyet” yani aynı kabilenin adamı olma duygusudur. Güçlü bir kabileye bağlılık “asabiyet” duygusunu pekiştirir ve diğer kabilelere karşı övünmeyi sağlar. Mekke’de Kureyş, Taif’de Sakif, Medine’de Evs ve Hazreç kabileleri buna örnek teşkil etmektedir. Dolayısıyla Arap bedevi toplulukları dâhil şef değil “kabile” karizmatiktir. Ortaçağ Araplarında henüz ağa, bey, hakan çıkartacak sosyal veya siyasal hiyerarşi anlayışı henüz gelişmemiştir. Aralarında dayanışma duygusu çok kuvvetli olmakla birlikte hiyerarşik yönetim fikri henüz oluşmamıştır.¹⁰⁰

Tunuslu Arap tarihçi İbn Haldun (M.S. 1332 - 1406) asabiyeti Arap toplumunda tüm maddi ve manevi dinamiklerin temeli saymaktadır. Ona göre asabiyet bizzat kan bağı üzerine kuruludur. Kan bağı insanlık için tabii ve gerçek bir bağ olup yakınlarına herhangi bir haksızlık yapıldığında etkisini gösterir. Bilindiği üzere İbn Haldun’un siyaset, mülk, hatta kamu hukuku görüşlerinin temelini asabiyet nazariyesi oluşturmaktadır. Ona göre dini hadiselerin temelinde bile önemli ölçüde asabiyet yatmaktadır. İbn Haldun’a göre asabiyetin en güçlü olduğu yerler çöl ikliminin hâkim olduğu bölgelerdir. Hayat tarzları sebebiyle kahramanlık ve cesaret sahibi göçebe bir kavmin şehir ve kasabalara galebe çalması çok normaldir. Asabiyetin nihai hedefi hâkimiyettir, mülktür ve devlettir. Hükümranlık ve devlet ancak asabiyet düşüncesi etrafında toplanmakla gerçekleşebilir. İbn Haldun’un, kurduğu asabiyet teorisinde sadece olumlu yönlerden bahsederken olumsuz tarafları dikkate almadığını görmekteyiz.¹⁰¹

Asabiyette öncelikli hedef kabilenin, sonra ferdin menfaatini korumaktır. Asabiyet ister zalim ister mazlum olsun kişinin diğer kabile mensuplarına yardım etmesini şart koşar. “Fert kabilenin yoluna, kabile ferdin yoluna kurban olur” tümcesi genel asabiyet kuralıdır. Asabiyet duygusunun hâkim olduğu bedevi Arap kabilelerinde suç ve ceza şahsî kabul edilmez. Kabilenin tüm üyeleri işlenen suçtan mesul tutulur. Kabile üyeleri kabile kurallarına ve anlaşmalarına itaat etmekle yükümlüdür. Kabile bu itaatin karşılığında mensuplarını himayesine almaktadır. Himaye, kabile üyeleri için hayat güvencesi anlamına gelmektedir.

¹⁰⁰ Murat Ergin, “Siyasi ve İtikadi Mezheplerin Doğusunda Kabile Asabiyetinin Rolü”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi – Sosyal Bilimler Üniversitesi – Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2000 Şanlıurfa, ss.16-17.

¹⁰¹ Adem Apak, “Kabile Asabiyetinin Mahiyeti Üzerine Değerlendirmeler”, İslami Araştırmalar Dergisi, C.2, Sayı.1, İstanbul 2017, ss.76-79.

3.1.1.3. Arap Dili ve Edebiyatı: İslam öncesi Araplar arasında yazılı kültür yerine sözlü gelenek hâkimdir. Basetten önce Yemen’de ve kuzeyde kurulan devletler yazılış özellikleri farklı alfabeler kullandılar. Himyerliler müsned denen bir yazıya sahipken Nabatlılar Nabat harfleriyle yazmışlardır. Mekkeliler ise yazıyı ticaret amacıyla gittikleri yerlerden öğrenmişlerdir.¹⁰² Bu dönemde Araplar dilleri dâhil her şeyde çölden esinlenmişlerdir. Yazılı olan dâhil sözlü edebiyat ve çoğu kavram çölden alınmadır.¹⁰³ Arapça lisanı Sami diller ailesine mensuptur. Bilinen en erken Arapça yazılı kelimeler Asurluların Aribilerle yaptığı savaşın (M.Ö. 853 – 626) anlatıldığı Asuri metinlerinde geçen kırk kadar özel isimdir. Arami kültürün Arapçanın teşekkülüne katkısının çok olduğu ileri sürülmektedir. M.S. IV. yüzyıldan itibaren Aramice’nin tesiri azalmıştır. Bu tarihten sonra Arapların Nabat dil ve yazısını kullanmaya başladıkları rivayet edilmektedir. Bitişik Nabat yazısından Arapça yazının doğduğu bilinmektedir. Arap Cahiliyye devri dâhil İslamın ortaya çıktığı dönemde bile yazı Arapçayı layıkıyla tespite uygun değildir. Edebi eserlerin nesilden nesile intikali meşhur Arap hafızasının yardımıyla olmuştur. Sözlü rivayet Araplarda esastır. Eski Arap edebiyatının kalıntıları ancak M.S. V. yüzyıldan kalan şiirlerdir. Bu şiirlerin temaları, dil ve üslup özellikleri incelendiğinde uzun geçmişte gelişmiş olgun bir sanat anlayışına dayandığı ister istemez kabul edilecektir.

Cahiliye olarak adlandırılan İslamiyetten önceki devirde şiirin toplum hayatında önemli bir yeri ve itibarlı bir rolü vardır. Bu nedenle olsa gerektir ki dönemin şiirleri hafızalarda yaşatılıp korunmuştur. Arap toplumunun hayata tutunmasını ve ortak duygularını ifade etmesini sağlamıştır. Şairlerin kabile sözcüsü olarak diplomatik görüşmelere katılmak gibi bir yeri ve vazifesi vardır. Kabile hayatından, duygularından, geçmişiyle övünmesinden, zaferlerinden, düşmanlarına karşı duyduğu kin ve intikam hislerinden, onları hor ve hakir düşürecek hicivlerden, yaşadığı yerin tabii güzelliklerinden haber vermek şairlerin tabii vazifesidir. Günümüzdeki edebiyat, yayın ve medya işlevini o gün şairler görmekteydi. Araplar da onların ifadelerinden tatmin olmaktaydılar. Kabileler şereflerine katkı sağlamak için kendi şairlerinin şiirlerinin yayılması, korunması ve yayılması için çalışıyorlardı. Manevi değerlerin koruyucusu büyük bir şair yetiştirebilmek kabileler için büyük bir şerefti. Tam tersine şairlerden mahrum bulunmak bir utanç vesilesiydi. Cahiliye devri Arap Yarımadasında şiiri teşvik etmek için

¹⁰² Demircan, a.g.m. , 2007, s.86.

¹⁰³ Soner Gündüzöz, “Arapçada Kültür-Dil İlişkisi”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V (2005), Sayı.2, s.216.

yarışmalar düzenlenirdi. Bir geleneğe bağlı olarak yapılan bu merasimler her yıl kabileler arası savaşın durduğu haram aylarda panayırlarda yapılmaktaydı.¹⁰⁴

3.1.2. Arap Eko-Politik Aklının Görüntüleri

3.1.2.1. Kabile: Arap tarihinde Arab-1 Baide ve Arab-1 Bakiye olmak üzere iki farklı nesilden bahsedilir. Arab-1 Baide Ad, Semud, Tasm ve Cedis gibi nesli tükenen Arap topluluklarıdır. Arab-1 Bakiye ise soyları halen devam etmekte olan Arap topluluklarıdır. Bu yeni nesil de Arab-1 Aribе ve Arab-1 Müsta'ribe olmak üzere kendi içinde ikiye ayrılır. Arab-1 Aribе, Kahtaniler kabilesi olup Yemen'de meskûndurlar. Arab-1 Müsta'ribe aslen Arap olmayıp sonradan Arapçayı öğrenmek suretiyle Araplaşmış olan kabilelerdir. Hz.İsmail'in soyundan gelen bu kabileler İsmaililer veya Adnaniler olarak bilinmekte olup Kuzey Arabistan'da ve Hicaz'da yerleştiler.

Diğer taraftan yaşadıkları şartlar açısından Araplar bedevi ve hadari olmak üzere iki kısımdır. Bedevi Araplar çöl ve vahalarda develeriyle birlikte göçebe olarak çadırlarda yaşamaktaydılar. Bedeviler geçimlerini hayvancılık, avcılık, ticaret ve baskın-yağma gibi yollarla sağlıyorlardı. Bedeviler Arap dilini en saf ve düzgün kullanan kesimdir. Hadari Araplar ise köy, kasaba ve şehirlerde hayat sürmekteydiler. Yemen ve çevresinde krallık kurmuş Arap kabileleri ile Mekke, Medine ve Taif'te oturan kabileler hadaridir. Taif ve Medine'de oturan hadariler geçimlerini tarımla sağlarken Mekke gibi ziraate elverişli olmayan yerlerde ise ticaretle meşgul olurlar. Hayat şartları ve geçimleri farklı olmakla birlikte bedevilerin ve hadarilerin sosyal temeli gelenekleri ve ahlaki değerleriyle birlikte kabiledir.¹⁰⁵

Kabile asabiyet unsurunun Arap toplumunda oluşan görüntüsüdür. Arap toplumunun en küçük sosyal ünitesi aynı atadan gelmiş fertlerden oluşan ailedir. Araplar ancak ve ancak kan bağına bağlı bir otoriteyi meşru tanırlar. Hele Arap bedevileri kabileleri dışında hiçbir merciye itaat etmez. Ancak kabilesinin koyduğu kurallara uyar ve haklarını onun vasıtasıyla alır. Kabile hayatı yaşayan topluluklarda devlet olmadığı için genel hukuk kuralları, bir yargı sistemi ve organı yoktur. Yargı yoluyla icra ve infaz yolu gelişmemiştir. Anlaşmazlıklar ya kabileler arası

¹⁰⁴ İslam Ansiklopedisi, Çetin, Nihad M. , "Arap, Yazı ve Dil", Yıl.1991, Cilt.3, ss.276-309.

¹⁰⁵ Barış, a.g.m. , 2012, ss.157-158.

savaşlar, kan davaları ve ihkak-ı hak kavgalarıyla sonuçlanmakta veya tarafların anlaşmasıyla tahkim (hakeme başvurma) yoluna gidilmekteydi.¹⁰⁶

Kabilelerin birtakım faziletleri veya mal varlıkları sayesinde sivrilmiş ve şeyh olarak adlandırılan yöneticileri olur. Şeyhlerin pek ayrıcalıkları bulunmaz fakat mesuliyetleri çoktur. Şeyhin mutlak otoritesi yoktu ve kabilenin meseleri hakkında aileler meclisiyle istişare etmesi şarttı. Bir yerde görevi sadece hakemlik yapmaktı. Bedevi Arap kendisini şeyhiyle eşit seviyede görmekteydi. Kabile içinde bireyler eşit olup siyasi ve sosyal tabakalaşma, hiyerarşi yoktu. Sosyal ve siyasi statüler bireysel çaba ve kabiliyetle elde edilmekteydi. İran Kast sisteminde olduğu gibi meslekler ve ünvanlar nesilden nesile aktarılamazdı. Şahsi gayreti ve yeteneğiyle bugün şef olan biri yarın bu statüsünü kaybedebilirdi. Şef öldüğü zaman yerine oğlunun geçmesi mutlak değildi. Kabile reisi (Seyyid, Şeyh) sadece eşitler arasında birinci sayılırdı ve otoritesi sınırlıydı.

Her kabilenin konakladığı bir yurt bulunmaktaydı. Kabile özel toprak mülkiyetini kabul etmez. Otlakların ve su kaynaklarınının mülkiyeti ortaktır. Kabile hayatını atadan, ecdattan kalan örf ve adetler düzenlemektedir. Arapların kabile hayatında çok önem verilen ortak hasletler arasında mürüvvet, hitabet, vefa, cömertlik ve misafirperverlik yer almaktadır. Dönemin Arap şiiirlerinde hep bu konular terennüm edilmiştir.

3.1.2.2. Ticaret, Faiz ve Panayır: Arabistan'ın bir geçiş coğrafyası ve taşıyıcı vasıfta bir bölge olması nedeniyle tarımdan ziyade dış ticaretin, beraberinde para, kredi ve faizin yaygın olduğu bir ekonomiye sahip olduğu söylenebilir. Bölgenin büyük bölümü çöllerle kaplı olduğu için tarım daha çok sulama imkânı olan belli toprak parçalarında yapılabilmektedir. Bu sebeple çok eski tarihten beri Araplar verimli topraklara göç etmişlerse de binlerce yıldır üzerinde ziraat yapılan arazileri de bulunmaktadır. Tarıma elverişli topraklar genellikle sahil boyunca uzanmaktadır. Yemen'de yağmurlar daha düzenli yağdığı için toprakları verimlidir. Yemen halkı hem tarımda hem ticarete Hicazlılardan daha ileriydiler. Hindistan'dan gelen mallar Aden'de depolandıktan sonra kervanlarla kara yolundan Petra'ya veya deniz yoluyla Akabe Körfezi'ne sevk edilmekteydi. Romalıların denizcilikte etkin hale gelmeye başlamasıyla Yemen önemini kaybetmiştir.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Ergin, a.g.m. , 2000, ss.16-17.

¹⁰⁷ İslam Ansiklopedisi, Abdülkerim Özeydin, "İslamdan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat", Yıl.1991, Cilt.3, ss.321-324.

Malların mübadele yoluyla ticaretinin yaygın olmasının yanında para ekonomisi de mevcuttu. Araplar ticarete daha çok İran ve Roma paraları kullanıyorlardı. Yarımada'da dolaşımda olan yabancı paralar arasında “dinar” adıyla altın para ve “dirhem” adıyla gümüş para yer almaktaydı. Araplar habbe ve danik adı verilen bakır para da kullanmaktaydılar. Mekke gibi ticari hayatın canlı olduğu merkezlerde sarraflar mevcut olup önemli görevler icra etmekteydiler. Büyük sarraflar faizle borç veriyor ve farklı paraların değişimini sağlıyorlardı. Ayrıca ticaretten elde ettikleri gelirler sayesinde sermayeye ihtiyacı olanlara kredi vermekteydiler. Faiz çok yaygındı ve oranları çok yüksekti. Taif şehri faizli kredi vermesiyle meşhurdu. Ayrıca ticaretin yaygın olduğu şehirlerde faizli kredi veren Yahudi tüccarlar ve sarraflar da bulunmaktaydı. Medine’de büyük bir Yahudi nüfusu yaşamaktaydı ve faiz şehirde çok yaygındı.¹⁰⁸

Arap yarımadası üzerinden kara ve deniz yollarıyla yapılan ihracat, ithalat ve transit ticaret sayesinde bölgenin refah düzeyi yükselmişti.¹⁰⁹ Yarımada üzerinde belli takvimlere bağlı periyodik olarak kurulan panayırılar, fuarlar bu ticarete ve refah artışına önemli katkı sağlamıştı. En önemlileri Dumetul Cendel, Muşakkar, Suhar ve Ukaz panayırılıydı. Özellikle savaşmanın ve çatışmanın haram sayıldığı Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep aylarında fuarlar kurulmaktaydı. Şairler en güzel şiirlerini buralarda okurdu ve yarışmalarda derece alan şiirler Kâbe duvarına asılırdı. Yerli ve uluslararası çapta yapılan bu fuarlar sayesinde Araplar gerek yarımada da yaşayan diğer kabilelerin gerekse diğer milletlerin örf-adetleri, sosyal yapıları hakkında bilgi edinmiş olurlardı. Yarımada üzerinde süren fuar döngüsünün o dönemin Araplarını bir nevi iktisadi birliğe yaklaştırdığı söylenebilir.¹¹⁰

3.1.2.3. Kabileden Devlete Geçiş - Mekkeli Kureyş Örneği: M.S. V. asrın başlarına kadar Çin ve Hindistan’da üretilen ipek, fildişi, ıtriya ve baharat gibi ticaret mallarının önemli bir kısmı Batı’ya Kızıldeniz veya Basra Körfezi üzerinden taşınıyordu. Ancak miladi V. yüzyıldan itibaren Bizans ve Sasani Devletleri arasında yıllarca sürecek olan savaşlar başlayınca her iki güzergâh güvensiz hale gelmişti. Buna bir de Kızıldeniz çıkışında Hint Okyanusuna açılan Bab al-Mandeb Boğazı’nı kontrol mesafesinde bulunan Sokotra Adası’nın Hintli korsanlarca ele

¹⁰⁸ Bal, a.g.m. , 2014, ss.115-116.

¹⁰⁹ Murat Sarıcık, “Cahiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayırıları”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013/2, Sayı: 31, s.135.

¹¹⁰ İslam Ansiklopedisi, Abdülkerim Özeydin, “İslamdan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat”, Yıl.1991, Cilt.3, ss.321-324.

geçirilmesi eklenince Kızıldeniz güzergâhı kapanmış oldu. Zaten Basra Körfezi güzergâhı da yüksek maliyeti ve Sasanilerin tekel oluşturma riski sebebiyle pek fazla tercih edilen bir yol değildi.

Tam bu sırada Mekke şehrinin liderliğine basiret sahibi, kabiliyetli bir Arap geçti: adı Haşim'di. Hz. Peygamber'in (S.A.V.) büyük dedesi olup Hindistan ve Çin'den gelerek yarımada'nın sahillerinde tahliye olan ticaret mallarını kervanlarla Suriye'ye sevketme işini organize etti. Haşim bu operasyonu gerçekleştirebilmek için tüm Kureyş kabilesini bir araya getirdi. Kızıldeniz, Irak, Bahreyn ve Umman bölgelerinde yaşamakta olan diğer Arap kabileleriyle adına "İlaf" denen anlaşmalar yaptı. Bu anlaşmalar sonucunda neredeyse Arap yarımadasının tamamını dolaşacak olan Kureyş kervanlarının can ve mal güvenliği sağlanmış oldu. Yörenin mahalli sakinleri olan bedevilerden elde edilen ürünler Doğu Roma ile yapılan anlaşma çerçevesinde Suriye'ye taşınıyordu. Gittikçe canlanan bu ticari faaliyet sonucu kısa süre içerisinde Arap yarımadasının en tanınmış kabilesi haline gelen Kureyş her gittiği yerde saygı görmeye başladı ve Mekke'ye emniyet içerisinde dönme imtiyazı elde etti. Kureyş'in şöhreti sadece Arap yarımadasıyla sınırlı kalmadı. Başta Sasaniler ve Habeşistan dâhil bölgedeki büyük devletlerin dikkatlerini üzerine çekmeyi başardı. Ancak Dicle ve Fırat aracılığıyla ticareti kontrol altında tutmaya çalışan Sasanilerin çıkarları Kureyş'in bölgedeki ticari hareketliliği sebebiyle zarar görmeye başlamıştı. Sasaniler kendilerine bağlı Hire devletini kışkırtarak Kureyş kabilesini durdurmaya çalıştılar. Tarihi Ficar savaşları işte bu ekonomik gelişmeler sebebiyle meydana gelmiştir.¹¹¹

Diğer taraftan Fil hadisesinden kısa bir süre önce Habeşistan, Bizans'ın desteğini alarak San'a ve çevresini işgal etti. Hindistan ve Çin'den gelen ticari mallar Kızıldeniz'e ulaşır Habeşlilerin hâkim olduğu bölgeye giriş yapmaktaydı. Habeşliler bundan önemli karlar elde ediyorlardı ki Mekkelilerin yaptığı son ticaret atağı söz konusu çıkarlara büyük darbe vurdu. Bu yüzden Habeşliler Bizans ile ittifak kurarak Mekke ve Kureyş'e karşı mücadele kararı aldı. Saldırı için uygun anı kollamaya başladılar. Habeşliler işgal altında tuttıkları San'a şehrinde Kuleys adını verdikleri bir kilise inşa ettiler. Tüm Arapları bu kilisede ibadet etmeye çağırdılar. Kabeye rakip olarak gösterilen kilise iki Arap gencinin ağır hakaretine uğrayınca Habeşistan'ın San'a valisi Ebrehe büyük bir ordu hazırladı ve Mekke'ye doğru yola çıktı. Orduda Habeşlilerin yanı sıra Yemenli Araplar da bulunmaktaydı. Uzun ve zorlu bir yolculukla Mekke'ye ulaşan

¹¹¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Fil Hadisesinin Arap Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme", İslami İlimler Dergisi, Yıl 1, Sayı 2 – Güz, Çorum 2006, ss.115-118.

ordu meşhur Fil Vakasını yaşadı ve hezimete uğradı. Bu hadise İslam öncesi Arap tarihinin en önemli olaylarından biridir. Fil hadisesinin Araplar arasında uzunca bir süre tarihi bir milat olarak kabul edilmiştir.

Ebrehe ordusunun Kuran'ın ifadesiyle “yenilip çiğnenmiş ekine çevrilmesi”¹¹² Arap tarihinin seyrini değiştirmiştir. Bu olay Mekke'nin ve Kâbe'nin, dolayısıyla Kureyş'in tüm Araplar nezdinde daha önemli bir konuma yükselmesini sağlamıştır. Fil Hadisesi öncesinde Yemen'in kültürel etkisi altında kalan Kuzey Arapları, Kâbe'nin komşusu olmaları hasebiyle Yarımada sakinlerinden büyük saygı görmeye başladılar. Yemen Araplarından önemli bir kesim dini inanç bakımından Hicaz Araplarına bağlandı. Kureyş dininin Allah'ın en sevdiği din olduğu yarımadada genel kabul gördü. Kureyş kabilesi bu olaydan sonra din vaz edici role soyunarak özellikle hac ibadetiyle ilgili yeni kural ve uygulamalar getirdi. Bu yeniliklerin çoğunun Kureyş'in Mekke'ye dışardan gelen Araplara daha fazla mal satma amacını taşıdığı söylenebilir. Sonuçta Fil Hadisesi genel olarak Hicaz Araplarının hususen Kureyş'in hums kurumunu ihdas ederek Arap yarımadasında ayrıcalıklı bir konuma yükselmesini sağlamıştır. Hums kavramı Kureyşlilerin Ahmesi, Yemen Araplarının ise Hill ehli olarak kabul edilmelerine denir. Ahmesiler Allah'ın sevgili kulları, Kâbe'nin idarecileri ve bakıcıları, Hz. İbrahim (A.S.) dininin gerçek mensuplarıdır. Fil hadisesinden sonra hill ehli olarak kabul edilen Araplar da Kureyş ve müttefiklerini bu şekilde görmeye başlamışlardır.¹¹³

Kureyşliler, Haşim'in yaptığı anlaşmalarla Hindistan'dan ve Çin'den Yemen'e gelen malların Suriye'ye ve buradan diğer bölgelere taşınmasında etkin rol oynamaktan memnun kaldılar. Önceleri devletlerarası ticarete Yemenlilerin ve Hirelilerin ağırlığı varken onların zayıflamasıyla birlikte Mekkeliler, Yemen ve Şam arasındaki bölgelerde oturan kabile liderleriyle ve Bizans Devletinin Şam'daki yöneticileriyle anlaşmalar yaparak bölge ticaretinde söz sahibi oldular. Mekke büyük tacir boyları arasında Haşim oğulları, Ümeyye oğulları ve Mahzum oğulları zikredilebilir.¹¹⁴ Pakistanlı İslam Âlimi Muhammed Hamidullah (M.S. 1908-2002) Mekke'yi bir şehir devleti sayarak oligarşik bir teşkilata sahip olduğunu söyler. Hükümet fonksiyonlarının on kadar aile tarafından yürütüldüğünü ve tevarüs yoluyla geçtiğini anlatır.

¹¹² Fil Sûresi, 1-2. Âyetler.

¹¹³ Söylemez, a.g.m. , 2006, ss.119-120.

¹¹⁴ Demircan, a.g.m. , 2007, ss.79-81.

Ayrıca bu yapının yetişkin bütün vatandaşların iştirak ettiği parlamento benzeri bir meclis (Dârun- Nedve) kontrolü altında çalıştığını bilgisini vermektedir. ¹¹⁵

3.1.3. SONUÇ YERİNE DEĞERLENDİRME: BEDEVİ ARAP EKO-POLİTİK AKLI

Çöl ikliminde yaşayan Arap kabilelerinde gelişen eko-politik aklın üç esas belirleyicisi olduğunu söyleyebiliriz: Arap yarımadasının transit bir coğrafya olması, asabiyet duygusu ve Arap dili-edebiyatı. Arap yarımadası iki dünyayı, birbirine çok uzak olan Akdeniz ve Hint dünyalarını birbirine bağlamaktadır. Araplarda toplum düzeninin esasını asabiyet oluşturmaktadır. Asabiyet, Arap ferdinin kabilesini desteklemesi ve her halükarda kabilesinin çıkarları adına gayret sarf etmesidir. Çöl şartlarında merkezi bir devletten yoksun Arap toplumunda fert veya kabilenin güvenliğini sağlayan en önemli unsur asabiyettir.

Kabile üyesi asabiyet gereği kabilenin kural ve anlaşmalarına uymak zorundadır. Çünkü kabile bu itaatin karşılığında ferdi himaye etmektedir. Himaye ise kabile üyesi için hayat güvencesi demektir. İbn Haldun'a göre asabiyet Arap toplumunun maddi ve manevi temelidir. Asabiyetin hedefi hâkimiyettir, mülktür ve devlettir. Hükümranlık ve devlet ancak asabiyetle gerçekleşebilir. İbn Haldun dünyevi iktidarın olduğu kadar dini davetin de ancak asabiyete dayanarak gerçekleşebileceğini söylemektedir. İslam öncesi Arapların yazı tecrübeleri zayıftır. İslâm'ın ortaya çıktığı tarihlerde bile mevcut Arap yazısı henüz olgunlaşmamıştır. Edebi eserlerin intikali ünlü Arap hafızası yoluyla olmuştur. Eski Arap edebiyatından elde kalan eserler Cahiliye dönemi şiiirleridir. Günümüzdeki edebiyat, yayın ve medya işlevi ne ise o gün de şairler aynı görevi görmekteydiler. Manevi değerlerini muhafaza edebilmek için büyük şairler yetiştirmek kabileler için şeref kaynağıydı.

İslam öncesi Arap eko-politik aklının tam teorik görünümü kabiledede tecessüm etmiştir. Kabile asabiyet duygusunun Araplarda oluşan izdüşümüdür. Arap bedevileri kabile dışında kalan otoriteleri meşru görmemiştir. Arap kabile hayatında kendi çağının standartlarında bir devlet yapısından, hukuk kurallarından ve yargı sisteminden mahrumdur. Kabileler arasında çıkacak anlaşmazlıklar savaşla veya tarafların bir hakeme başvurusuyla çözülmekteydi. Kabileyi oluşturan bireyler birbirlerine eşittir ve aralarında hiyerarşi yoktur. İran Kast

¹¹⁵ Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, Çev. Mehmet Yazgan, Beşinci Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, Cilt 1-2, s.25.

sisteminde olduğu gibi meslekler ve unvanlar babadan oğula geçmiyordu. Kişisel yetenekler ön plandaydı. Kabilede şahsî toprak mülkiyeti anlayışı bulunmuyordu. Meralar ve su kaynakları ortaklı. Araplar kabile hayatında ahlaki faziletlere çok önem veriyorlardı: mürüvvet, hitabet, vefa, cömertlik ve misafirperverlik onlar için çok mühimdi.

Arap aklının pratik görüntüsünün yarımada çöllerle kaplı olduğu için tarımdan ziyade dış ticaret, para, kredi ve faiz uygulamalarından mürekkep bir ekonomi şekli üzerinden dikkate alınması gerekmektedir. Tarıma elverişli topraklar genellikle sahil boyunca uzanmaktaydı. Malların mübadele yoluyla ticareti yaygındı. Diğer taraftan Araplar parayı tanımakta ve ticarete kullanmaktaydılar. Rum ve İran paraları İslam'ın doğuşunu müteakip sikkeler basılıncaya kadar dolaşımda kalmıştır. Mekke gibi ticaretin canlı olduğu şehirlerde sarraflar mevcut olup çoğu uluslararası ve bölgesel ticaretle uğraşıyorlardı. Büyük sarraflar sermayeye ihtiyacı olanlara faizle kredi verirlerdi. Faiz yarımada çok yaygındı ve oranları oldukça yüksekti. Yarımada üzerinde kurulan panayırların ticarete çok büyük katkısı olmaktadır. Yerli ve uluslararası düzeyde kurulan fuarlar sayesinde Araplar yarımada yaşayan diğer kabilelerin ve diğer uzak milletlerin örf-adetlerini öğrenmekteydiler.

İslam öncesi Arap eko-politik aklın görünümünde en büyük pratik gelişme Kureyş kabilesinin oluşum süreci ve ilaf hareketidir. İlaf adı verilen anlaşmalar sayesinde Kureyş kervanları Arap yarımadasını bir uçtan bir uca can ve mal güvenliği içinde dolaşabilmiştir. Kısa sürede Arap yarımadasının en tanınmış kabilesi haline gelen Kureyş herkesten saygı görmeye başlamıştır. Kureyş'in şöhreti Arap yarımadasını aşarak dönemin kudretli devletleri Sasaniler ve Habeşistan'ın dikkatini çekmiştir. Kureyş'e kem gözle bakan Ebrehe ve ordusunun acı akibeti Arap tarihinin seyrini değiştirmiştir. Fil olayından sonra Mekke ve Kâbe, tabii ki Kureyş tüm Araplar nezdinde saygın bir konuma yükselmiştir. Araplar Kureyş dininin Allah'ın en sevdiği din olduğuna inanmış ve Kureyş kabilesi bunu fırsat bilerek din vaz eden bir role soyunmuştur. Kureyş Mekke'sini oligarşik bir yapıya sahip şehir devleti olarak düşünebiliriz. Bir manada hükümet fonksiyonlarına benzer sosyal ve siyâsî vazifeler Kureyş'e mensup on kadar aile tarafından yürütülmekteydi. Ayrıca Kureyş, Dârun- Nedve adı verilen ilkel parlamento benzeri basit bir mecliste meselelerini danışma yoluyla karara bağlamaktaydı.

3.2. BOZKIR VE TÜRK BOYLARINDA EKO-POLİTİK AKIL

Göçebe ve savaşçı olan bir millet olan Türkleri komşuları Çinliler onları 2500 yıl boyunca Hiung-Nu (Hioung-Nou) ismiyle andılar. Onların kurdukları devlete ise Çinliler Tu-Kuyue adını verdiler. Sasaniler Türk topluluklarını “Turaniyan” diye adlandırıyorlardı. Yunan ve Romalılar onları İskitler adıyla bilmekteydiler. Tuna nehri ve Kafkasya bölgesi arasında yaşayan tüm kabileler için İskitler adı kullanılıyordu. Bu kelime aslen barbar anlamına gelmektedir. Daha sonra bunun yerine Hun kelimesini kullanılır oldu. Selçukluların ve Osmanlıların Anadolu’ya yerleşmesini müteakip Batılılar da Türk ismini kullanmaya başladılar.¹¹⁶

Türk (türük) adı bir devlet ismi olarak ilk defa M.S. 552 yılında Çin kaynaklarında geçmektedir. M.S. 585 yılında İşbara Kağan’ın (M.S. ? – 587) Çinli Sui Sülalesi imparatoruna yazdığı bir mektupta “Gök Türklerin tengri tarafından (hâkimiyet başına) oturtulmalarından elli küsur yıl geçmiştir.” ibaresi bulunmaktadır. Buna göre Göktürk hâkimiyeti M.S. 535 yılından önce kurulmuştur.¹¹⁷ Batı kaynaklarına göre “Türk” adını taşıyan bir halk milattan önceki dönemlerde Karadeniz’in kuzey bozkırlarında yaşamıştır. Çin kaynaklarında yer alan Göktürklerin menşei ile ilgili belgeler kısmen bu görüşü destekler. Göktürk kavminin M.S. 552 yılında diğer boyları hâkimiyeti altına alarak devlet kurduğu söylenir. Bu devlete bağlı boylar diğer Türk boylarının da “Türk” adı altında kültürel ve siyasi ortak bir kimlik kazanmalarını sağlamıştır. Çin kaynaklarında Göktürk adının Dokuz Oğuzlarla beraber kullanıldığı görülür. Bundan Oğuzların Göktürlere bağlı olduğu ve Göktürk adının siyasi bir kimlik olarak yerleştiği anlaşılmalıdır. Dolayısıyla Türk kimliği Göktürk devletinin kurulmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Göktürk devletinin çöküşü ile Uygur devletinin kuruluşuna kadar geçen süre içerisinde benzer değerleri paylaşan boylar tarafından da bu ad kabul edilmiştir. Türk adı başlangıçta her ne kadar Göktürlere ait siyasi bir kimlik olmuşsa da Türgişler ve Uygurlar döneminde hem siyasi hem kültürel anlamda tüm Türk boylarının ortak kimliği haline gelmiştir.¹¹⁸

¹¹⁶ Mehmet Kaan Çalen, “Celal Nuri’ye Göre Muhit, Irk Zaman Teorisi Bağlamında Eski Türkler ile Osmanlı Türkleri Arasındaki Münasebet”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran 2013, Cilt 15, Sayı 1, s.286.

¹¹⁷ Bknz. Harita Listesi, Harita 5. Göktürk Devleti, Kaynak: <http://www.tarihnotlarim.com/akhunlar-gokturk-devleti/> Erişim Tarihi: 23.03.2019.

¹¹⁸ Erkin Ekrem, “Gök Türklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel Bir Bakış”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı.5, Ankara, 2006, ss.9-24.

3.2.1. Bozkır Türk'ünde Eko-Politik Aklın Belirleyicileri

3.2.1.1. Organizatör Bozkır Göçebesi: Kuzey Karadeniz'den Mançurya'ya uzanan bozkırlar büyük otlaklara sahip olup farklı bir yerleşim kuşağı oluşturmaktadır. Orta Asya'nın batısında bugünkü Ukrayna, Kuzey Kafkasya, Güney Urallar, Kazak ve Kırgız bozkırları yer almaktadır. Doğusunda ise Moğolistan ve Mançurya bozkırları yer almaktadır. Tanrı dağlarını ve Altay kenarındaki yüksek bozkırları da Doğu bölgesine dâhil etmek gerekir. Aralıksız ot bitki örtüsüne sahip olması bozkırın en ayırt edici özelliğidir. Cinsleri birbirinden farklı bu otlaklar göçebelerin hayvanları için yem kaynağıdır. Göçebeler sürsüz, sürüler otsuz ve ot ise susuz yaşayamaz. Üçü birlikte en üst halkayı, suyun oluşturduğu tek bir sistemi meydana getirmektedirler. Bölgede kuraklıklar uzun sürerse Gobi Çölü bozkır aleyhine genişleyerek Ordos, Orhon, Onon ve Selenga vadileri arasında aşılmaz bir engel haline gelir. Yağmurların bol olduğu mevsimlerde ise bitki örtüsü atağa geçerek kuzeyden güneye, çöle doğru uzanır. Bu doğal akışı koyunlar, sığırlar son olarak ta süvarileri taşıyan atlar takip eder. İşte bu süvariler, savaşçı orduların toplandığı güçlü göçebe devletlerini kuracaklardır.¹¹⁹

Eski Türk topluluklarının yaşadığı doğal çevrenin tam adı “bozkır”dır (İng. step). Çok kıt su kaynaklarına sahip bozkırların ve sınırsız uzanan çayırılıkların diğer doğa şekillerine göre çok daha özgür bir atmosferi vardır. Düz, tek tip, ufka uzanan bu boz renkli sahalar insanlarına hürriyet duygusu aşılar. Bozkır halkı istediği yere istediği zaman hareket etmek hususunda gayet özgürdür. Su ve otlak ihtiyacı onları ancak kabileler halinde birlikte yaşamaya zorlayabilir. Bu temel kaynaklar tükenince kabileler göç ederler. Bozkır toplulukları kolayca göç edebilir, hızlı hareket edebilir ve aynı kolaylıkta ordu toplayabilir. Diğer taraftan bozkır halkları dış medeniyet ve kültürlerin tesiri ve cazibesi olmadığı durumlarda gelişemez bilakis yüzyıllarca yerinde sayar durur.¹²⁰

Eski Türk topluluklarının çağlar boyunca göçebeliği ve kısmen de olsa yerleşikliği bir arada sürdürdüğü görülür. Bir bölgede yerleşik yaşıyorken aynı zaman diliminde başka bir bölgede göçebe yaşam tarzını sürdürdükleri vakidir. Özellikle Orta Asya'da yer alan medeniyetlerin gelişmesine çok katkıları olmuştur. Göçebe yaşam tarzı sürekli veya mevsimlik göç hareketleriyle idame ettirildiği için okur-yazar oranı göçebe topluluklarda düşüktür. Kitabı

¹¹⁹ İbrahim Onay, “Bozkır Kültür Çevresinde İnsan Unsuru”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara 2004, ss.49-50.

¹²⁰ Çalen, a.g.m. , 2013, s.287.

bilgiye ulaşmaları için belli zaman ve mekâna ihtiyaç vardır ki bu ancak yerleşik olduklarında sağlanabilir. Bu yüzden Göçebe Bozkır Türklerinde sadece sözlü gelenek gelişmiştir. Hikâyeler ve hayata ait geçmiş tecrübeler sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Türklerin göçebe yaşamını anlayabilmek için “bozkır kültürü” kavramı anahtar bir rol oynayabilir.¹²¹

Bozkır Türk göçebelerinin en seçkin özelliklerinden birisi “teşkilat kurucu” yani “organizatör” olmalarıdır. Devlet kurma, organizasyon, askeri gücün teşkilatlanması gibi kabiliyetlerin varlığı, fertlerinin bir disiplin ve düzen içinde hareket etmesi onları dünya tarihine devlet kurucu ve fatih aktörler olarak taşımıştır. Bu onların hayata bakış açısının yansımasıdır. Bozkır insanının sahip olduğu sevk ve idare kabiliyeti, emre itaat alışkanlığı, hayvan sürülerinden insan kitlelerine intikal etmek suretiyle insanlık tarihine bir dinamizm getirmiştir. Eski bozkır tarihinde büyük devletlerin meydana gelmesinin en önemli vasıtaları “demir” ve “at”tı. Maddi kaynakların ve coğrafi faktörlerin bozkır tarihinin oluşumunda etkisi olmakla birlikte bu medeniyetin mühendisi bozkırın göçebe Türk’üdür. Yoksa Orta Asya’da birtakım ilkel kabilelerin bir lider bulup güçlü imparatorluklar kurabilmesi asla açıklanamazdı.¹²²

Bozkır Türkleri asırlar boyu birlikte yaşamının getirdiği tecrübeyle birlikte hareket etmenin ne kadar önemli olduğunu çok iyi öğrenmişlerdir. Onların düşüncesine göre ham insan kitleleri ancak bir teşkilatçı kişi yani hükümdara sayesinde bir kavim haline gelebilir. Eski Türk düşüncesine göre teşkilatın başında Kağan bulunmaktadır. Aileden başlayan bu teşkilatlanma genişleyerek devleti oluşturur ve Kağan’a kadar çıkar. Bozkır Türkleri nizam ve düzen kavramlarını hayatlarının her safhasında uygulamışlardır. Göktürkler dirayetli ve Tanrı tarafından gönderilen bir reis olmadığı takdirde halk sefaletе düşeceği için bir Kağan’ın varlığının şart olduğunu düşünürler. Kağan ve onun etrafında vücuda getirilecek bir düzen olmadan başarı sağlanması mümkün değildir. Halk mutlu olmak istiyorsa hükümdara ve adamlarına kayıtsız ve şartsız itaat etmelidir. Göçebe Türk telakkisinde hükümdarı terk etmek kadar büyük bir suç yoktur. Eski Türk metinlerinde geçen “teşkilatlandırdık” ve “kanunlar koyduk” tabirleri bu anlayışın ürünüdür.¹²³

¹²¹ Salih Özçamca, “Türklerin Göçebeliği Hakkında Birkaç Not”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı.7, Ankara, 2007, ss.177-178.

¹²² İbrahim Kafesoğlu, “Türk Milli Kültürü”, Onyedinci Basım, Ötügen Neşriyat A.Ş., İstanbul 1998, s.214.

¹²³ Onay, a.g.m. , 2004, ss.131-132.

İslam öncesi dönemde Bozkır göçebesi Türk toplulukların hareketlenerek önce Orta Doğu'ya ve sonrasında Anadolu'ya yerleşebilmelerinin ana sebebi onların teşkilatçı, devlet ve ordu kurma kapasitesi taşıyan birer organizatör göçebe olmalarıdır. M.S. 375 yılında yaşanan “Kavimler Göçü” esnasında Hunlar Batıya ikinci göçü gerçekleştirmişlerdir. Hunlar Batı'ya topluca hareket etmeden önce güneye inerek burada teşkilatlanmalarını tamamlamışlar ve Batıya doğru hızlıca göç etmeye başlamışlardır. Hunların batıya ikinci büyük göçü sebebiyle kuzey Karadeniz bölgesinde yaşayan Ostrogot ve Vizigotların üstünlüğü sona ermiştir. Bölgeye hâkim olan güvensizlik havası neticesinde birçok kavim zincirleme göç ederek yer değiştirmiştir. Bu emniyetsizlik sendromu Roma ülkesine de sıçramıştır. Kavimler göçü Türk ve Batı tarihinde radikal değişimlere sebep olmuştur. Önceleri Batı'dan Doğu'ya (Karadeniz'in kuzeyinden) olan göçler Hunların bu hareketliliğiyle Doğudan Batıya şeklinde tersine dönmüştür. Roma İmparatorluğu yaşanan gelişmeler karşısında ikiye ayrılmış ve Batı Roma'nın yıkılma süreci hızlanmıştır. Göktürkler ise M.S. 567 tarihinde batıya doğru hareket ederek Volga, Don ve Kafkasya bölgelerinde yaşayan toplulukları hâkimiyeti altına almıştır. İran Sasani Devleti batıda Bizans doğuda Göktürklerden gelen sadlırılar sonucunda iyice zayıflamıştır. Sonunda Müslüman Araplar Kadisiye Savaşı (M.S. 636) ve Nihavend Savaşı (M.S. 642) ile Sasaniilere son vermiştir. Böylelikle Türk topluluklarına yeni bir göç güzergâhı olarak “orta yol” adı verilen İran istikameti açılmıştır. Sonraki yüzyıllarda yeni açılan bu orta yol sayesinde Türk toplulukları Anadolu'nun fethini gerçekleştireceklerdir.¹²⁴

3.2.1.2. Kut inancı: “Kut” inanışına göre güç ve reislik hakkı Tanrı tarafından bahşedilen ilahi bir hediyedir. Eski Yunan ve Roma'da hükümdarın tanrı kabul edilmesine karşın Türklerde hükümdar tanrı değildir. Hükümdar Tanrı'nın kut ile donatarak insanları idare etmesi için görevlendirdiği bir kişidir. Bozkır menşeli “ilahi görevlendirme yoluyla hükümranlık” anlayışına Bozkır'da yaşayan Türk toplumların tamamında rastlanır. Ayırt edici özellik Tanrı kutsallığının bir yansıması olarak Kağan'a kutsallık veriliyor olmasıdır. Bozkır Türklerine göre hükümdarın şahsı kutsal değildir. Bunun yerine Tanrı Kağan'a birtakım görevler vermiştir. Kağan görevlerini başardığı sürece Tanrı'dan yardım görecektir. Aynı zamanda Kağan organizasyonun başında olmalıdır.¹²⁵

¹²⁴ Adnan Toprak, “Doğu-Batı Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı – Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara 2008, ss.103-106.

¹²⁵ Onay, a.g.m. , 2004, ss.138-139.

Bozkır Türk topluluklarının din bakımından en önemli tasavvuru Gök Tanrı inancıdır. Gök Tanrı adına hayvan (özellikle at) takdis edilir veya kurban edilir. Güneş ve ayın, diğer gök cisimlerinin, gök gürültüsü ve şimşek gibi atmosfer olaylarının Gök Tanrı ile özel bir ilişkisinin olduğuna inanılır. Gök Tanrı dini, bozkır Türklerine mahsus bir dindir. Gök Tanrı inancına sahip Göktürklerde Tanrı yaratır, var eder, yasa koyar, kut verir, güçlük veya kolaylık verir, yargılar-hesap sorar, denetler, cezalandırır, yok eder. Onların tanrısı mistik ve atıl değildir. Bilakis O insanların hayatına müdahale eden ilahi bir iradedir. Türkler Yunanlar gibi Tanrı'yı insan şeklinde tasavvur etmemişlerdir. Onlar tanrıyı manevi bir varlık olarak düşünmüşlerdir. Türk birliğinin sağlanması ve korunması, Türk insanının Tanrı iradesi sayesinde özgürce yaşayabilmesi kut inancıyla ifade edilir. Gök Türk kağanlarının en bariz vasfı Tanrı'nın altında, insanların üstünde olmasıdır. Gök Tanrı bizzat siyasi hayatın şekillendiricisidir.¹²⁶

3.2.1.3. Töre: Bozkır insanının günlük hayatını yöneten kuralların tümü "töre" olarak adlandırılır. Töre zaman içerisinde gelişir, hayatın şartlarına ve toplumun yapısına göre şekil alır. Eski Türk toplumlarında töre zaman ve çevre şartlarına uyum sağlar. Yönetici Kağan'ın kanun koyma ve yürürlükte olan kanunları değişen şartlara göre yeniden düzenleme görevi yanında bizzat kendi koyduğu kanunlara riayet etme mecburiyeti eski Türk devletlerinde hukuk hâkimiyetine (rule of law) dayalı kişiler üstü bir yönetim bulunduğunu gösterir. Kurallara uymak ve hak kavramı bozkır Türk insanının karakterini oluşturur. Toplum töre adıyla anılan kurallara itaatkâr ve saygılıdır. Bozkır hayatında kölelik sistemi olmaz. İnsanlar özgür doğar ve özgür ölür. Bozkır Türkü hayvanlarına su ve otlak bulabilmek için hayatını at üzerinde geçirir. Gerekliğinde coğrafyayla, doğayla ve düşmanlarıyla mücadeleye girmekten çekinmez. Ancak suç işleyen kimseleri cezalandırmak fertlerin değil devletin görev ve yetkisindedir. Ceza bir devlet işidir. İptidai kabilelerde görülen münferit intikam alma eski Türk topluluklarında görülmez. Töre adı altında suçun devlet tarafından cezalandırılması, Türklerde hukuk anlayışının daha Bozkır hayatı zamanlarında oluşmuş olduğunu gösterir.¹²⁷

Törenin konumu Türk toplulukların Kağan dâhil uymak zorunda oldukları hukuk kuralları mesabesindedir. Kağanın iktidarının devamı ve devletin bekası için töreye uyulması şarttır. Bu nedenle töreye uymayan kağanların iktidarda kalmasına göz yumulmaz. Bozkır Türk

¹²⁶ Onay, a.g.m. , 2004, ss.169-172.

¹²⁷ Onay, a.g.m. , 2004, ss.120-124.

göçebelerinin hayatında Kağan'ın idari kararları ve kurultaylarda alınan kararlar da töreyi oluşturan unsurlardır. Yosun adı verilen örf ve adetler de törenin toplumsal kaynağıdır.¹²⁸

3.2.2. Bozkır Türk'ünün Eko-Politik Aklının Görüntüleri

3.2.2.1. Ordu: Türkler, Eski Dünya kıtalarında yaşayan milletleri askerlik mesleği yönünden derinden etkilemiştir. Tarihi seyirlerinde tüm sosyal ve politik alt üst oluşlara, türlü talihsizliklere rağmen “ordu millet” olarak anılan milli vasıfları sayesinde ayakta kalmayı başarmışlardır. Eski Türkler bu temel vasıflarını yok ederek yerine bir takım mistik duygular yükleyecek batıl dinlere pek ilgi göstermemişlerdir. Göktürkler döneminde Baharat Yolu üzerinden gelen Budist misyonerler Türk kabileleri arasında yoğun bir Budizm propagandası yaparak geçici bir süre bunda başarılı olmuşlardı. Hatta Türk Kağanı Bilge (M.S. 683 - 734) Budizm'in Türklerin resmi dini olmasını isteyecek kadar ileri gitmişti. Tecrübeli veziri Tonyukuk (M.S. 646 - 726) onu bu fikrinden vazgeçirerek Türkleri Budizm'in mistik dalgasından kurtarmıştır.¹²⁹ Eski Türkler açısından askeri güç çok büyük önem taşımıştır. Çin ve İran gibi dönemin büyük devletleriyle sınırdış olmaları yüzünden otlaklar üzerinde sürekli bir hâkimiyet mücadelesi yapmak zorunda kalması Eski Türklere savaşçı bir karakter kazandırmıştır. Bozkır Türklerinin kurduğu ordularla diğer kavimlerin orduları arasında önemli farklar vardır: birincisi ve en önemlisi Türk ordusu ücretli değildir, bilakis gönüllüdür. İkincisi, Türk ordusu süreklidir. Kadınlar ve çocuklar bile her an savaşa hazırdır. Türk askerleri temelde süvarilerden kuruludur ve yaya olan çok azdır. İdarecilerin hepsi aynı zamanda askeri komutandır.¹³⁰

Türk ordusunda tümen diye anılan en büyük birlik on bin kişiliktir. Tümenler binli, yüzlü, onlu daha alt birliklere bölünür ve başlarına ayrı komutanlar tayin edilir. Bu onlu teşkilatlanma şekli günümüze kadar gelmiştir. Sanayi devrimine kadar Türklerin askeri gücünün asıl kaynağı “at”tır. Savaş aracı kategorisinde ilk defa atı kullananlar ve ok atan süvari birliklerini kuranlar Türklerdir. Süvarilerin giydiği dar pantolon, deri kuşak ve potin Türkler tarafından icat

¹²⁸ Aybars Pamir, “Orta Asya Türk Hukunda “Töre” Kavramı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara, 2009, ss.360-361.

¹²⁹ Zekeriya Kitapçı, “Çeşitli Yönleri İle Emeviler Devrinde Arap Ordularındaki İlk Türkler”, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Sayı.1, Erzurum, 1976, s.153.

¹³⁰ Kafesoğlu, a.g.e. , 1998, ss.281-282.

edilmiştir. Süvarilerin olmazsa olmaz silahlarından olan uzun kılıçları ilk defa kullananlar yine Türkler'dir. Diğer medeniyetler savaşta atın kullanılmasını Türklerden öğrenmişlerdir.¹³¹

3.2.2.2. Devlet: Bozkır Türklerinde devlet fikri devlet hayatıyla ilgili gelenek ve göreneklerden, evrenin yaratılışı ile ilgili dini motiflerden beslenir. Devletin kuruluşu ile ilgili kozmik düşünceler evrenin kuruluş fikrine dayanır. Devlet törenleri ve gelenekleri eski Türklerin kozmik düşüncelerinden doğmuştur. Göktürk yazıtlarında (Orhun Abideleri, M.S. 732 - 735) bu düşüncenin izlerini görmek mümkündür: “Üstte mavi gök; altta yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine atam Bumin Kağan ve İstemi Kağan oturmuş. Tahta oturarak Türk milletinin devletini, töresini yönetivermiş, düzenleyivermiş.” Türkler eski çağlardan bu yana büyük devletler kurmuşlar ve yönetmişlerdir. Devletlerin kuruluşunda Türklerin hâkimiyet anlayışının yanında içinde yaşadıkları coğrafyanın çetin ve zor koşulları da etkili olmuştur. Zor koşullarla başa çıkabilmek için güçlü bir teşkilat yapısına ve bu teşkilatı idare edecek güçlü bir hükümdara ihtiyaç duymuşlardır. Bozkırda güçlü hükümdarların hâkimiyetinde merkezi otoritenin kurulması, devletleşme sürecinin tamamlanması ve milli birliğin tesis edilebilmesi özellikle devlet törenleri ve gelenekleri sayesinde olmuştur. Devlet törenlerinin ve geleneklerinin eksiksiz uygulanması kağanın otoritesine güç katmıştır.¹³²

Orta Asya bozkırlarında kurulan Türk devletlerinde sosyal yapının çekirdeğini aile oluşturmaktadır. Bozkır tarihinde atlı göçebe yaşamı süren Türklere ait yerleşik şehirler pek olmamıştır. Türk ailesinin hayatı konar-göçer yaşama uygun devam etmiştir. Aileler hayatlarını sabit konutlar yerine bir araya getirilmiş çadırlarda sürdürmüşlerdir. Göçebe Türk toplulukları “boy” düzeni içinde yaşamışlardır. Sülalelerin bir araya gelmesinden boy oluşmaktaydı. Boyları “bey” unvanlı başkan yönetirdi. Bey'in görevi boyda dayanışmayı sağlamak, hak ve hukuku korumak ve boyun çıkarlarını savunmaktı. Siyasi bir kimliğin altına girebilmiş boylara “ok” adı verilirdi. Birbirine kan bağıyla bağlı boyların oluşturduğu siyasi birliğe “bodun” denmiştir. Türk devletlerinin kurucu faktörü bodunlardır. Bodunları Kağanlar¹³³ idare etmekteydi. Bodunlar bu bakımdan siyasi bir topluluk sayılabilir. Türk hükümdarlarının daimi

¹³¹ Nermin Akpınar, “Büyük Hun Devletinden Osmanlı Devletine Kadar Türk Devletlerinde Meclis”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü – Tarih Anabilim Dalı – Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul 2009, s.21.

¹³² Kürşat Koçak, “Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara 2011, ss.9-10.

¹³³ Kağan yerine unvan olarak Han, il-teber, Yabgu, Şad, Erkin de kullanılır.

politikası bodunları tek bir devlet altında birleştirmek olmuştur. Göktürklerde 12 adet bodun aynı devlet çatısı altında toplanmıştı. Hayvancılığa dayanan bozkır ekonomisinin eksikleri ticaret, savaş veya atlı-göçebe hayatın önemli bir faaliyeti olan akıncılık yoluyla giderilmeye çalışılmıştır. Zamanla savaşmak ve akıncılık süreklilik kazanarak devlet politikası haline gelmiştir.¹³⁴

Eski Türk Devlet yapılanmasında en özgün kurum toy (kurultay) adıyla anılır. Kağanları iktidardan indirebilecek güce sahip olan toy meclisleri aslında bir danışma kuruludur. Ancak aynı zamanda tek kişi hâkimiyetine (monarşi) geçit vermeyen bir denetim mekanizmasıdır. Ülkenin siyasi birlik üyelerinin temel politikaların belirlendiği toy'a çağırılması, orada söz hakkı verilip karar alma sürecine dâhil edilmesi onları onurlandırmasının yanında devlete sadakatlerini temin etmiştir. Toy kurumsal olarak demokratik bir yapı arz eder. Toyular Türk topluluklarında asırlarca varlığını sürdürmüştür.¹³⁵ Toy'a katılan kişiye "toygun" denir. Toy toplantılarına vezirler, beyler, komutanlar ve eşraf sayılan kişiler de katılırdı. Devlet meseleleri toy'da görüşülür ve varılan kararlar ilan edilirdi. Türk milleti bozkırda göçebelikle hayatını idame etmeye alıştığından disiplin ve devlet düzeniyle ilgili hedeflerine gayet kolay ulaşmıştır. Bundan dolayı Türklerde devlet kutsal sayılarak "baba" şeklinde anılmış, toprak ise devlet babanın savunduğu "anavatan" olmuştur. Türklerde Kağan kut'a sahip olmasına rağmen bir peygamber gibi de görülmemiştir. Göçebe Türklerin toplumsal nizamı dînî değil siyasidir. Türk tarihinde peygamber veya zahid kişiler tarafından yönetilmiş topluluklara rastlanmamıştır.¹³⁶

Türk devletlerinde "Kağan" unvanı ilk kez Hunlar tarafından kullanılmıştır. "İl" kelimesi eski Türklerde devlet'e karşılık gelir. İl, aileler birliği anlamına gelen uruglardan oluşan boy ve budunlardan müteşekkil en büyük halkadır.¹³⁷ Kimin Kağan olacağını belirleyen kesin bir veraset kuralı göçebe Türklerde bulunmaz. Hanedanın tüm erkek üyelerinin il'den pay alma hakları vardır ki bu yapıya "ülüş sistemi" adı verilir ve ülke bu üyeler arasında paylaşılır. Eşit iktidar hakkına sahip olduğu için hanedanlığın tüm üyeleri aynı zamanda ülkeyi yönetme hakkına da sahiptir. Ülüş sistemi yüzündendir ki Türk devletleri kendilerini hızlı çöküş sürecine sürükleyecek kanlı veraset savaşlarına sahne olmuştur. Türk hâkimiyet düşüncesinde sabit bir

¹³⁴ Toprak, a.g.m. , 2008, ss.95-96.

¹³⁵ Ziya Gökalp, **Türk Devletinin Tekâmülü**, Hazırlayan: Kazım Yaşar Koprıman, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1981, s.6.

¹³⁶ Akpınar, a.g.m. , 2009, ss.7-14.

¹³⁷ Mehmed Niyazi, **Türk Devlet Felsefesi**, Onüçüncü Baskı, Ötüken Neşriyat A.Ş. , İstanbul 2018, s.26.

veraset hukuku olmaması sebebiyle taht kavgaları meşru bir hak olarak algılanmıştır. Veraset sisteminin bulunmaması sebebiyle eski Türk devletleri genellikle kısa ömürlü olmuştur.¹³⁸

Göçebe Türk devletinin yapısı orduya hâkim olan ilkeler üzerine kuruludur. Ordunun yapısını belirleyen temel ilke, Hun Türklerini tek çatı altında birleştirerek merkezi devleti ilk inşa eden Türk Kağanı Metehan (M.Ö. 234 - 174)'ın kurduğu onlu sistemdir. Ordu kendi içinde aile, boy ve budun dilimlerine göre birliklere bölünmüştür. Bir boy'un 1000, budunun ise 10.000 askerle sefere katılması istenmiştir. Ordu devlet yönetiminin belkemiğini oluşturmaktaydı. Eski Türklerde halk toplulukları "kün, budun" veya "el" olarak adlandırılırdı. Göçebe hayat tarzı nedeniyle tarımsal faaliyetler az olduğu için feodal yapı mümkün olmamıştır. Göçebe Türk toplumları siyasi karakterde oldukları için hiçbir zaman ruhban sınıflar da oluşmamıştır.¹³⁹

3.2.2.3. Hayvancılık ve Ticaret: İslamiyetten önceki Türk devletlerinin temel iktisadi karakteristiği hayvancılıktır diyebiliriz. Ayrıca komşu ülkeleri vergiye bağlamak diğer bir gelir kaynağıdır. Tarım hayvancılık kadar olmasa bile önemlidir. Ziraatın yapılacağı toprak devlete aittir. Vatandaşın sadece zilliyetlik hakkı bulunmaktadır. Türk toplumunun gelir kaynaklarından biri de zenaattır. Keçe ve deri işlemeciliği, at koşumları ve demir işçiliği gelişmiş zenaatler arasında yer alır. Türk toplumlarında gelişmiş diğer bir meslek marangozluk ve ahşap oymacılığıydı. Türk devletlerinde paranın basılıp basılmadığı konusunda yeterli veri bulunmamakla birlikte Göktürkler çağında para basıldığı ve birkaç yüzyıl tedavülde kaldığı bilinmektedir.¹⁴⁰

Bozkır kültürünün temeli hayvan yetiştiriciliğidir. Bu hayvanların en önemlisi ve bozkır kültürünün karakteristik vasıtası at'tır. Bozkır kültürü bazen çoban kültürü, atlı kültür veya atlı göçebe kültürü gibi adlarla da anılmıştır. Hayvan besiciliğine dayanan göçebeliğin çıkış nedeni hareket etme arzusu değil hayvanlara yem bulma ihtiyacıdır. Coğrafi bölgenin, iklim ve bitki örtüsünün bu ihtiyacın doğmasında büyük payı vardır. Göçebeler mal varlıklarını yani hayvanlarını muhafaza edebilmek için geniş arazilere yayılarak ot ve su aramışlardır. Gezinmek

¹³⁸ Halil İnalıcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", 1959, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 14, Sayı 1, ss.74-75

¹³⁹ İbrahim Kafesoğlu, Türk İslam Sentezi, Yedinci Baskı, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2018, s.75.

¹⁴⁰ Mehmet Naim Okur, "Türk Devletlerinde Yöneten Yönetilen İlişkisi ve İktidarın Meşruiyetinin Temelleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Konya 2007, ss.33-35.

ve hareket etmek onlar için şarttır. Sahip oldukları hayvanlar at, deve, koyun, öküz veya ren geyiği olabilir. Hareket göçebeliliğin altın kuralıdır. Göçebelerin hayat hikâyeleri ve kültürel varlıkları bu hareketliliğin izini taşımaktadır.¹⁴¹ Atın evcilleştirilmesi göçebeler için hayati önem taşımıştır. Bozkır insanı doğuştan süvaridir. Türk bozkır kültüründe madencilikle de ilgilenilmiştir. Savaşlarda galip gelmelerinde at ve demir (kılıç) büyük rol oynamıştır.¹⁴²

Bozkır Türk ekonomisinde hayvancılık geçinmek için yeterli olmayınca bunu ticaretle telafi etmeye çalışmışlardır. Bozkır ticareti uzun sürelerde ve önemli sayıda silahlı muhafızın katıldığı büyük kervanlarla gerçekleşirdi.¹⁴³ Çin'den Batı'ya, İran'a ve Bizans'a ipek ve diğer Orta Asya ürünlerini taşıyan ticaret kervanları mecburen Göktürklerin ülkesinden geçen yolları kullanmak zorundaydılar. Türk devletleri komşularına at, deri, kösele, kürk ve hayvan yemleri satıyor bunun karşılığında gıda ve giyim eşyası satın alıyorlardı. Göçebe Türkler ticari yolların güzergâhları sayesinde iktisadi ve kültürel yönden büyük kazanımlar elde etmişlerdir. Özellikle İpek Yolu dünya medeniyetleri tarihi açısından çok önemlidir.¹⁴⁴ Ticaret yolları üzerinde kervanların konaklamasına uygun etrafı surlarla çevrili kervansaraylar inşa edilmiştir. Yol güzergâhlarında ticaret merkezi haline gelecek yeni şehirler kurulmuştur. Banka, borsa ve depo olarak ta işlev gören Buda tapınaklarının bunda katkısı büyük olmuştur. Semerkant, Fergana ve Tokmak (Suşe) şehirleri buna örnek sayılabilir. Göktürkler döneminde göçebe Türkler İpek Yolundaki ticari faaliyetlere büyük ölçüde katılmışlardır. Göktürkler döneminde ticaret takas yoluyla yapılmıştır. At karşılığında ipeğin mübadele edilmesi Göktürk ve Çin arasındaki en önemli ticareti oluşturmuştur.¹⁴⁵

3.2.3. SONUÇ YERİNE DEĞERLENDİRME: GÖÇEBE TÜRK'ÜN EKO-POLİTİK AKLI

Asya bozkırlarında hayat süren Türk boylarında eko-politik aklı oluşturan üç belirleyici esas tespit ediyoruz: organizatör göçebelilik, kut inancı ve töre. Yeterli su kaynaklarına sahip olmayan bozkırların özgür bir atmosferi vardır. Bozkır Türkleri yerleşik toplulukların aksine kolayca göç edebilir, hızlı hareket ederek kolaylıkla ordu toplayabilirdi. Türk boylarının yaşadığı bozkır

¹⁴¹ Onay, 2004, a.g.m. , ss.13-14.

¹⁴² Salih Özçamca, "Türklerin Göçebeliliği Hakkında Birkaç Not", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Der. Ülkü Çelik Şavk, Yunus Koç, Sayı 7, Güz 2007, Basım Tarihi: 15.05.2008 Ankara, ss.179-180.

¹⁴³ Mehmet Mandaloğlu, "Eski Türklerde Sanayi, Ticaret ve Maliyenin Ekonomik Açısından Değerlendirilmesi", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2013, Cilt 2, Sayı 2, ss.134-135.

¹⁴⁴ Özçamca, a.g.m. , 2008, s.181.

¹⁴⁵ Toprak, a.g.m. , 2008, ss.172-174.

kültürüne şifahi gelenek hâkimdi. Bozkır Türklerinin en önemli özelliği organizatör olmalarıydı. Devlet kurmak, göç organizasyonu ve askeri teşkilatlanma onları dünya tarihinin kurucu aktörleri sınıfına taşımıştır. İslam öncesi dönemde Türklerin Asya steplerinden hareketlenerek Orta Doğu'ya ve Anadolu'ya yerleşebilmelerinin ana sebebi onların iyi bir teşkilatçı ve organizatör göçebe oluşlarıdır. Türkler açısından aşılması en büyük engel olan İran Sasani Devleti Müslüman Araplar tarafından Kadisiye ve Nihavend Savaşlarıyla ortadan kaldırılınca Bozkır Türklerine yeni bir göç güzergâhı yani İran istikameti açılmış oldu. Orta yol adı verilen bu güzergâh sayesinde dünya tarihinin seyri değişti ve göçebe Türk boyları Anadolu'nun fethini gerçekleştirdiler. Eski Türk aklının ikinci dinamiği olan kut unsuru Bozkır göçebelere özgü bir inanıştır. Antik Yunan ve Roma'da hükümdar tanrı kabul edilirken Türklerde kağan adı verilen yöneticiler, Tanrı'nın insanları idare etmesi için görevlendirdiği yani kut verdiği kişilerdir. Türklerin birlik ve beraberliği kut inancına bağlılıkları sayesinde mümkün olabilmiştir. Bozkır Türkünün günlük hayatı töre adı verilen ve yazılı olmayan kurallarla yönetilmektedir. Kurallara uymak ve hak kavramı bozkır Türk'ünün karakterini oluşturmuştur. Toplum töreye sıkı sıkıya bağlıdır. Törenin ilk kaynağı Kağanların buyrukları olmuştur. Bozkır kurultaylarında alınan kararların yanında Türk gelenek ve görenekleri de törenin diğer kaynaklarıdır.

Eski Türk eko-politik aklının iki teorik görüntüsü vardır: ordu ve devlet. Askeri gücü çok önemsemeleri sebebiyle Türkler tarihe “ordu millet” olarak geçmiştir. Çin ve İran gibi komşu ülkelerle Orta Asya vahaları, kültür ve tarım merkezleri için sürekli mücadele içinde olmak Eski Türklere savaşçı bir karakter kazandırmıştır. Türkler eski çağlardan beri büyük devletler kurdular ve yönettiler. Bozkırdaki güçlü Türk devletleri, güçlü Türk kağanlarının merkezi otoriteyi tesis edebilmesi sayesinde kurulabilmiştir. Eski Türkler yerleşik hayata geçinceye kadar boy düzeni içinde yaşamışlardır. Boyların oluşturduğu bodun, devleti meydana getiren ana ögedir. Türklerde devlet kutsaldır ve “baba” diye anılır. Toprak ise devlet babanın koruduğu anadır. Bozkır Türkünün eko-politik aklının pratik görüntüsü hayvancılığa dayanan bozkır ekonomisidir. Diğer taraftan eksik kalan ekonomik ihtiyaçlar ticaretle ve akıncılık yoluyla giderilmiştir. Savaşmak ve akıncılık Bozkır Türk devletlerinin hazinelerini doldurmak için olağan politikası olmuştur. Bozkır ekonomisinin temeli olan hayvan yetiştiriciliğinin en karakteristik hayvanı attır. Hayvan besiciliğinin finanse ettiği göçebeliliğin hareket noktası hayvanlara yem bulma ihtiyacı idi. Coğrafi bölge, iklim ve bitki örtüsü bu ihtiyacın giderilmesinde çok etkiliydi. Diğer taraftan hareket göçebeliliğin altın kuralıdır. Bozkır Göçebe Türkünün hayat hikâyesi bu hareketliliğin izlerini taşımaktadır. Eski Türk aklının son pratik

görüntüsü İpek Yolu gibi ticari güzergâhlar üzerinde cereyan eden uluslararası ticarete yer almalarıdır.

3.3. DAĞ VE KÜRT AŞİRETLERİNDE EKO-POLİTİK AKIL

Kürtlerin kökeni ve İslam öncesi tarihleri hakkında çok az şey bilinmektedir.¹⁴⁶ Geleneksel olarak İran kökenli oldukları daha makul bir bilgidir. Farsça'ya benzer bir dil konuştukları için Hint-Avrupa grubunda yer aldıklarını söylemek mümkündür.¹⁴⁷ Haklarında çok değişik varsayımlar ileri sürülmüş olup Sami ırkından, İran veya Turani kökenden geldikleri de iddialar arasında yer almıştır.¹⁴⁸ Kürtler İran'ın Irak sınırından Basra Körfezinin güneyine kadar devam eden ve Hürmüz Boğazında sona eren 1500 km uzunluğundaki Zagros Sıradağlarının¹⁴⁹ batı yamaçlarında çok eski çağlardan beri yaşamakta olan dağ kökenli bir halktır. Zagros'un batısına ve kuzeyine doğru hareket ederek yayıldıklarını söyleyebiliriz.

Kürtlerin yaşadığı bölgenin geçmiş tarih ve coğrafya kitaplarında hangi adla anıldığına bakılırsa "Ermeniyye, El-Cezire, Cibal" gibi isimler bulmaktayız. Ermeniyye; Güney Kafkasya ve Kuzey Doğu Anadolu'nun yüksek, dağlık kesimlerinden doğuda Babu-l Ebbab'a (günümüzde Dağıstan) kadar uzanır. İslam tarihçileri Yukarı Mezopotamya'ya El-Cezire demişlerdir ki bununla Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan toprakların kuzeyine işaret etmektedirler. Cibal bölgesi ise Kirmanşah, Hemedan, Rey, İsfahan, Sultaniye, Tuster ve Ahvaz gibi birçok İran şehrini içine alır. Yine İslam tarihçileri Kürtlerin yaşadığı coğrafya için "Biladü-l Ekrad, Memalikü-l Ekrad" veya "Menatikü-l Ekrad" adlarını kullanmışlardır. M.S. 228 yılından itibaren uzun süre Kürtlerin yaşadığı coğrafya İran Sasani İmparatorluğunun hâkimiyeti altında kalmıştır. M.S. 640'lı yıllara kadar Ermeni ve Kürt toplulukların yaşadığı bölgelerin kontrolünü ele geçirebilmek için Roma ve Sasaniler sürekli savaş halinde olmuşlardır.¹⁵⁰ Kürtler, aşiretler halinde ve dağlık kesimlerde çoğu zaman da göçebe olarak yaşamışlardır. Bu yüzden egemenliği altında yaşadıkları medeniyetlere katkıları az olmuştur.

İslam uygarlığında Arapça ve Farsça'nın büyük çoğunlukla yazı ve eğitim dili olması sebebiyle diğer dilleri konuşan yeni Müslüman halkların kültürel birikimi yavaş bir süreçte

¹⁴⁶ Ergin Öpengin, "Tevatür ve Temellük Kısacında Kürt Kültür Tarihçiliği", Kürt Tarihi Dergisi, İstanbul 2014, s.19.

¹⁴⁷ Ferdinand Hennerbichler, "Kürtlerin Kökeni", Çev. Mehmet Aslanoğulları, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, Cilt 2, Bingöl 2016, s.87.

¹⁴⁸ Şerif İhsan Kaymaz, "Emperyalizmin Kürt Kartı", Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Ankara 2007, s.156.

¹⁴⁹ Bknz. Harita Listesi, Harita 6. Zagros Dağları, Kaynak: <https://www.atlasdergisi.com/kesfet/kultur/pirlerin-dugunu.html> Erişim Tarihi: 23.03.2019.

¹⁵⁰ Bekir Biçer, "İslam Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkındaki Rivayetler", JASS The Journal of Academic Social Science Studies, Cilt 5, Sayı 6, Elazığ 2012, ss.56-58.

gerçekleşmiştir. Bu yüzden İslama giren yeni toplumlara ait bilgileri ancak menkıbe, destan, tasavvuf edebiyatı veya sözlü kültürde bulabilmekteyiz. Kürt topluluklar erken dönemlerde yazı kullanmadıkları için yazılı bir kültürleri hemen oluşmamıştır. Temel tarih ve coğrafya kitaplarının tamamında Kürtlerle ilgili dağlı, kabileci, savaşçı gibi daha çok sert ve mücadelecilik özellikler anlatılmaktadır. Ayrıca Kürt halklarının yaşama alanı olarak dağlık bölgeleri seçtikleri kayıtlıdır. Kürtler tarihleri boyunca hayatlarını göçebe olarak sürdürmüşlerdir. Yaşadıkları bölgeler daha çok hayvancılığa elverişlidir ve geçimlerini genellikle hayvancılıktan sağlamışlardır. Hayvancılıkla meşguliyetleri onlara savaşçı bir ruh vermiştir. Bu sebeple yerleşik hayata geçişleri oldukça geç olmuştur. Daha çok göçebe vasıflarını ve aşiret yapılarını korumuşlardır. Onların yüzyıllarca kabile ve aşiretler şeklinde örgütlenmiş ve yaşamış olduklarını biliyoruz. Kabile şefleri gerçek anlamda ne devlet kurabilmiş ne de siyasi bir kurum oluşturabilmiştir. Kurulan Kürt hanedanlıkları uzun süreli olmamıştır. Kürtler kendi aralarında süren şiddetli aşiret kavgalarıyla da adlarını duyurmuşlardır. Kabileler arasında birliği sağlayan bir kabile şefi bulunduğu zaman da hiç vakit kaybetmeden bölgenin egemen devleti için tehdit haline gelmişlerdir. Kürt aşiretleri diğer devletler için sürekli ya bir asker kaynağı ya da potansiyel bir tehlike olarak algılanmıştır. Siyasal bölünmüşlükleri Kürtleri muhalif ve isyancı olmaya sevk etmiştir. Kürt toplulukların yaşadığı coğrafya dağlık olmasının yanında büyük din ve devletlerin egemenlik ve çatışma alanlarında yer almıştır.¹⁵¹

Kürt aşiretlerinin yaşadığı kırsal kesimlerde vadi ve yaylalara “zum-ram” adı verilirdi. Aşiretleri şeyh, şef veya ağa namıyla anılan kişiler yönetir. Kürt halkının siyasi, iktisadi ve adli sorunlarının çözümünde bu idareciler etkin rol oynamışlardır. Aynı zamanda aşiret ağaları bölgede egemen devletin temsilcisi olarak vazife yapmışlardır. Aşiretlerin hâkimiyeti altında yaşadıkları devlete karşı vergi toplamak, savaş zamanında asker vermek ve bölgelerinden geçen yolların güvenliğini sağlamak gibi temel yükümlülükleri bulunuyordu. Ayrıca bağlı oldukları merkezi devlet ile kendi halkları arasında bir arabulucu vazifesi de görmüşlerdir. Çoğu kere dış muhalif güçler, iç kışkırtmalarla Kürtlerin savaşçı potansiyelinden faydalanmıştır. Kaynaklara göre yüzlerce Kürt aşireti mevcuttur ve çoğu mezralarda ve ovalarda göçebe halinde yaşamaktadırlar.¹⁵²

¹⁵¹ Biçer, a.g.m. , 2012, ss.51-55.

¹⁵² Bekir Biçer, “İslam Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler”, Tarih Okulu Dergisi, Yıl 7, Sayı XVII, İzmir 2014, ss.184-185.

Kürt aşiretleri kan bağına dayalı akrabalık üzerine kurulu kendine özgü kapalı sosyo-ekonomik bir yapıdır. Aşiretlerin altında kabile, sülale ve hane gibi daha küçük birimler yer almaktadır. Aşiret ve kabile siyasi bir birim iken sülale ve hane soy-sop akrabalığına dayanmaktadır. Aşiret liderinin altında kabile reisi yer almaktaydı. Aşiretin lideri öteki aşiretlere karşı aşiretinin soy-sopunun devamından ve muhafazasından, şan ve şeref elde edilmesinden mesuldur. Evlilikler yalnızca aşiret içinde olmaktadır.¹⁵³ Aşiret mensuplarının kendilerine ait bireysel kimlikleri yoktur bilakis aşiretin toplu kimliğiyle kendilerini anarlar. Bu durum göçebe, yarı göçebe ve yerleşik Kürt topluluklarının hepsi için geçerlidir. Kürt aşiretlerinin birbirleri arasındaki ilişkiler güvensiz ve çatışmacıdır. Bu özellikleri nedeniyle Kürtler tarih boyunca özgün aşiret yaşantılarını tehdit ettiği gerekçesiyle her türlü siyasal kurumlaşmayı reddetmişlerdir.¹⁵⁴ Bu yüzden İslamiyet öncesinde Kürt halkının eko-politik aklında kaydedilmiş bir gelişme görmek mümkün olmadığı gibi İslam'a geçişleri sonrasında bile edilgen tarihsel pozisyonlarını günümüze kadar devam ettirdikleri gözlemlenmektedir.

¹⁵³ A.Vahap Uluç, "Kürtler'de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", Mardin Artuklu Üniversitesi Mukaddime Dergisi, Sayı 2, Mardin 2010, ss.46-48.

¹⁵⁴ Kaymaz, Şerif İhsan, "Emperyalizmin Kürt Kartı", Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Ankara 2007, s.157.

3.4. ŞEHİR VE YAHUDİ KABİLELERİNDE EKO-POLİTİK AKIL

Yahudilerin tarihini Hz. Yakup (A.S.) ile başlatmak mümkündür. Yakup Peygamber, Hz. İbrahim'in (A.S.) torunu olup Yahudilerin atasıdır. Yahudilerin inanışına göre Yakup peygamberin adı Yahudilerin Tanrısı Yahova tarafından "ilahlarla mücadele eden" anlamında "İsrail" olarak değiştirilmiştir. Yahudiler İsrail'le irtibatlandırılarak Yakup'un çocukları anlamında "İsrail" ve "İsrailoğulları" (Beni İsrail) ve Hz. Yakup'un dördüncü oğlu Yahuda (Juda)'ya atıfla "Yahudiler" olarak adlandırılırlar.¹⁵⁵

Yahudilerin Hz. Nuh'un oğlu ve Sami ırkının atası sayılan Sam'dan türediği varsayılmaktadır. Bir müddet Arabistan çöllerinde yaşadıkdan sonra "Yeşil Hilal" olarak adlandırılan tarıma elverişli Mezopotamya topraklarına göç etmişlerdir. Mezopotamya ve Suriye topraklarında çobanlıkla geçinen ve ilkel bir topluluk olarak yaşamış olan Yahudiler, Hz. İbrahim (A.S.) zamanında Filistin'e yerleştiler. Ancak bölgeye hâkim olan ve bölgenin ilk yerlisi olarak bilinen yine Sami ırkına mensup Kenâniler adlı kabile ile başa çıkamadılar. Hz. Yakup'un oğlu Hz. Yusuf (A.S.) Mısır'da Firavun' un veziri olunca memleketlerinde baş gösteren kuraklık üzerine Mısır'a göç ettiler. Burada nüfusu artan Yahudiler ülkenin kilit noktalarını ele geçirdiler. Sonra gelen Mısır Firavunları bu durumu fark ederek İsrail oğullarına baskı yapmaya ve onları köleleştirmeye başladılar. M.Ö. 1200 yılına kadar köle bir toplum olarak yaşadılar. Yahudiler Firavunların zulmünden Hz. Musa'nın (A.S.) önderliğinde Mısır'dan Sina Yarımadasına göç ederek kurtuldular. Tevrat'ta bu göç hareketine "Exodus" (çıkış) ismi verilir ki Yahudilerin özgürlüklerinin genel simgesi sayılır. Hz. Musa (A.S.) ve kardeşi Hz. Harun (A.S.) döneminde bir türlü kısmet olmayan şehre yerleşme işi Hz. Yuşa (A.S.) zamanında gerçekleşmiştir. Burada din ve kültür sahibi bir millet olmanın temelini atmışlardır. Daha sonra Yahudiler Filistin'e tekrar göç etmek istedilerse de bunun için şehrin yerlisi Filistinlilerle ve meskûn diğer halklarla savaşmak zorunda kalmışlardır. Nihayet M.Ö. 1234 yılında Filistin'e hâkim oldular. Yerleşik hayata geçer geçmez çiftçilik ve el sanatlarıyla uğraştılar. Hz. Yuşa'nın önderliğinde Filistin'de hâkimiyet sağlanarak bölge on iki Yahudi kabilesi arasında paylaştırıldı. M.Ö. 1200 - 1030 yılları arasında İsrail oğullarının on iki aşireti düşmanlarına karşı "hâkim" adı verilen siyasi ve askeri yeteneklerine güvendikleri liderlerin

¹⁵⁵ Süleyman Sayar, "Yahudi Karakteri", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 9, Cilt 9, Bursa 2000, s.315.

geçici başkanlığı altında birleşti. Yahudilerin monarşik devleti kuruluncaya kadar geçen bu süreye “Hâkimler Dönemi” adı verilmiştir.¹⁵⁶

İsrailoğulları yerleşik düzene geçişlerini tam iki yüz yılda tamamladılar. Hâkimler Döneminden sonra birbirini takip eden savaş ve barış şartlarında on iki Yahudi aşireti birlik ve beraberliklerini koruyabilmek için kral seçmek zorunda kaldılar. M.Ö. 1020 yılında seçilen ilk kral Saul oldu. Ardından Hz. Davud (A.S.) sonra oğlu Hz. Süleyman (A.S.) kral oldular. Hz. Davud kendi döneminde Yahudi aşiretlerini bir arada tutmayı başarmış ve ele geçirdiği Kudüs’ü ilk Yahudi devletinin başkenti yapmıştır. Hz. Süleyman’ın krallık yılları (M.Ö. 971 - 922) Yahudi tarihinin en parlak dönemi olmuştur.¹⁵⁷ Krallığın hâkimiyeti Mısır’dan Fırat Irmağına kadar uzanmıştır. Siyasi ve ekonomik alanda birçok gelişmeler kaydedilirken Hz. Süleyman ilk Yahudi mabedini (Ar. Beyt-i Makdis, Tür. Süleyman Mabedi, İng. Temple of Jerusalem) Kudüs’te inşa ettirerek şehri Yahudilerin mukaddes toprağı haline getirmiştir. Hz. Süleyman’ın M.Ö. 922 yılında vefatının hemen ardından ortaya çıkan Yahudi aşiretleri kendi aralarındaki ihtilaflar ve dış müdahaleler neticesinde yetmiş yıl süren ilk Yahudi devletinin varlığı sona ermiş ve iki ayrı krallığa bölünmüştür. Kuzeyde on İsrail kabilesini içine alan ve başkenti Samariye olan “İsrail Krallığı”, güneyde ise Hz. Davut soyundan gelen Benyamin ve Yahuda kabilelerinin yönettiği Kudüs şehrini de içine alan “Yahuda Krallığı” kurulmuştur. İsrail Krallığı yaklaşık iki yüz yıl kadar ayakta kalmıştır ancak Asurlular tarafından yıkılarak onların hâkimiyeti altına girmiştir. Yahuda Krallığı üç yüz elli yıl kadar yaşamış ve M.Ö. 587 yılında Babillilerin istilasıyla sonra ermiştir. Babil Kralı Buhtunnasr (İng. II. Nebuchadrezzar, M.Ö. 605 -561) Süleyman Mabedini M.Ö. 587/586 yılında yıkarak Yahudileri Babil’e sürmüştür. Zorunlu tehciye maruz kaldıkları bu dönemi Yahudiler “Babil Sürgünü” olarak adlandırmışlardır. Mabedin ilk yıkılışı Yahudilerde ulusçu duyguları uyandırmış ve Filistin’e dönüş özlemlerini arttırmıştır. Dünya tarihine geçecek “Yahudi Diasporası” Babil sürgünüyle başlamıştır. Yahudilerin Babil esareti yaklaşık yetmiş yıl kadar sürmüştür.¹⁵⁸

Pers Hükümdarı II. Kyros (M.Ö. 559 - 530) Babil Krallığına M.Ö. 539 yılında son vererek Yahudilerin Kudüs’e dönmelerine ve Süleyman Mabedini ikinci kez inşa etmelerine izin vermiştir (M.Ö. 538). Yahudiler, Pers hükümdarı II. Darius’un (M.Ö. ? – 404) iktidarı

¹⁵⁶ Sedat Kızıloğlu, “İsrail Devletinin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm’in Gelişimi”, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, Kırıkkale 2012, ss.37-38.

¹⁵⁷ Bknz. Harita Listesi, Harita 7. İlk Yahudi Yerleşim Alanı ve Yahudi Krallıkları, Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/filistin> Erişim Tarihi: 23.03.2019.

¹⁵⁸ Kızıloğlu, a.g.m. , 2012, ss.39-40.

döneminde (M.Ö. 423 - 404) tam bir refah ve hürriyete kavuşmuşlardır. Yahudiler üzerindeki Pers himayesi uzun bir süre (M.Ö. 535 – 332) devam etmiştir. Makedonya Kralı Büyük İskender'in (M.Ö. 356 - 323) Filistin bölgesini M.Ö. 332 yılında ele geçirmesiyle Pers himayesi son bulmuştur. Bu tarihten sonra İslamiyet'in doğacağı M.S. VII yüzyıla kadar sürecek olan Yahudi tarihinin "Helenistik Dönemi" başlamıştır. Bu dönemde Yahudilerin dini hayatı ve kültürleri üzerinde Yunan etkisi büyük olmuştur. Suriye, Anadolu, Babil¹⁵⁹ ve İskenderiye Yahudiliğin önemli merkezleri haline gelmiştir. Makedonya Krallığı Filistin bölgesindeki Yahudilere Helenizm'i dayatmakla kalmamış Tevrat'ı yasaklayarak Yunan inancının en yüce tanrısı olan Zeus heykelini Süleyman Mabedine dikmiştir. Bu Yahudiler için bardağı taşıran son damla olmuştur. Makabi Ailesi'nin (İng. Maccabees) önderlik ettiği ve Makabi İsyanı olarak bilinen Yahudi ayaklanması patlak vermiştir (M.Ö. 168 - 164). Yunan ordusu Makabi ayaklanmasını ilk önce bastırmışsa da Yahudiler direnişlerine devam ederek bağımsızlıklarını kazanmışlardır (M.Ö. 164). Roma İmparatorluğunun Filistin bölgesine yüzyıllar boyu hâkim olduğunu görmekteyiz (M.Ö. 64 - M.S. 324). Başlangıçta Roma Yahudilere iyi davranmış ve onların idaresini Kudüs'te yerleşik Yahudi din adamlarına bırakmıştır. Ancak feodal yöneticilerin ve vergi memurlarının yaptığı zulümler üzerine Yahudiler bağımsız bir devlet kurmak üzere tekrar harekete geçmişlerdir. M.S. 66 yılında tekrar ayaklanmışlardır. Roma orduları Kudüs'ü işgal ederek ayaklanmayı bastırmış ve Süleyman Mabedi'ni yıkmıştır ki bu mabedin tarihte ikinci kez yıkılışı olmuştur (M.S. 60). Yahudiler tekrar zorunlu tehcir edilmiştir. Roma hâkimiyeti altında Mısır gibi farklı bölgelere sürülmüşlerdir. Roma'nın hışmından kurtulabilen Yahudiler ise başka ülkelere göç etmişlerdir. Babil Sürgünü'nden sonra İkinci Diaspora başlamıştır. Yahudiler bu süreçte Doğu Avrupa'ya, Kuzey Afrika'ya, Anadolu'ya, Mezopotamya'ya ve Hicaz'a kadar dağılmışlardır. Romalılar ellerinde köle veya esir olarak tuttuğu Yahudileri beraberlerinde Batı Avrupaya götürmüşlerdir. Vatansız ve devletsiz kalan Yahudileri ayakta tutan tek şey dinleri olmuştur. Süleyman Mabedinin ikinci kez yıkılışından (M.S. 60) İsrail Devletinin kuruluş yılına (M.S. 1948) kadar geçen tarihi dönemi Yahudiler "Yabancıların Hâkimiyet Dönemi" olarak anarlar.¹⁶⁰

Filistindeki Yahudi toplumu bir tarafa bırakılırsa Roma hâkimiyetinde yaşayan Yahudilerin hemen hepsi milâdi ilk üç yüzyılda nispeten refah ve barış içinde yaşamışlardır. Pagan hayat görüşlerine sahip Romalı yöneticiler Yahudi tebaalarını kendilerine yakınlaştırmak için

¹⁵⁹ Fırat Irmağı kıyısında, bugünkü Bağdat'ın yaklaşık 88 km güneyinde ve İç Irak'taki modern Hilla'nın hemen kuzeyinde yer alır. <https://www.britannica.com/place/Babylon-ancient-city-Mesopotamia-Asia>

¹⁶⁰ Kızıloğlu, a.g.m. , 2012, s.40.

ılımlı davranmışlardır. İmparator Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus (M.S. 188 - 217) kendi takma adıyla anılan “Caracalla Fermanını” ilan etmiştir (M.S. 212). Bu fermanla İmparator, Yahudileri de dâhil ederek Roma'nın tüm hür insanlarına ayırım gözetmeden tam vatandaşlık hakkı verilmiştir. Roma İmparatoru I. Constantine'in (M.S. 280 - 337) Hristiyanlık dinini seçmesiyle Hristiyanlık, Roma İmparatorluğunun resmi dini olmuş ve Yahudiler için zor bir dönem başlamıştır (M.S. 325). Kudüs dâhil kutsal sayılan tüm şehirlere kiliseler inşa edilerek imparatorluğun her köşesine manastırlar kurulmuştur. Hızla yayılan yeni dinin mensuplarıyla Yahudiler arasında çatışma zaten kaçınılmazdı. Hristiyanlaşan Roma baskısını arttırdıkça Yahudiler eski imtiyazlarını kaybetmeye başlamışlardır.¹⁶¹ Artık sadece Hristiyanlar imparatorluğun vatandaşı sayılıyordu. Roma devleti fiilen bir Hristiyan teokrasisine dönüşmüştü. Ancak bununla yetinilmeyerek Yahudilerin güç ve nüfuzunu kırmak adına bir dizi kanun çıkarılarak kiliselerin Yahudilere karşıt duygu ve düşünceleri devletin resmi politikası haline gelmeye başlamıştır. Hristiyan vaiz ve patriklerinin kışkırtmalarıyla ileriki yüzyıllarda yeni baskılar sökün etmiştir. Sonunda Yahudiler İskenderiye'den de sürülmüştür. Kuzey Afrika'da Yahudilerin ibadet yapmaları dahi engellenmiştir. Daha önce imtiyazlı bir inanç topluluğu olarak kabul edilen Yahudiler “heretik” (inançsız-kâfir) bir cemaat sayılmaya başlanmıştır.¹⁶²

M.S. 395 yılında Roma İmparatorluğu ikiye ayrılınca Filistin Doğu Roma'nın (Bizans) sınırları içinde kalmıştır. Bizans idaresi altında yaşayan Yahudiler devlet işlerinden men edilmiş, hak ve hürriyetleri kısıtlanmıştır. Hristiyanlar, Yahudilerin Hz. İsa'yı sözde katlettiğine inandıkları için Yahudi diasporasını tanrının onlara verdiği bir ceza olarak görüyorlardı. Yahudiler buna cevap olarak Perslerden aldıkları destekle Roma İmparatorluğuna karşı defalarca ayaklanmışlar ancak hepsinde başarısız olmuşlardır. M.S. 629 yılında Bizans'ın Filistin'i tekrar ele geçirinca Yahudiler tüm ümitlerini kaybettiler ve yüzyıllar boyu sürecek olan diaspora süreci başlamış oldu.

Tarihte belli başlı üç büyük Yahudi yerleşim bölgesi Mezopotamya, İspanya ve Kuzey Afrika'dır. Mezopotamya içinde kalan Babil şehrinde Yahudi kolonilerinin en eskisi, en süreklisi ve nüfusça en yoğunu var olmuştur. Babil kolonisi on Yahudi kabilesinin esir edilerek ilk zorunlu tehcirde İsrail'den Babil'e getirilmesiyle başlamıştı (M.Ö. 586). O tarihlerde doğu

¹⁶¹ Kızıloğlu, a.g.m. , 2012, ss.41-42.

¹⁶² Merlin Swartz, “İslamın Doğuşunu İzleyen Yıllarda Arap Topraklarındaki Yahudilerin Durumu”, Çev. Levent Öztürk, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/2001, Sakarya 2001, ss.469-470.

medeniyetlerinde işgal edilen bir ülke halkını sürgüne göndermek alışılmış siyasi bir önlemdi. Bu uygulamaya göre sürgün edilen halklar sürgün edildikleri yeni yerleşim yerinde barış içinde yaşayabiliyorlardı. Yarım yüzyıl sonra Kudüs, Romanın düşmanı Pers İmparatorluğu tarafından ele geçirilince Kudüs'e dönüş imkânı doğduğu halde Babil Yahudilerinin çoğu gönüllü olarak Babilde kaldılar ve Babil tam bir Yahudi merkezine dönüştü. Talmud bile Babilde yazıldı. M.S. III. yüzyılda Babilde bir milyon kadar Yahudinin yaşamakta olduğu rivayet edilmektedir. Hatta Babil Yahudileri kendilerini Kudüstekilerden üstün görmekteydiler. Babilin hâkimiyetini elinde tutan Pers İmparatorluğunun resmi dini Zerdüştlüktü ve halklar kastlar halinde yaşamaktaydı. Babil Yahudileri burada tarımla uğraşan ayrı bir kast oluşturmuşlardır. Konuşma dilleri Aramice olup İbraniceyi sadece ibadet ve yazı dili olarak kullanmışlardır. Kartacayı* kuran Yahudilerse Aramice ve Arapçayı dil olarak kullanmışlardı. Diğer taraftan Yahudiler Fenikelilerin yanına Kuzey Afrika'ya, özellikle kıyı şeridindeki kentlere yerleşmişlerdir. Yahudiliği kabul etmiş Berberi kabileleri daha sonra Kuzey Afrika'yı fethetmek için İslam ordularına karşı korumaya çalışacaklardır.¹⁶³

Yahudilerin Arap Yarımadasına kesin olarak ne zaman giriş yaptıkları hala gizemini korumaktadır. Roma zulmü sonrası Yahudilerin Hicaz bölgesine gelip yerleştikleri rivayet edilmektedir. Miladi VI. ve VII. yüzyıllarda Arap kültürüyle o kadar bütünleşmişlerdi ki kendi kaynaklarında belirtmedikleri sürece Yahudi olup olmadıkları bilinemiyordu.¹⁶⁴ Yahudiler akın akın Hicaz bölgesindeki Fedek, Taif ve Medine gibi sulak arazilere yerleşmişlerdir. Daha küçük topluluklar halinde Akabe körfezine, Umman'a ve Bahreyn'e kadar yayılmışlardır. Medine civarlarına yerleşen Yahudi kabileleri arasında Beni İkrime, Beni Sa'lebe, Beni Muhammer, Beni Zeura, Beni Kaynuka, Beni Zeyd, Beni Nadir, Beni Kurayza, Beni Behdel ve Beni Kasis sayılabilir. Mekke'ye hemen hiçbir Yahudi kişi veya topluluğa gelmemiştir. Genelde ticaretle uğraşan Arabistan Yahudileri şehirlerdeki ticari hayatta etkindiler. Dönemin ticaretinin belkemiği olan kervanların organizasyonunda ve çeşitli mevsimlerde kurulan Ukaz gibi ticari panayrlarda çok aktiftiler. Diğer taraftan ticaretle uğraşmayan Yahudiler bu tür panayrlarda insanlara kayıp ve saklı eşyaların yerini bildiren, gelecekte haber veren kâhinler olarak ön plana çıkmışlardır. Okuma yazma bilen kitap ehli bir millet olmaları sebebiyle Arap

* Kartaca M.Ö. 814 yılında Tunus yarımadasında kurulmuş olan bir Fenike kolonisidir.

¹⁶³ Eva Groepler, **İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler**, Çev. Süheyla Kaya, Belge Yayınları, İstanbul 1999, ss.7-8.

¹⁶⁴ Reuven Firestone, "İslamın Teşekkülü Döneminde Yahudi Kültürü", Çev. Ertuğrul Döner, Ahmet Rifat Geçioğlu, Marife Dini Araştırmalar Dergisi, Sayı 14, Konya 2014, s.196.

bedevileri üzerinde özellikle nüfuz sahibi olmuşlardır. ¹⁶⁵ İslam'ın doğuşundan önce Yahudiler Arap kültürünü özümledikleri kadar yerel Arap kültürüne Yahudi motiflerini ve Kitabı Mukaddes unsurlarını da taşımışlardır. Kitabı mukaddes merkezli efsane ve kahramanların İslam öncesi Arap kültüründe yer alması Yahudi kültürünün nüfuz etmesinin örneklerindedir. Ticaret fuarlarında, aşiret ve yerel toplantılarda tekrar tekrar anlatılan bu hikâyelerin çoğu Kitabı Mukaddes metinlerinden alıntıdır. ¹⁶⁶

3.4.1. Yahudilerde Eko-Politik Aklın Belirleyicileri

3.4.1.1. Tehcir-Diaspora: Tanrı Yahova tarafından Yahudilerin vaat edilmiş topraklardan çıkartılarak başka ülkelere göç ettirilmesine “galut” yani sürgün (İng. exile) adı verilir. Yahudiler farklı zamanlarda gerçekleşen üç büyük zorunlu tehcirle yani sürgünle sözde “tanrı tarafından kendilerine vaat edilmiş topraklardan” ayrılmak zorunda kalmışlardır. İlk iki göç, Asur ve Babil sürgünleri Tora¹⁶⁷ metinlerinin Ahit Sandığı'nda (İng. The Ark of the Covenant, The Ark of the Testimony)* korunduğu dönemde gerçekleşmiştir. Babil Krallığının Kudüs'ü işgal ettiği sırada Yahudilerin kutsal saydığı Sandık ve Tora metinleri kaybolmuştur. Babil sürgünü dönüşünde ikinci kez Süleyman Mabedinin inşa edilmiş ve Yahudi din adamı Ezra kaybolan Tora'yı ezberinden tekrar yazmıştır. Ancak M.S. 60 yılında Roma'nın Kudüs'ü işgali sonucu Yahudiler tekrar sürgün edilmiş ve böylelikle II. Mabed dönemi sona ermiştir. Artık Yahudilerin yüzyıllarca sürecek olan diaspora dönemi başlamıştır.¹⁶⁸

Diğer taraftan Roma yasaları Yahudiliği meşru bir din olarak tanımış (Lat. religio licita) ve diasporanın serbestçe yayılmasının önünü açmıştır. Yahudiler Suriye, Küçük Asya, Ege Adaları, Yunanistan ve İtalya'ya yerleşerek “Bizans Yahudileri” adını alacak olan toplulukları oluşturmuşlardır. Romalılarla Yahudilerin ilişkilerinin iyi olduğu erken imparatorluk döneminde doğumlar ve din değiştirme yoluyla Yahudi nüfusu imparatorluk içinde zirveye

¹⁶⁵ Mustafa Baş, “Hicaz Yahudiliği ve Genel Yahudilikten Farklı Uygulamaları”, Bütün Yönleriyle Yahudilik Uluslararası Sempozyumu Bildirisi, Ankara 2012, ss.219-220.

¹⁶⁶ Reuven Firestone, a.g.m. 2014, s.197.

¹⁶⁷ Tora sözcüğü “eğitim”, “öğretim” veya “kanun” olarak tercüme edebileceğimiz İbranice torah sözcüğünden gelir. Torah çoğu kez Kutsal Kitaptaki ilk beş kitaba, yani Başlangıç, Çıkış, Levioğulları, Sayılar ve Kanunun Tekrarı kitaplarına atfeder. Bu kitaplara aynı zamanda Yunancada “beş tomar” anlamına gelen Pentatök ismi verilir. Ona “Musa'nın kanun kitabı” da denir. Tora tek bir kitap olarak yazılmıştır fakat kolay kullanılabilmesi için sonradan beş tomara bölünmüştür. <https://www.jw.org/tr/kutsal-kitabin-ogrettikleri/sorular/tora-pentatok/>

* Ahit Sandığı, Tanrı'nın isteğiyle ve O'nun talimatlarına uygun olarak eski İsrailoğulları tarafından yapılmış kutsal bir sandıktı. Bu sandıkta Hatırlatma Levhaları, yani iki taş levhaya yazılmış olan On Emir bulunuyordu.

¹⁶⁸ Sami Kılıç, Abdullah Altuncu, “Yahudi Geleneği Bağlamında Sürgün”, II. Uluslararası Ortadoğu Konferansları, Ortadoğu'daki Çatışmalar Bağlamında Göç Sorunu Bildiri Kitabı, Kilis 2016, s.517.

ulaşmıştır. Başlangıçta her iki tarafın da çıkarına hizmet eden işbirliğinin bozulmasında Yahudilerin ticari hayatta en büyük rakibi olan Yunanlılar özel bir rol oynamışlardır. Roma İmparatorluğu içinde gelişen evrensel kültüre katılmak istemeyen ve Romalılara vergi vermeyi kabullenemeyen mutaassıp Yahudi grupların dolayısıyla Yahudilerin dışlanması savunan pagan propagandacıların zayıflattığı ilişkiler sonucunda Büyük Yahudi İsyanı (M.S. 66 - 73) ve ardından Bar Kohba İsyanı (M.S. 132 - 135)¹⁶⁹ yaşanmıştır. Bu isyanların bastırılması esnasında Yahudiler büyük kayıplar vermişlerdir. Bu isyanlardan sonra Romalıların Yahudilere duyduğu güven derinden sarsılmış ve Yahudi geleneklerine yasaklar koymaya başlamışlardır. Hristiyanlığın yükselişe geçmesiyle zaten Yahudiler toplumsal ve hukuki alanda giderek artan bir baskı görmeye başlamıştı. M.S. IV. asırda I. Constantine'le birlikte Yahudilerin tanıdıkları Roma onlar için farklı bir devlet olmaya başlamıştır. Kilisenin tahrik ettiği Hristiyan topluluklar Yahudi mahallelerine ve sinagoglara saldırmışlardır. Bizans İmparatoru I. Theodosius (M.S. 347 - 395) devrinden itibaren Hristiyanlık tek resmi ve meşru din olarak kabul edilmiştir. Çıkarılan yeni kanunlarla Yahudiler Romanın idari ve mali hayatının dışına itilmişlerdir. M.S. 390 yılında çıkarılan bir kanunla Yahudiler deniz taşımacılığında da men edilmiştir. Bizans İmparatoru II. Theodosius (M.S. 401-450) döneminde Yahudilerin Hristiyan köle edinmeleri de yasaklanmış ve köle ticareti üzerindeki Yahudi tekeline son verilmiştir. Ayrıca M.S. 425 - 438 yılları arasında çıkarılan yasalarla Yahudiler tüm sivil ve askeri memurluklardan çıkarılmışlardır. Arkeolojik delillere göre M.S. V. - VI. asırlarda Akdeniz havzasında kalabalık Yahudi toplulukları yok olmaya başlamış ve Yahudi izleri tarihe karışmıştır. Yahudilerin ilk yerleşim bölgesi olan Filistin'de bile erken Roma İmparatorluk devrinde var olan 160 kadar Yahudi yerleşiminden geriye 50 kadarı kalmıştır. İran Filistin bölgesini M.S. 612 yılında işgale geldiğinde Filistin nüfusunun ancak %10-15 kadarı Yahudi kalabilmiştir. Roma İmparatorluğu bir yandan Hristiyanlaşırken diğer yandan tarihi Yahudi geleneklerine de sahip çıkmıştır. Ancak bu durum Yahudilerin aleyhine olmuştur. Bizans İmparatorları kendilerini pagan atalarından ziyade Davud ve Süleyman Peygamberlerin izinde görmeye başlamışlardır. Hristiyan Romalılar gerçek İsraililerin yani Tanrı'nın seçilmiş milletinin kendileri olduklarını savunmaya, Yahudiler'e Allah'ın lanetlediği kavim gözüyle bakmaya başlamışlardır.¹⁷⁰

¹⁶⁹ <http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-101989-tarih-boyunca-yahudilere-yapilan-zulüm-ve-katliamlar-antisemitizm-zaman-cizelgesi.html>

¹⁷⁰ Ulaş Töre Sivrioğlu, "Bizans İmparatorluğunda Yahudiler", International Journal of History, Volume.7, Issue.2, Amasya 2015, ss.101-110.

M.S. 60 yılında Roma'nın sürgünüyle başlayan II. Diaspora'yla birlikte Yahudiler bu zor süreci kimlik, gelenek ve dinlerini koruyarak atlatabilmek için birtakım tedbirler aldılar. Asimilasyon tehlikesine karşı ve “Yahudilere karşı duyulan nefretle” birlikte yaşama mecburiyeti Yahudileri birleştirici bir rol oynamıştır. Sürgünde olan Yahudilerin inancına göre Mesih gelmeden önce diasporadan İsrail topraklarına kitlesel dönüşe başvurulmamalıdır. Egemenliği altında yaşadıkları uluslara boyun eğilmeli ve onların yasalarına itaat edilmelidir. Yahudiler kendilerini etrafi yetmiş kurtla çevrili bir koyuna benzettiklerinden koyunun yani Yahudilerin yapacağı en akıllıca işin kendisini kurtlara unutturmamak olduğunu düşündüler. Diasporadaki Yahudiler Süleyman Mabedine ve vaat edilmiş topraklara duydukları özlemi sürekli taze tutmuşlardır. Hâlihazırda vatanlarının olmayışı ve Mabedin yıkılmış olması sebebiyle ülke ve mabed unsurlarının din üzerindeki otoritesi Yahudi ulus kimliği ve dini yapısını koruyabilmek için yazılı ve sözlü geleneği oluşturan Tanah¹⁷¹ ve Talmud'a¹⁷² aktarılmıştır. Bu iki kutsal metne bağlılık Yahudi olmanın ilk şartı sayılıyor ve onlara gösterilecek sadakat sayesinde tanrının bir cezalandırması sayılan sürgünün kefaretinin ödeneceğine inanılıyordu.¹⁷³

Diasporadaki Yahudiler “göçmenlik ruhu” sayesinde birbirleriyle olan irtibatlarını daima korumuşlardır. Teokratik-sosyal bir anlayışla dini-etnik bir millet olarak kendi özlerine dönüş süreci yaşamışlardır. Diasporayla birlikte Yahudiler tamamen kendilerine özgü bir “Yahudi koloni” düzeni oluşturdular. Yahudi kolonileri yerleştikleri coğrafyalarda kendilerine karşı herhangi bir siyasal-ekonomik-sosyal karşı tavır gelişmesi söz konusu olduğunda derhal göç etmeye hazır yaşadılar. Yahudiler dünyanın her yerinde göç ettikleri bölge ve ülke şartlarına uyum sağlarken milli ve dini farklılıklarını kendi içlerinde yaşattıkları gelenekleri vasıtasıyla korumuşlardır. Sürekli göç ve getto hayatı bir yönüyle tarih boyunca Yahudi halkları nezdinde

¹⁷¹ *Tanah*, Tevrat ve Zebur'u da kapsayan, Musevilik dininin kutsal kitabı. Hristiyanlarca da kutsal kabul edilir. Hristiyanlar *Tanah*'ı Eski Ahit olarak ta adlandırır. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahd-i-atik>

¹⁷² *Talmud* (İbranice: תלמוד), Yahudi medeni kanunu, tören kuralları ve efsanelerini kapsayan dini metinlerdir. Lamad (öğrenmek) kökünden gelen “çalışma, öğrenme, öğretim” mânasında İbrânîce bir kelimedir. Aynı kökten türeyen talmid (Ar. tilmîz) “öğrenci” anlamındadır. Yahudi geleneğinde Tevrat'ın yorumu olarak görülen Talmud hukukî, etik, felsefî-teolojik ve tarihî konular üzerine “rabbi/rabban” diye anılan yahudi din âlimleri tarafından yapılmış (M.S. II-VI. yüzyıllar) tartışma ve yorumlardan meydana gelen öğretiyi ifade eder. Mişna ve Gemara adlı iki bölümden oluşur. Tanah'tan (Ahd-i Atîk) sonra en kutsal yahudi metni kabul edilen Talmud, Tevrat ve diğer Ahd-i Atîk bölümleri üzerine tefsir mahiyetindeki Midraş metinleriyle birlikte Rabbânî literatürü teşkil eder. <https://islamansiklopedisi.org.tr/talmud>

¹⁷³ Kılıç, 2016, s.522

eziyet iken diğer yönüyle farklı yer ve şartlara uyum sağlamada başarılı olmalarını getirmiştir.¹⁷⁴

3.4.1.2. Teolojik kimlik: Yahudilerin düşüncesine ve hayatına teolojik bir anlayış hâkimdir. Özellikle ahit inancı bu teolojinin merkezidir. Ahit, tanrı-insan ilişkisinin temelidir. Diğer din ve kültürlerde tanrı-insan ahidleşmesi gibi bir kurum yoktur. Bu inanç Yahudileri tanrının seçkin bir kavmi oldukları fikrine götürmüştür. Yahudilerin tarih anlayışlarında tanrı ile insan arasındaki ilişki ilk insandan başlamaktadır. Dolayısıyla tarihte dinin olmadığı hiçbir dönem yoktur. Ahit ilişkisinde tanrı emir veren, itaat edilmesi gereken ve yüce olandır. Tanrı, peygamberleri Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim ve Hz. Musa (aleyhimüsselam) vasıtasıyla İsrailoğullarıyla ahitleşme yapmıştır. Yahudilerin inancına göre Hz. Nuh ile yapılan ahit evrensel karakter taşırken Hz. İbrahim, Hz. Yakup ve Hz. İshak ile yapılan ahitler İsrailoğullarına özeldir.¹⁷⁵ Yahudi kutsal kaynaklarına göre Nuh Tufanı evrenseldir, tüm yeryüzünde vuku bulmuştur. Tufanın ardından tanrı ilk olarak Hz. Nuh ile ahitleşmiş ve ona uyması için yedi hüküm göndermiştir. Yahudi kaynaklarına göre söz konusu birinci ahit M.Ö. üç bininci yılda gerçekleşmiştir.¹⁷⁶

Yahudilerin geleneksel inancına göre Tanrı Yahova Sînâ dağında Hz. Mûsâ'ya yazılı Tevrat'ın (Torah şebikhtav) yanında sözlü Tevrat'ı da (Torah şebe'al pe) vermiştir. Sözlü Tevrat Hz. Musa'dan Yeşu'ya ve ardından İsrâiloğulları'nın ileri gelenlerine (hâkimler), diğer peygamberlere ve nihayet yahudi din âlimlerine aktarılmıştır.¹⁷⁷ Yahudiler tanrının Sina'da sadece kendilerini muhatap aldığını, Hz. Musa'ya indirilen Tevratın yalnızca Yahudilere gönderildiğine inanırlar. Tevrat'a göre onlar dünya milletleri arasından seçilmiş kavimdir. Sina'da "Seni Mısır'dan kölelikten çıkararak tanrın Yahve işte benim! Karşımda başka tanrıların olmayacak."¹⁷⁸ âyetiyle tanrının tüm İsrailoğullarıyla ahit yaptığını düşünürler. Muhafazakâr Yahudi literatüründe özellikle diğer milletlerle kıyaslandığında idealize edilmiş ve kolektif bir İsrail kimliğine vurgu yapıldığı görülür. Tüm günahlarına rağmen Yahudiler tanrı katında ayrıcalık, imtiyaz ve üstünlük sahibidirler. Tanah'ta (Eski Ahit) ve sonraki Yahudi

¹⁷⁴ Halil Erdemir, P.Hatice Erdemir, "60-70 Yılları Arası Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Günümüze Yansımaları", Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Uluslararası 4.Orta Doğu Semineri, Elazığ 2009, ss.197-198.

¹⁷⁵ Eldar Hasanov, "Yahudi Ahit Geleneğinde Nuh Kanunları ve Nuhilik", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı – Felsefe ve Din Bilimleri Dalı, İstanbul, 2012, ss.26-27, 40.

¹⁷⁶ Hasanov, a.g.m. , 2012, s.10.

¹⁷⁷ <https://islamansiklopedisi.org.tr/talmud>

¹⁷⁸ Tevrat-Çıkış 20: 1-2.

kaynaklarında geçtiği üzere Yahudilerin üstün vasıf veya itaatkârlığından ziyade isyankârlıklarına ve günahlarına rağmen tanrı bizzat İsrail'i ve atalarını sevdiği için yeryüzündeki hâkimiyetini İsrail kavminin iradesine bağlamıştır. Yahudilerin seçilmişliği bundan kaynaklanmaktadır ve kıyamete kadar sürecektir.¹⁷⁹

Yahudilikte insanlar Nuhoğulları ve İsrailoğulları şeklinde ikiye ayrılır. Tufan'dan sonra insanlık Hz. Nuh'un soyundan türemiştir. Sina ahdiyle Yahudiler Nuhoğulları statüsünden koparak İsrailoğulları kimliğini kazanmışlardır. Diğer insanlar da Nuhoğulları statülerini sürdürmeye devam edeceklerdir. Nuhi statüsü aslında Yahudi egemenliği fikrini yansıtmaktadır. Bu anlayışa göre Yahudiler dünyaya egemen olacaklardır ve yabancıların Hz. Nuh'un kanunlarına tabi olmasını sağlayacaklardır. Kısaca Yahudiler, Nuhiler üzerinde kanun koyucu statüsünde olacaklardır. Nuhi terimi bir yabancı kimlik statüsüdür. Yani Nuhoğulları hiçbir zaman İsrailoğullarına eşit olamaz demektir. Nuhi kimliğin Yahudilerin mevkisine göre düşüklüğü ontolojiktir. Tevrat'ta geçen Nuh kanunlarına itaat eden dürüst bir yabancı ancak Nuhi olabilir. Bir kişinin Nuhi sayılabilmesi için üç dindar Yahudinin lehte tanıklığı şarttır. Ünlü Yahudi din adamı İbni Meymun'a (M.S. 1135 - 1204) göre Hristiyanlık ve İslam Nuhi bir din değildir. Ona göre Hristiyanlar ve Müslümanlar Nuhi kabul edilmezler. Çünkü Nuhilik aslında Yahudi kimliğini açıklamaya yöneliktir. Yahudilerin ve yabancıların arasındaki sınırları çizer. Yahudiliğin nerede başlayıp nerede bittiğini gösterir. Nuhi kimlik Yahudilerin, tarihin başlangıcından bu yana dünyayı nasıl tasavvur ettiklerinin bir göstergesidir.¹⁸⁰

Yahudilerin kutsal kitapları arasındaki hiyerarşik ilişkiyi bilmek onların teolojik kimliğini anlamamızı kolaylaştıracaktır. İrkçi bir içeriği olduğu ileri sürülen ve Tanah'ın ilk beş bölümünden oluşan Yahudilere indirilmiş kitaba Tevrat (Tora) adı verilir. Tanah ise Yahudilerin sahip oldukları kutsal kitapların tamamına verilen addır. Tevrat (Tora), Neviim, Ketuvim olmak üzere üç bölüm ve otuz dokuz kitaptan oluşmaktadır.¹⁸¹ Genelde Yahudiler ama özellikle Rabbi adı verilen Yahudi din adamları Yahudi medeni kanunlarının, tören kurallarının ve efsanelerin içinde yer aldığı şifahi kutsal metinlere çok önem verirler. Tevrat'ın (Tora) tefsiri ve fıkıh kaynağı olarak bu şifahi metinler nesilden nesile aktarılmıştır. Onlar olmaksızın yazılı Tevrat'ın (Tora) anlaşılmasının mümkün olmayacağına inanılmaktadır. Bu sözlü kanunların bir

¹⁷⁹ Tuğba Taşdemir, "Yahudilikte Seçilmişlik Psikolojisi", Journal of Strategic Research in Social Science (JOSRESS), Cilt 3, Sayı 2, 2017, s.105.

¹⁸⁰ Eldar Hasanov, "Nuhi Kimliği Bağlamında Yahudilikte Yabancı Algısı", Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, Sakarya 2015, ss.139-146.

¹⁸¹ <http://yahudilik.uzerine.com/index.jsp?objid=3398>

kısmı Yahudi ilim adamı Judah ha-Nasi¹⁸² (M.S. 135-220) tarafından yazıya geçirilerek Mishna adıyla kitaplaştırılmıştır. Milâttan sonra III. - VII. yüzyıllar arasında yaşayan Yahudi din adamları tarafından Mishna ve Mishna'nın tefsiri olan Gemara bir araya getirilerek Mishna, Tosefta ve Talmud metinleri toparlanmıştır. Kudüste yerleşik Yahudiler ve Babil Yahudileri tarafından ayrı ayrı Talmud çalışmaları yapıldığı için birbirinden farklı Babil ve Kudüs Talmudları oluşmuştur. Talmud'un ilk basımı M.S. 1520 - 1523 yıllarında Venedik'te gerçekleştirilmiştir. Talmud içine kapanık Yahudi halkının psikolojini yansıtmaktadır. Pratik hayata dair kuralların yanında emir ve yasaklarla birlikte çok sayıda hikâye, mesel, hikmetli söz ve efsane içermektedir.¹⁸³

Tanah'a (İng. Tanakh)¹⁸⁴ göre Yahudilerin iman ettiği tanrı, antropomorfik (insanbiçimci) özelliklere sahiptir. Bir insan gibi yaşamakla birlikte o sadece Yahudilerin (İbraniler) tanrısıdır. Tanah'ta geçen cümleye göre Tanrı dünyada değil bilakis İsrail'de yaşar. Talmud'ta geçen tanrı inancı Tanah'takinin aynısıdır. Yine Tanah'a göre Yahudiler üstün bir ırktır. Siyon (Tanrının halkı işte İsrail)¹⁸⁵ şeklinde tanımlanarak İsrailoğullarının ilahların hatta Yüce Yahova'nın oğulları¹⁸⁶ olduğu teyit edilir. Devamında Yahudi milletin tüm diğer milletlere varis olarak¹⁸⁷ yeryüzüne hükmedeceği, seçilmiş ve mukaddes bir millet¹⁸⁸ olduğu anlatılır. Bu konularda Talmud, Tanah'la örtüşen hükümlere sahiptir. Hatta Talmud'da daha da ileri gidilerek yabancıların kanını dökmenin Tanrı Yahova'ya kurban sunmak olduğu ileri sürülmektedir.¹⁸⁹

3.4.2. Yahudilerde Eko-Politik Aklın Görüntüleri

3.4.2.1. Mabed: Yahudiler mabet merkezli bir din anlayışına sahiptir. Yahudilerin ibadetlerini eda edilebildiği tek mekân Süleyman Mabedi'dir (İng. Temple of Jerusalem). Mabede olan bağlılık Yahudi diniyle adeta özdeşdir. Mabedin mimari yapısından orada kimin vazife yapacağına kadar her şeyin tanrı tarafından tayin edildiğine inanılır. Tevrat'a göre mabet ilk defa M.Ö. 964 - 957 yıllarında Hz. Süleyman (A.S.) tarafından inşa edilmiştir ve Birinci

¹⁸² ha-Nasi, İbranice'de prensin (the Prince) karşılığıdır. <https://www.britannica.com/biography/Judah-ha-Nasi>

¹⁸³ Hikmet Tanyu, "Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, İlimi İnceleme ve Tenkidi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C 14, Sayı 1, Ankara 1966, ss.96-97.

¹⁸⁴ <https://www.britannica.com/topic/Tanakh>

¹⁸⁵ Yeşaya 60/14.

¹⁸⁶ Mezmurlar 82/6.

¹⁸⁷ Mezmurlar 82/8.

¹⁸⁸ Tesniye 7/6, 10/5, 14/21, 26/19; Çıkış 19/5-6.

¹⁸⁹ Hikmet Tanyu, a.g.m. , 1966, ss.98-99.

Mabed olarak bilinir. Mabedin konumu günümüzde Kubbetu-s Sahra ile Mescid-i Aksanın bulunduğu yere denk gelir ki İslami literatürde bu bölgeye Harem-i Şerif adı verilir. Ancak Mabedin ilk defa Harem'i Şerif bölgesinin neresine inşa edildiği bilinmemektedir. Süleyman Mabedi tarihte iki defa yıkılmıştır. İlkinde Babilliler tarafından M.Ö. 586/587 tarihinde yıkılmıştır. Yahudiler tarihlerinin bu dönemini I. Mabed Dönemi olarak adlandırmışlardır. Babil'de yarım asırdan fazla sürgün hayatı yaşayan Yahudilerin bir kısmı Kudüs'e geri dönerek Süleyman Mabedini ikinci kez inşa etmişlerdir. Dört yıl süren mabed inşaatı M.Ö. 515 yılında tamamlanmıştır. Süleyman Mabedi dini öneminin yanı sıra Yahudi milletini ve kültürünü birleştirici rol oynamıştır. Yahudiler Mabed'i dini olduğu kadar milli bir merkez olarak ta görmüşlerdir. Mabed aynı zamanda Yahudilerin ülkesi İsrail'in bağımsızlığının sembolüdür.¹⁹⁰

Yahudiler, M.Ö. VI. – IV. yüzyıllar arasında Birinci Pers İmparatorluğunun, M.Ö. IV. - III. yüzyıllar arasında Makedon İmparatorluğunun hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Makedon Komutan Ptolemy I. Soter (M.Ö. 367/366 – 283/282) İmparatorluk birliğinin korunabilmesi için toprakların komutanlar arasında satraplıklara (eyalet) bölünmesini teklif etmişti. Onun payına Mısır, Kudüs ve çevresi düşmüştü. Kurulan Ptolemies Hanedanlığı altında Yahudiler düşük bir vergi karşılığında iç işlerinde serbest bırakılmışlardı. Onların ardından gelen bir diğer Makedon Komutan Seleucus I. Nicator'ın (M.Ö. 358 – 281) kurduğu Seleucid Krallığı'nın eline bölgenin geçmesiyle Yahudilere tanınan ayrıcalıklar sona ermiştir. Yahudiler için baskı dolu zor bir dönem başlamıştır. Roma Cumhuriyetinin büyük devlet adamlarından **Gnaeus Pompeius Magnus** (Büyük Pompey, İng. **Pompey the Great**, M.Ö. 106 – 48) M.Ö. 63 yılında Kudüs'ü kurtarmıştır. Romalıların desteğiyle Judaea Krallığı¹⁹¹ vassal bir Yahudi devleti hüviyetiyle M.Ö. 40 yılında ilk Yahudi kralı Herodes Magnus (M.Ö. 73 – 4) tarafından kurulmuştur. Roma devleti genel asayişe etkilemediği sürece Roma eyaletlerinde yaşayan halkın din ve ibadetlerini kontrol altına alma çabası gütmemiştir. Hatta dini görevlerini özgürce yerine getirebilmeleri için Yahudileri mecburi devlet hizmetinden ve askerlikten muaf tutmuştur. Kudüs dışında yaşayan Yahudilerin yıllık tapınak vergilerini Kudüs'e göndermelerine, Şabat günü mahkemeye çıkmamalarına izin vermiştir. Roma askerleri Yahudilerin dini inançlarına saygılarından onlar tarafından put olarak görülen kartal başlıklı Roma sembollerini Kudüs'e sokmamışlardır. Yahudi dünyasının en büyük sorunu olarak

¹⁹⁰ Muhammed Güngör, "Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi", İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi, No.1, Konya 2017, ss.45-49.

¹⁹¹ Judaea (İbranice Yehudah) aynı zamanda eski Filistin'in en güneyindeki geleneksel üç bölümü, kuzeyde Galilee adlı iki bölümü, merkezde Samaria bölgesini, Bethel – Beersheba arası bölgeyi (Kudüs, Bethlehem ve Hebron) kapsar. Bugünkü İsrail'in güneyi ve Ürdün'ün güneybatısıdır. <https://www.britannica.com/place/Judaea>

Yahudilerin birbirlerine karşı duydukları nefret kalmıştı. Bu arada Roma'ya bağlı bir eyalet olması nedeniyle Roma tarafından Judaea'ya atanan bölge valisi Gessius Florus görev yaptığı M.S. 64 - 66 yıllarında Yahudilere aşırı vergiler koyarak Birinci Yahudi Ayaklanması'nın (İng. First Jewish Revolt) fitilini ateşlemiştir. Bunun üzerine fanatik bir Yahudi mezhebi sayılan Zealotlar M.S. 66 - 70 yılları arasında Kudüs'ü ve kutsal Yahudi mekânlarını Roma İmparatorluğu hâkimiyetinden bağımsızlığına kavuşturabilmek için suikastlar, toplu intihar eylemleri, Roma ile işbirliği yapan Yahudilerin katledilmesi gibi herkesi yıldırarak tedhiş ve terör eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Bununla kalmayıp Kudüs çevresindeki Roma garnizonlarına saldırarak Roma askerlerini öldürmüşlerdir. M.S. 70 yılında Roma ordusu Kudüs'ü kuşatmıştır. Uzun süren kuşatmanın ardından Zealotların Roma askerlerine uyguladığı acımasız öldürme yöntemleri sebebiyle tahrik olan Roma orduları Kudüs'e girerek Süleyman Mabedini ikinci kez yıkmıştır (M.S. 70). Mabede sığınan Zealotların tamamı katledilmiştir. Roma İmparatoru Titus Flavius Vespasianus (M.S. 39 - 81) çağının en kuvvetli askeri gücüne sahip olmasına rağmen Yahudiler ısrarla Romalılarla savaşmayı seçmişlerdir. İsyan bastırıldıktan sonra Kudüs tamamen Yahudilerden arındırılmıştır. Yahudiler II. Mabet' in inşasından yıkılmasına kadar geçen süreyi II. Mabet Dönemi (M.Ö. 515 – M.S. 70) olarak adlandırmışlardır. Zealotların isyanı sebebiyle diasporada yaşayan Yahudiler hakarete ve aşağılanmalara maruz kalmışlardır. Yahudilerin siyasi bağlılığına güveni sarsılan Roma, İmparatorluğun her yanında Yahudilere kötü muameleye başlamıştır. Mabetten geriye sadece Batı duvarı kalmıştı. Kudüs'teki tarihi hezimetin hatırasına Yahudiler bu tarihi kalıntıyı Ağlama Duvarı olarak adlandırmışlardır.¹⁹²

3.4.2.2. Ruhban otoritesi: Babil Sürgünü öncesi Yahudi tarihinde ruhban sınıfı mevcut olup peygamberlerin Mabet'teki ibadetlerine ve diğer faaliyetlerine katılıyorlar ayrıca kehanet işiyle uğraşıyorlardı. M.Ö. VIII. asırdan sonra bu ruhban sınıf kurumsallaşma yolunda emin adımlarla ilerlerken İsrailoğullarına gönderilen peygamberler, onlara ve uydurdukları kültleşmeye karşı çetin bir mücadele vermişlerdir. Babil Sürgünü'nün ardından bu din adamı sınıfı kast sistemine dönüşmüş ve politik alana müdahale etmeye başlamıştır. İkinci Mabet'in M.S. 70 yılında yıkılmasıyla mabet merkezli rahiplik kurumu sona ermiştir. Onların yerini Yahudi din bilginleri "rabbiler" almışlardır.¹⁹³

¹⁹² Halil Erdemir, P.Hatice Erdemir, a.g.m. , 2009, ss.183-194.

¹⁹³ Ekrem Sarıkçıoğlu, "Din Fenomolojisi", Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta 2011, ss.162-163.

Ruhban sınıfın görevleri arasında Yahudilerle tanrıları arasındaki ilişkinin düzenlenmesi vardır. Din adamları Yahudilerin seçilmiş halk oldukları dair inançlarını pekiştirici bir rol oynamışlardır. Karmaşık kurallara ve ritüellere sahip Yahudilerin aktif bir ruhban sınıfa sahip olmaları geleneklerin muhafaza edilmesinden ziyade ontolojik bir anlam taşımaktadır. Sina’da “On Emri” alan Hz. Musa’dan ve onu takip eden peygamberlerden başlayan dini otorite bir helezon çizerek ruhbanlar aracılığıyla Yahudi kavminin tüm katmanlarına doğru genişlemiştir. Yahudi kavminin kutsallığı ve seçilmiş olma özelliği asırlar boyu din adamları vasıtasıyla daha dinamik tutulmuştur.¹⁹⁴

Yahudi mezhepleri İkinci Mabedin Roma ordularınca tahribinden birkaç asır önce çok etkindiler. Saduki ve Esseni mezheplerinden ziyade Ferisiler Yahudiler üzerinde dini otorite sahibiydi. Bu fırkanın bilginleri sözlü geleneğe çok bağlı olup Tevrat’ın tefsirinde otorite kişilerden oluşmaktaydı. Yahudi halk tabakaları Ferisilerden tanrıdan korkarcasına çekinirlerdi. Ferisiler yazıcılık, dua ve ilahilerin okunması, mabetlerde kutsal metinlerin okunup tefsir edilmesi ve günlük dini ayinlerin yönetilmesi gibi vazifeleri yerine getirmekteydiler. Ayrıca Yahudi hukuk kodeksi olan “Halakah” onların kontrolünde olduğundan yasama, kanun koyma işlerinde otoriteydiler. Ferisi çizgisi daha sonra ortaya çıkan Talmud-Rabbini geleneği içinde eriyerek günümüz Yahudi geleneğinin ana omurgasını oluşturmuştur.¹⁹⁵ M.S.70 yılında Mabed’in ikinci kez yıkılmasıyla Ferisiler, Sadukiler, Esseniler ve Zealotlar gibi Yahudi mezhepleri tarihe karışarak mezhep ayrılıkları yerini homojen bir yapıya bırakmıştır. Rabbiler denen tek bir ruhban sınıfın otoritesi yükselişe geçmiştir. Bu döneme Rabbini Dönem adı verilmektedir. Yahudiler zamanla Rabbileri, dinlerinin ve uluslarının lideri olarak görmeye başlamışlardır. Rabbiler, özgün bir dini literatür geliştirerek günümüze kadar ulaşan Yahudiliğe yeni bir form kazandırmışlardır.¹⁹⁶

Rabbi kelime olarak “üstadım, öğretmenim” anlamına gelmektedir. Rabbini geleneğe göre rabbi adı İkinci Mabedin M.S. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılışından önce tanrı tarafından Hz. Musa’ya verilen önemli bir unvandır. Rabbiler Talmud’un tedvininde, klasik dönem Yahudiliğinin modern döneme aktarılmasında ve yeniden yapılanmasında hayati roller oynamışlardır. Kısaca Tevrat’ın öğretmenleri ve yorumcuları olarak kabul edilen rabbiler hem

¹⁹⁴ Mustafa Alıcı, “Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine”, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, Sayı 7, İstanbul 2015, ss.18-19.

¹⁹⁵ Alıcı, a.g.m. , 2016, ss.22-23.

¹⁹⁶ Güngör, a.g.m. , 2017, s.59.

yazılı kutsal metinlerin hem sözlü kanunların halk arasında yayılmasını sağladıkları için Yahudi geleneğinin mutlak ve meşru sözcüleri olmuşlardır. Kutsal metinlerin yorumlanması, fikhî ve teolojik konuları anlama ve kanunlaştırma yetkisi onlardadır. Yahudi dini takvimini (günlük ibadet zamanlarını, bayram günlerini) düzenleme işi de onların görevleri arasındadır. Rabbilik veraset yolu ile geçmez ancak örgün eğitim yoluyla kazanılabilmektedir. Rabbinik Yahudiliğin resmi oluşum dönemi M.S. 70 - 640 arasındadır. Rabbiler ilk zamanlarda önemsiz sayılırken bir kanun adamı, bir büyücü ve bilge bir mistik olarak Talmud'la ilgili otorite haline gelmişlerdir. Rabbinik Yahudilik, Yahudi milletine uyarlanmış bir hayat tarzı ve bir dünya görüşüdür. En önemli özelliği normatif oluşu, var olan şer'i kuralların daha sistematize edilerek kanunlaştırılmış olmasıdır. Yahudilerin günlük yaşantıları üzerinde etkin olmasının yanında Rabbiler'in metafizik âlemin yapısına ve düzenine müdahale edebileceğine de inanılır. Bu da yetmez Yahudilere göre onlar tabiat olayların yönetir, ruhani varlıklarla ve meleklerle iletişime geçer, cinlerle ve ölümlerle konuşabilirler. İlginç bir şekilde Yahudi halkları Rabbileri aynı anda hem sıradan bir beşer hem kutsal bir insan olarak telakki etmişlerdir.¹⁹⁷

3.4.2.3. Çekirdek kapitalizm: Yahudiler vatansız yaşadıkları ve siyasette yer alamadıkları için mal-mülk edinmeleri engellenmiş, sürgünlerde varlıklarını geride bırakmak zorunda kalmışlardır. Muharref Tevrat'a göre Şabbat (Cumartesi) tatili tanrının dinlendiği gün olup Yahudiler Şabbat günü ateş yakamaz, ticaret yapamaz ve karanlıkta oturmaları gerekir. Şabbat dışında kalan günlerde ise çok çalışmaları ve çok para kazanmaları teşvik edilmektedir. Yoksulluğu yücelten ve fakir kalarak cennete girmeye çalışan bir Hristiyan ile cennete girmek için altın ve gümüş toplamanın şart olduğuna inanan bir Yahudi arasında elbette büyük bir zihniyet farkı olacaktır. Bu farklılık ister istemez ekonomik hayata da yansıtacaktır. Semavi dinlerin tümünde faiz yasak olmasına rağmen dinlerin mensuplarının günlük hayatlarında rahatlıkla faiz alıp verdiği görülür. Yahudilerin sadece kendi aralarında faiz alıp vermeleri yasaklanmış olup Yahudi olmayanlarla faizli işlem yapmaları mübah görülmüştür.¹⁹⁸

Alman sosyolog ve politik ekonomi uzmanı Max Weber (M.S. 1864 - 1920) ve Alman iktisat tarihçisi Werner Sombart (M.S. 1863 - 1941) kapitalizmin ruhunu dînî ve felsefî kaynaklarda aramışlardır. Weber bu ruhu Protestanlık'ta bulurken Sombart dinin ekonomiye yaptığı etkiden yola çıkarak kapitalizmin ruhunu Tevrat'ta görmüştür. Sombart modern

¹⁹⁷ Alıcı, a.g.m. , 2016, ss.24-25.

¹⁹⁸ Berrak Kurtuluş, "İş ahlakı: Geçmişte ve Günümüzde", İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, İstanbul 2010, ss.751-752.

kapitalizmin oluşumunun Yahudileri işaret ettiğini söylemektedir. Yahudiler günümüz iş dünyasına hâkim ticari mekanizmaların birçok ayrıntısını icat ederek kapitalizmin kendine özgü nitelik kazanmasına katkıda bulunmuşlardır. Sombart'a göre kapitalizmin ruhu ile Yahudilik aynı şeydir. Yahudiler tarihlerinin başlangıcından bu yana el emeği yerine beyin gücü ile maişetlerini kazanmışlardır. İş hayatında hep organizatör olarak rol oynamışlardır. Organizatörlük, kapitalist girişimciliğin tam da çekirdeğidir. Bu yeteneğin kapitalizmi icat edebilmesi için anahtar unsur paradır. Yahudiler tarihlerinin her döneminde doğrudan para ile iştigal etmişlerdir. Ticaret yaparak elde ettikleri kârla tefecilik yapmışlardır. Yahudilerin iktisadi faaliyetleri meşruiyetini Yahudiliğin dini kaynaklarından almaktadır. Muharref Tevrat zenginliği üstün saymış, fakirliği yererek borç alınmasını kötü görmüştür. Yahudilerin kendi aralarında adaleti gözeterek faizli işlem yapmaları yasak iken Yahudi olmayanlar karşısında mubah sayılması sayesinde Yahudi'nin Yahudi olmayanla ticaretinde ve para ilişkilerinde haksız kazanç elde etmesi meşru kabul edilmiştir.¹⁹⁹

Yine Sombart' a göre para dolaşımı ve sermaye birikimiyle gerçekleşen uluslararası ticaret kabiliyeti ise Yahudilerin dinlerinden ziyade irki özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Yahudiler göç ettikleri ülkelerde ticari faaliyetlerini devam ettirebilmek için “takiyyeci” davranırlar. Sombart özellikle Avrupa'da Yahudilerin belli dönemlerde uygulanan baskılar nedeniyle takiyye yaptıklarını yani Yahudi kimliklerini gizlediklerini ve bu sayede ticari faaliyetlerine devam edebildiklerini ifade eder.²⁰⁰ Yahudiler kazancın her türlü amaçtan üstün olduğuna inanmaktadırlar. Yahudilikte hayatın tüm şartları sadece ekonomik yararına göre değerlendirilir. Evlenmek ve çocuk sahibi olmak gibi gayet sosyal haller bile ticari perspektifle ele alınır. Sombart, Yahudilerin yaşarken tanrıyı hesaba katarak hareket ettiklerini söyler. Varlığın her alanında tanrının aktif olduğuna dair inanç Yahudilerin dayanışmasının ve ekonomik faaliyetlerinin temelini oluşturmaktadır.²⁰¹

Yahudiliğin temel ilkelerinden olan sözleşme fikrine göre akitlerine uyanlar mükâfatlandırılır, onu çiğneyenler ise cezalandırılır. Yahudiler yüzyıllar boyunca iyilerin zenginleşeceğine ve kötülerin cezalandırılacağına inanmışlardır. Ahiret'e iman etmekle beraber dünyada refah içerisinde yaşayarak tanrının rızasını kazanabileceklerini düşündüklerinden lüks

¹⁹⁹ Satılmış Öz, “Kapitalizmin Ruhu Problemi: Werner Sombart”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 18, Sayı 29, Şanlıurfa 2013, ss.151-155.

²⁰⁰ Werner Sombart, **Kapitalizm ve Yahudiler**, Çev. Sabri Gürses, İkinci Baskı, İleri Yayınları, İstanbul 2005, ss.13,26.

²⁰¹ Sombart, a.g.e. , 2005, ss.132, 185.

tüketime çok hırslıdırlar. Sombart' a göre Yahudiler modern kapitalizmin öncüsüdür. Dünyanın dört bir köşesine yayılmış olmaları nedeniyle tarihten silinecekleri yerde seçilmiş halk olduklarına ilişkin sağlam inançları sayesinde büyük bir güç olarak hep yeniden var olmayı başarmışlardır. Yabancıları olarak yaşadıkları ülkelerin ekonomik hayatında kalıcı etkiler bırakmışlardır.²⁰² Diaspora Yahudileri dinlerinin gücü sayesinde her yerde ulus bilincini korumayı başarmışlardır. Ünlü Alman filozofu Karl Marks (M.S. 1818 - 1883) da Sombart gibi kapitalist zihniyetin doğması ve gelişmesinde Yahudiliği önemli görmektedir. Ona göre kapitalist anlayışın tüm prensipleri Yahudilikte mevcuttur.²⁰³

Sombart, Yahudilerin sürgün edilmelerinin ve zorunlu tehcirin kapitalist sermayeyi biriktirebilmeleri ve yaymaları gibi önemli sonuçlar doğurduğunu ileri sürmüştür. Sürekli göç etmek zorunda kalmaları ve her an göç etmeye hazır durumda olmaları nedeniyle Yahudiler gayrimenkul yerine menkul ve nakit varlıklara yönelmişlerdir. Nakdi sermayelerin sürekli artması ve birikmesi kapitalist girişimi başlatmalarına zemin hazırlamıştır. Sürgünlerin onların ekonomik faaliyetleri üzerinde pozitif etkisi olmuştur. Nakit bakımından varlıklı olmaları Yahudileri yerli halklar için bir kredi kaynağı haline getirmiştir. Yerli halklar ise Yahudilerden faizle kredi almaya devam ederken ülke ekonomileri kötüleşmeye başlar başlamaz hemen parmaklarıyla Yahudileri işaret etmişler ve onlara karşı yeni bir tedhiş dönemi başlatmışlardır. Sonuç, Yahudilerin yeni bir sürgüne gönderilmeleri olmuştur.²⁰⁴

Sombart'a göre Yahudiler yüksek ticârî kabiliyetleri sayesinde dünya ticaretinde söz sahibi duruma gelmişlerdir. Mücevherat, değerli taş, inci ve ipek gibi değerli ürünlerin dolaşımında olduğu piyasalara her zaman hâkim olmuşlardır. Geniş ölçekte ithalat gerektiren ticaret dallarında genellikle Yahudiler önde olmuştur. Yahudilerin en kapsamlı ekonomik faaliyetlerinden biri yeni ürünlerin ticaretini yapmaları, eskilerin yerini alan yeni yöntemler icat etmeleridir. Yahudileri diğer din ve kültürlerin tüccarlarından ayıran şey salt kâr peşinde koşmaları, ticari ahlaka aykırı hareket etmeleri veya tefecilik yapmaları değildir. Onların bariz vasıfları tüm bu aşırılıkları yapmanın doğru olduğunu düşünmeleri, çok açık hareket etmeleri, ticari çıkarlarını titizlikle ve acımasızca korumalarıdır.²⁰⁵ Modern zamanda görülecek

²⁰² Sombart, a.g.e. , 2005, ss.197, 231.

²⁰³ Karl Marx, "Yahudilik ve Kapitalist Zihniyet", **Kapitalizm ve Din**, Der. Mustafa Özel, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993, ss.92-94.

²⁰⁴ Öz, a.g.m. , 2013, ss.159-160.

²⁰⁵ Sombart, a.g.e. 2005, ss.42, 133.

kapitalizmle Yahudilik ruhunun örtüşmesinin belki Yahudiler için bir gurur kaynağı olduğu da düşünülebilir.

3.4.3. SONUÇ YERİNE DEĞERLENDİRME: YAHUDİLERDE EKO-POLİTİK AKIL

Yahudilerin eko-politik aklının iki temel belirleyicisinden bahsedebiliriz: Yahudi diasporası ve teolojik kimlik. Yahudiler farklı zamanlarda gerçekleşen üç büyük zorunlu tehcirle sözde “tanrı tarafından kendilerine vaat edilmiş topraklardan” ayrılmak zorunda kalmışlardır. İlk iki göç Asur ve Babil sürgünleri olarak bilinmektedir. M.S. 60 yılında Roma’nın Kudüs’ü işgali ve Yahudilerin üçüncü kez sürgün edilmeleriyle Yahudilerin tarihi diasporası başlamıştır. Tüm dünyaya yayılan Yahudiler kimliklerini ve geleneklerini devam ettirebilmek için kontrollü davranmışlardır. Ardi arkası kesilmeyen sürgünler ve Yahudilere karşı duyulan nefretle birlikte yaşamının zorluğu Yahudileri birleştirmiştir. Diaspora Yahudileri kendilerini etrafı kurtlarla çevrili bir koyunun çaresizliğinde görmüşlerdir. Bu durumda tutacakları en mantıklı yolun kurtlara kendilerini unutturmak olduğunu düşünmüşlerdir. Göçmenlik ruhu Yahudilerin birbirleriyle hep irtibatlı olmalarını sağlamıştır. Göç ettikleri bölge ve ülkelerin şartlarına uyum sağlayarak milli ve dini geleneklerini korumuşlardır. Göç tarihi Yahudi halklarına farklı şartlara uyum sağlama kabiliyeti kazandırmıştır. Yahudi hayatını bir bütün olarak teolojik dünya görüşleri belirlemektedir. Özellikle ahit inancı bu teolojii besleyen ana damardır. Ahit inancı sayesinde Yahudiler kendilerini tanrının seçkin kavmi olarak görmektedirler. Yahudilere göre tarihe şekil veren unsur “din”dir. Tanrı Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim ve Hz. Musa peygamberleri vasıtasıyla İsrailoğullarıyla ahitlemiştir. Sina’da Hz. Musa’ya indirilen Tevrat’ın yalnızca Yahudilere gönderildiğine inanmaktadırlar. Yahudi kaynaklarında geçtiği üzere Tanrı Yahova günahlarına rağmen İsrailoğullarını sevmektedir ve yeryüzündeki hâkimiyetini onlar eliyle gerçekleştirecektir. Yazılı Kutsal kitapları Tanah’a göre Yahudiler üstün bir ırktır ve Tanrı’nın halkıdır (Siyon). Yahudiler bu seçkinliğin kıyamete kadar süreceğine inanmaktadırlar.

Yahudilerde eko-politik aklın ilk somut iz düşümü mabettir. Yahudilerin ibadetlerini Süleyman Mabesinde yapmaları esastır. Mabede olan bağlılık Yahudi diniyle özdeştir. Süleyman Mabedi tarihte iki defa yıkılmıştır. Birincisinde Babilliler tarafından (M.Ö. 586/587) tahrip edilir ki Yahudiler bu tarihe kadar olan zamanı I. Mabed Dönemi olarak adlandırmaktadırlar. Mabed M.Ö. 515 yılında yeniden inşa edilmiştir. Süleyman Mabedi’nin

Yahudi milletini ve kültürünü birleştirici rolü inkâr edilemez bir gerçektir. Mabed, Yahudilerin ülkesi İsrail'in bağımsızlığının sembolüdür. Yahudilerin radikal kolu Zealotların bağımsızlıklarını elde edebilmek için Roma'ya karşı ayaklanması üzerine Roma ordusu Kudüs'ü girerek Süleyman Mabedini ikinci kez yıkmıştır (M.S. 70). Yahudiler II. Mabedin inşasından yıkılmasına kadar geçen süreyi II. Mabed Dönemi olarak adlandırmaktadırlar (M.Ö. 515 – M.S. 70). Mabetten geriye sadece Batı tarafındaki duvar kalmıştır. Mabedin bu acı akıbeti Ağlama Duvarı adı verilen tarihi kalıntıda yüzyıllar boyu hatırlanmıştır. Mabedin ortadan kalkmasıyla Yahudilerin teolojik yapıları, rabbi adı verilen Yahudi hahamlara emanet edilmiştir. Rabbiler klasik dönem Yahudiliğın modern döneme aktarılmasında ve yeniden yapılanmasında çok hayati rol oynamışlardır. Yahudi eko-politik aklının pratik görünümünün zirvesi çekirdek kapitalizmin kurucuları olmalarında yatmaktadır. Yahudiler dinlerinin emirleri doğrultusunda kendi aralarında faizle alış veriş haram görürken Yahudi olmayanlarla faizli işlem yapmayı caiz saymışlardır. Yahudiler ellerini yerine zihinlerini kullanarak hayatlarını kazanmışlardır. Bir zihin işçiliği olan organizatörlük onların en önemli mesleğidir ve kapitalist girişimciliğın mayasıdır. Bu yeteneği kapitalizme dönüştüren unsur ise para olacaktır. Yahudilerin en büyük mahareti her zaman paradan para kazanmak olmuştur. Bu anlamda Yahudiler modern kapitalizmin öncüsü sayılmalıdır. Yaşadıkları tüm yabancı ülkelerin ekonomik hayatında kalıcı izler bırakmayı başarmışlardır. Gönüllü gönülsüz sürgünler veya tehcirler Yahudilerin kapitalist sermayeyi biriktirmesine hizmet etmiştir. Sürekli göç etmek zorunda kalan Yahudiler sadece menkul ve nakit varlıklara yatırım yapmışlardır. Nakit bakımından varlıklı Yahudiler tarihte yerli halklar için hep kredi kaynağı olmuştur. Modern kapitalizmle Yahudi eko-politik aklının bu kadar örtüşüyor olmasının sebebi tarihteki hikâyelerinin aynı olmasından ileri geliyor olsa gerektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ ORTADOĞU'DA DİNLER

Sade anlamıyla din insanların önce bir tanrıya sonra birbirlerine hem korku hem de saygıyla bağlanmasını ifade eder. Bu tarife göre bir din kutsal, aşkın ve tabiatüstü özelliklere sahip olmalıdır. Aynı zamanda dinin fert ve cemiyet hayatında birtakım emir ve yasakları da olacaktır. Bir dinin en temel fonksiyonu insanları bu dünyada veya ahirette kurtuluşa erdirmesidir. Toplumun ortak değerlerini inşa eden din sosyal dayanışmayı sağlar ve topluma bir kimlik verir. İnsanoğlunun sıkça başvurduğu suistimale konu dinler bir hile ve sömürü aracı, acıları teskin etmeye yarayan bir teselli ideolojisi, gizli fakat kudretli olan varlıklarla bir anlaşma tarzı olarak tarih boyunca kullanışlı da olmuştur. Kısaca din ferdin ve cemiyetin tasdik ettiği, davranışlarını ona göre tanzim ettiği değerler ve kanunlardır. Din tarifinin kapsamına insanoğlunun aklıyla ürettiği değerler sistemi veya formüle ettiği ideolojiler de girmektedir. Buna rağmen din temelde bir beşer zihninin ürünü olmayıp semavi kaynaklı ve tabiatüstü olmakla bir tanrının dünyaya ve tarihe müdahalesini öngörür. Semavi din kategorisinde dinin sahibi ve kaynağı Allah'tır. İnsan önce dinin muhatabı sonra mensubu ve nihayet mükellefi olur. Din topluma nüfuz etmeye fertten başlar. Sonra cemiyeti tanzim ederek bir müessese olma rüştüne erer. Dinin topluma etkileri olduğu gibi toplumun da dini tecrübelerle müdahalesi söz konusudur. Bu karşılıklı etkileşim öyle derindir ki din ve toplum, beşer zihniyet ve ahlakını birlikte inşa ederler. Ekonomi, politika ve devlet bu etkileşimden kesinlikle nasibini alır.²⁰⁶

Fert ve toplum arasındaki politik bağı kuran temel ilkenin din olduğu düşüncesi Fransız tarihçi Marcel Gauchet (D. 1946) tarafından dile getirilmiştir. Ona göre politik bağ doğrudan dinsel kaynaklıdır. Toplumların birliktelik duygusu, paylaştığı ortaklık ve bunun simgesel biçimi olan politik bağ aslında dini bir mahiyet taşır. Dini bağ toplumların kendi içinde bölünmesiyle ortaya çıkan siyasallığın ilk nedenidir. Siyasallık veya onun temsili olarak devlet, toplulukların kendisini anlamlandırma ihtiyacından doğar. Bir toplumun yöneten ve yönetilen ilişkisini tecrübe etme şekli olarak siyasallık, kolektif varlığın geçiciliğine karşı politik ilişkinin değişmezliği ve kalıcılığı ilkesini din sayesinde elde eder. Siyasallık mutlaka devlet gibi toplumdan ayrılmış kurumsal bir yapı aracılığıyla gerçekleşmek zorunda değildir. Politik ilişkinin ve bağın temelinde fertlerin bizzat siyaseti tecrübe etmeleri, kısaca siyasetin insânî bir

²⁰⁶ Hüsnüye Canbay Tatar, "Din ve Kapitalizm", İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi, No.45, İstanbul 2012, ss.150-152.

olgu oluşu yatar. Politik bağın kurulmasının şartı mutlak surette topluma yabancılaşmış bir kurum veya ilişki değildir. Toplum kendi kolektif yapısı, ilişkileri ve örgütlenme biçimi üzerinden kendi politik bağlamını üretebilir. Dinin politik bağın kurucu ilkesi sayılmasının ana nedeni toplumsal örgütlenmenin politik bir görünüm kazanmasına yol açabilecek kolektif anlamı üretiyor olmasıdır.²⁰⁷

Öte taraftan İngiliz iktisatçı Alfred Marshall (M.S. 1842-1924) “İktisadın İlkeleri” kitabının giriş kısmında şöyle yazmaktadır: “Dünya tarihini şekillendiren ve insanoğlunun günlük işlerini tanzim eden iki asli kurum vardır; bunlar din ve ekonomidir.”²⁰⁸ Bu iki kurumun birbiriyle ilişkisiz olduğunu düşünmek imkânsızdır. “Din, iktisadın bağımlı değişkenidir.” savını ileri sürenlere göre iktisat, dini şekillendirir. “Din, iktisadi sonuçlar doğuran bağımsız bir değişkendir” nazariyesine dair analizlerde iş ahlakı, kanaatkârlık ve hoşgörü gibi bireysel faziletlerin iktisadi gelişmeye zemin hazırladığı savunulur. Her iki yaklaşıma göre de din ve ekonomi kavramları birbiriyle irtibat halindedir. Söz konusu iki kavram toplumsal ve siyasal pratikte zaman zaman çatışmış zaman zaman da işbirliği içinde olmuştur. İktisat biliminin babası sayılan Adam Smith’in (M.S. 1723 - 1790) bir ilahiyatçı olduğunu unutmamalıyız. Smith’in icat ettiği “görünmez el” kavramı “piyasa mekanizması” şeklinde yorumlansa da kavramın gerçekte ne olduğu konusu tartışmalıdır. Bazı iktisatçılara göre bu kavramın esas anlamı “Tanrı’nın eli” demektir. Yani Tanrı’nın lütfu sayesinde bozulan piyasalar tekrar düzene girer. Amerikalı iktisatçı John Bates Clark (M.S. 1847 - 1938) ise şöyle der: “Ekonomiyi okumak, yani toplumsal olguları algılayabilmek, oluşumları görebilmek, onları bir mihenk taşına oturtabilmek için mutlaka dini ekollere ve öğretilere ihtiyacımız vardır.” Clark’a göre ekonomik hayatın bozulmasının nedeni dinden uzaklaşmaktır. Ona göre düzen (İng. status quo) Tanrı’nın ürünüdür ve düzene karşı çıkmak Tanrı’ya isyan etmekle eşdeğerdir.²⁰⁹ İnsanoğlunun ekonomik olan olmayan günlük ve tarihi tüm faaliyetlerine dokunan dinlerin bizzat kendisinde - hele bu insan kadim medeniyetler beşiği Orta Doğunun bir parçası ise- bir tür eko-politik akıl aramamak eksiklik olurdu.

²⁰⁷ Efe Baştürk, “Dinsel Bağın Siyasalın Kuruluşunda Etkisi ve Şamanizm”, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı 18/1, Rize 2018, ss.100-102.

²⁰⁸ Alfred Marshall, **Principles of Economics**, Eight Edition, Palgrave Classics in Economics, First Edition 1890, Eight Edition 1920, Hampshire-UK, 2013, s.6.

²⁰⁹ Mustafa Karahöyük, “Din ve Ekonomi İlişkisi”, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 16, Ankara 2013, ss.194-196.

4.1. YAHUDİLİK VE EKO-POLİTİK AKIL

Dünyanın dört bir tarafına dağılmış şekilde yaşayan Musevi - Yahudi topluluklara tanık olmaktadır. İtalya'daki Yahudiler esmer ve siyah gözlüdür. Kuzey Rusya, Kanada, İsveç ve Norveç'in kuzeyinde yaşayanları sarı saçlı, beyaz tenli ve yeşil gözlüdür. Danimarka'da, Almanya'da, İrlanda'da yerleşik Yahudilerin kızıl saçlı ve mavi gözlü olduğunu görürüz. Daha sıcak iklimlerin hâkim olduğu coğrafyalarda yaşayan Yahudileri kısa boylu ve koyu saçlı buluruz. Daha soğuk ülkelerde yaşayanlar ise açık tenli ve uzun boyludur. Filistin'de yerleşik olanlar ince ve uzundur. Fas ve Tunus'ta ise şişman Yahudiler vardır. İtalyan Yahudisi İtalyanca, Birleşik Krallık Yahudisi İngilizce, Rus Yahudisi Rusça, Çin Yahudisi Çince konuşur. Üstelik yeryüzüne yayılmış bu kavmin insanları karşılaştıklarında lisan farklılığı sebebiyle birbirlerini anlayamazlar fakat akraba olduklarını mutlaka hissederler. Bu kadar dağınık oldukları halde onları bir millet yapan birçok faktörün arasında en önemlisi olarak dini sayabiliriz. Yüzyıllar boyunca dünyanın değişik ülkelerinde yaşayan Yahudileri ayakta tutan ana motivasyon dinleri olmuştur. Bir inanç olarak Museviliğin hikâyesi aslında Yahudi milletinin hikâyesidir.²¹⁰

Yahudi kavminin tarihte bilinen ilk adı "İbrani" dir. Hz. İbrahim'in (A.S.) Fırat nehrini geçmesi sebebiyle "âbir-âbiran" (geçen, göçen) anlamında kavmine "İbraniler" adı verildiği söylenir. Başka bir rivayete göre Hz. İbrahim'in büyük babasının adı "Abir-Eber" olması sebebiyle bu kavme "Abirani-İbrani" denmiştir. Dinler tarihi uzmanlarından bazıları İbrani kelimesinin kökenini M.Ö. XIV yüzyılda Filistin'de yaşayan "İbr" veya "Hibr" kabilelerine dayandırmaktadır. Ayrıca Hz. Yakup'un (A.S.) adı "Abdullah" (Allah'ın kulu) manasına "İsrail", kavmine de "Beni İsrail, İsrailoğulları" dendiği aktarılır. Son olarak Hz. Yakup peygamberin büyük oğlunun adının Yahuda olması sebebiyle de bu kavme Yahudi adının verildiği rivayet edilmektedir.²¹¹

Günümüzde Musevilik-Yahudilik inancını benimseyenlerin yani Yahudilerin nüfusu yaklaşık olarak 18-20 milyon civarındadır. Bu nüfusun 4,5 milyon kadarı İsrail ülkesinde, 6 milyon kadarı ise ABD'de, geri kalan nüfus ise Yahudi azınlık cemaatleri olarak dünyanın çok

²¹⁰ Joseph Gaer, "Yahudilik", Çev. Osman Zahid Çifçi, Mütefekkir-Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Sayı 1, Aksaray 2014, s.248.

²¹¹ Will Durant, Roger Lambelin, **Yahudi Tarihi ve Siyonist Liderlerin Protokolleri**, Çev. Sabit Sami Karaman, İnkılab Yayınları, İstanbul 1992, s.15.

çeşitli ülkelerinde hayat sürmektedirler.²¹² Yahudilerin tarihi, Tevrat'a göre Hz. İbrahim ile başlamaktadır. Tevrat'ta geçen açıklamalara göre Hz. İbrahim, Keldani ülkesinin (M.Ö. 2000 yıllarında Fırat ve Dicle nehirleri boyunca kurulu idi) Ur şehrinde (Basra Körfezine yakın ve Fırat nehri kıyısında idi) dünyaya gelmiştir. İbraniler Ur şehrinde çıkararak Harran'a yerleşmişlerdir. Tanrı Yahova Hz. İbrahim'e Filistin'e göç etmesini emretmiştir. Filistin'e geldiklerinde çok ağır bir kıtlık hüküm sürmektedir ve bu sefer de İbraniler Mısır'a hicret etmişlerdir. Musevilik dininin ilk peygamberi Yahudileri Mısır Firavun'unun zulmünden kurtaran Hz Musa'dır (A.S.). Yahudilerin dinine Hz. Musa'ya intisap eden kişi anlamında "Musevilik" adı da verilir. "Musa" (İbr. Moşe) kelimesi Tevrat'ta "sudan çıkarılmış" anlamına gelmektedir. Mısır'da doğan Hz Musa'nın Hz. İbrahim'in torunu olduğu sanılmaktadır.²¹³

4.1.1. Yahudilikte Eko-Politik Aklın Belirleyicileri

4.1.1.1. Kitap: Yahudilik kitaplı bir dindir. Yazılı külliyatı çok eski sözlü gelenekleri de içeren çeşitli kutsal metinlerden oluşur. Söz konusu gelenekler tarihi süreçte farklı zaman ve zemin şartlarına göre yeniden yorumlanmış ve yazıya geçirilmiştir. Modern yazarlar Yahudiliğin tarihini Hz. İbrahim'le başlatırlar. Tanrı Yahova tarafından İsrailoğullarının atası ve Kenan ülkesinin sahibi olmak üzere seçilen kişi o'dur. Yahudilerin teolojik zekâsı Tanrı Yahova'nın seçilmiş halkı ile ilişkilerini tarihte ilk kez vuku bulacak şekilde "kutsal tarih" kalıbına dökmeyi başarmıştır. Başlarda milli bir özellik taşıyan kutsal tarih öğretisi bir süre sonra bütün insanlık için takip edecekleri bir modele dönüşmüştür.²¹⁴

Yahudilik geniş bir kütüphaneye sahiptir. Yahudilerce benimsenen bu geniş kitap külliyatına İbranice "Berit", Türkçe "Eski Ahit", Almanca "Altes Testament", İngilizce "Old Testament" adı verilmektedir. Yazılı kutsal metinlerin esasını Tanah (İng. Tanakh) oluşturmaktadır. Tanah: Tevrat (Tora-beş kitaptan ibarettir), Nevi'im (Peygamberler-sekiz kitaptır) ve Ketuvim (Kitaplar-on bir kitaptır) olmak üzere toplam yirmi dört kitap ve üç bölümden meydana gelmektedir. Tevrat adı hem Hz. Musa'ya verilen kutsal kitabı hem Yahudilik dini öğretilerinin tamamını ifade etmek için kullanılmaktadır. Tanrı Yahova, Sina dağında Hz. Musa'ya sadece yazılı Tevrat'ı değil onun yorumu olan sözlü bir Tevrat'ı da

²¹² Hasan Yıldız, "Ortadoğuda Dinler Üzerine Bir Araştırma", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Elazığ 2008, ss.13-14.

²¹³ Yıldız, a.g.m. , 2008, ss.15-16.

²¹⁴ Mircea Eliade, "İsrail Çocukken", **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, Kabalıcı Yayınları, Çev. Ali Berktaş, Cilt.1, İstanbul 2003, ss.202-212.

vahyetmiştir. Bu şifahi Tevrat nesilden nesile aktarılarak çok sonra kaleme alınmıştır. Yazılı Tevrat ile aynı kutsallıkta kabul edilen sözlü Tevrat yani Talmud bu şekilde doğmuştur. Talmud bir hukuk kitabı özelliği taşır ve içinde dini, sosyal ve siyasi her türlü bilgi yer alır. Mişna ve Gemara olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.²¹⁵

Kitap Yahudilerin ibadet hayatında önemli bir yer işgal eder. Dindar bir Yahudi için dini değerler hayatın en önemli amacını teşkil eder. Dini değerlerin başında yazılı Tevrat gelir. Tanrı Yahova'nın varlığını temsil eden Tevrat'ı okumak ve anlamaya çalışmak en faziletli ameldir. Hatta Tevrat'dan birkaç sayfa okumak bir hayat kurtarmaktan veya bir mabed inşa etmekten daha faziletlidir. Yahudi hayatı Talmud 'la gelişir ve Yahudi devletinin yıkılmasından sonra Yahudiliğin en temel dini kaynağı Talmud olur. Talmud Yahudiliğin varlığını devam ettiren en önemli dayanak olup özellikle mutaassıp Yahudilerce tarafından benimsenmiştir.²¹⁶

Tanrı Yahova, İsrailoğullarıyla sözlü Tevrat üzerinden ahit yapmıştır. Yazılı Tevrat'ı Yahudi olmayanlar da sahiplenebilirler. Hâlbuki sözlü olan Tevrat ancak ve ancak İsrailoğullarının malıdır. Diğer milletlerin sahip olmasını engellemek için yazıya geçirilmemiş ve bu yüzden nesilden nesile sözlü aktarılmıştır. Özellikle Yahudiliğin Rabbinik anlayışına göre tanrı Yahova, İsrailoğullarıyla Talmud üzerinden sözleşme yaptığı için o yazılı Tevrat'tan daha değerlidir. Rabbinik anlayışta Talmud olmadan yazılı Tevrat'ın hiçbir kıymeti yoktur. Talmud'a bakmadan hiç kimse Yazılı Tevrat'a doğru mana veremez. Yazılı Tevrat'ı Talmud'un içine hapseden ve kendilerinden başka hiç kimsenin ona ulaşmasına izin vermeyen Yahudi din adamları (rabbiler) onun bazı hükümlerini zamanlar değiştirmişler, tahrif etmişlerdir. Rabbilerin sözleri de vahiy mahsulü sayılmaya başlanmıştır. Böylece yazılı Tevrat sadece ibadet ve ayinlerde okunan bir dua kitabı fonksiyonuna indirgenmiştir.²¹⁷

Yazılı Tevrat salt kanunlar kitabı değildir. Bilakis tarih, şiir ve felsefe hatta bir tarih felsefesi içermektedir. Geçmiş olayları bir anlam, bir bağlam, bir zincirleme sıra ve sebeplilik ilkeleri üzerinden aydınlatacak derslerin verildiği ilk kez bu ilahi kitapta görülür. Tevrat'taki tarih kavramı Yunan ve Roma'ya kadar ulaşır ve oradan tüm Avrupa düşünürlerine ilham vererek

²¹⁵ Mehmet Alparslan Küçük, "Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslamiyette Kutsal Kitap Anlayışı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2000, ss.22-24.

²¹⁶ Küçük, a.g.m. , 2000, ss.36, 40, 51.

²¹⁷ Baki Adam, "Yahudi Kutsal Metinleri Tora", **Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni**, Der. Bayram Ali Çetinkaya, İnsan Yayınları, İstanbul 2015, ss.924-927.

bin sene daha yaşar. İnsanoğlunun kaderine ve tanrının yeryüzündeki yaratıklarıyla ilişkisine dair ilk açıklamalar Tevrat'ta yer almıştır. Yahudilerin dünyaya verdikleri önem Tevrat'tan doğmaktadır. Eski Yahudi ilahiyatında “sema” anlayışının mevcut olmaması sebebiyle faziletlerin mükâfatının bu dünyada verilmesi gerektiğine inanılmaktadır.²¹⁸

Talmud'un Yahudilerin zihnine hâkim olması yetmezmiş gibi dini duyguları ön plana çıkaran mistik bir cereyan olan Kabbala M.S. III. ve VI. yüzyıllarda doğmuş ve gelişmiştir. Bu ezoterik akım çok sayıda eser vererek geniş bir edebiyat üretmiştir. Aynı dönemde ortaya çıkan benzer dini ve felsefi cereyanları derinden etkilemiş ve onlardan etkilenmiştir. İçinde sayılar ve harflere bağlı bir mistiklik (Hurufilik benzeri), sonra melekler, devler, tabiatüstü varlıklar hakkında teoriler bulunduğu gibi münezzeh bir tanrı anlayışı da verilmeye çalışılır.²¹⁹

Yahudiliğin özü on emir üzerinden verilir. Metnin bugünkü halinin elbette Hz. Musa dönemine ait olması mümkün değildir. Çünkü On Emir'in ilk maddesi olarak geçen “Benden başka tanrın olmayacak.” cümlesi artık tam manasıyla tevhidi bir anlayışı, tek tanrı inancını içermez. Cümlede başka tanrıların varlığı inkâr edilmez. Yahudilerin tanrısı Yahova kıskanç bir ilahdır ve Yahudilerin kendisine mutlak sadakatini ister. Tanrı Yahova insan biçimli olup ikili mahiyeti vardır: bir yandan acıma, kin, sevinç, keder, af ve intikam gibi insana özgü sıfatlara sahipken diğer taraftan semavi bir tanrıdır. Yalnız olan Yahova ahlaki ilkelere ve günlük hayattaki ahlaka çok önem verir ki On Emir'in en az beş maddesi bunlardan bahseder.²²⁰

4.1.1.2. Çekirdek Milliyetçilik: Dört bin yıllık geçmişe sahip Yahudi kavmi dünyanın tamamının tek hükümet tarafından yönetilmesi fikrini Kral Hammurabi zamanından beri taşımaktadırlar. Kendilerine indirilen semavi kanunda insanların eşitliğini temel alan tek tanrı inancını başka ilahları tanrı edinerek tarih içerisinde ihlal etmişlerdir. Hz. İbrahim'in (A.S.) getirdiği saf tevhid inancı, Yahudilerin kendilerini diğer kavimlerden farklı ve üstün görmeleriyle yozlaşmıştır. Başkalarına ait tanrıların varlığını kabul etmekle birlikte yalnızca kendi ırklarına mahsus milli bir tanrı fikrine dönmüşlerdir. İki nesil sonra bu ayrılıkçı itikat kendilerine gönderilen ilk hakikati tanınmaz hale getirmiş ve Yahudilerde ırkçı bir dönemi başlatmıştır. Hz. İbrahim'in öğrettiği tevhid inancı Yahudi din adamlarının uygulamaları sayesinde milli bir dinin milli bir tanrısına dönüşmüştür. Yahudiler bu üstün ırk ve milli din

²¹⁸ Durant ve Lambelin, a.g.e. , 1992, ss.70-74.

²¹⁹ Annamarie Schimmel, **Dinler Tarihine Giriş**, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999, s.156.

²²⁰ Eliade, a.g.e. , 2003, ss.221-222.

anlayışı nedeniyle yüzyıllar boyu aralarında yaşadıkları kavim ve toplumlarla kaynaşmayı reddetmişlerdir. Yahudiler Hz. İbrahim'in öğrettiği "Allah'ın müteal oluşu ve evrensel ahlak" inancıyla birlikte Yahudi din adamlarının icat ettiği ırkçı ve ayrılıkçı görüşleri milli bünyelerinde yüzyıllar boyu taşımışlardır. Her iki görüş her devirde yerinde sabit kalmıştır. Ancak tarih bize baskın gelen görüşün "ırkçılık" olduğunu göstermektedir.²²¹

Tevrat'ta geçen tanrı Yahova insana benzeyen bir varlık olarak vasedilir. İnsanda bulunan kulak, göz, burun, dudak vb organlar tanrı Yahova'ya izafe edilir. Yahova İsrailoğullarının özel tanrısı olup Yahudiler onun oğullarıdır. Yahudilikte tanrı Yahova'nın elçisi olarak peygambere iman da mevcuttur. Tanrı'nın emirlerini insanlara öğretmesi için görevlendirilen bu elçiye Nebi veya Nebi adı verilir.²²² Tevrat'a göre insanoğlu tanrının bir temsili olarak yaratılmıştır. Talmud'ta ise insan hakkında "tanrının ikonu" yani doğrudan aksisi olarak bahsedilir. Yahudilik insanoğlunda ruh ve beden ayrımını kabul etmez. Ruh ve bedenin ayrı ayrı varlığına inanmak yerine bedende zuhur etmiş ruha inanılır. Yahudilikte insan tasvirinin yapılmasına izin verilmez. Çünkü insanın fiziksel varlığının resmedilmesi insanın ifade etmeyecektir. İnsanın ruhani doğası ahlaki eylemler şeklinde ancak kendisini gösterir.²²³

Yahudi tarihlerinde anlatıldığına göre Babil esareti döneminde Yahudilerin inançlarında radikal sarsıntılar ve değişiklikler yaşanmıştır. Kutsal şehirleri Kudüs tarumar edilmiş ve mabetleri yıkılmıştır. Tüm bunlar olup biterken Yahudilerin tanrısı Yahova neredeydi? Tanrı Yahova Yahudileri günahlarından dolayı Babil sürgünüyle cezalandırmıştı. Ancak onlar hala Yahova'nın seçilmiş halkıydı ve Yahova onların biricik tanrısıydı. Babil esaretinden önce Yahova'nın Filistin'de meskûn olduğuna inanan Yahudiler sürgün sonrasında tanrı Yahova'nın kendileriyle birlikte olduğuna dolayısıyla tanrının her yerde bulunduğu inanmaya başladılar. İsrailoğullarının eski tanrı inancı tamamen değişti. Sürgün öncesine kadar sadece Davut Krallığının ve Filistin toprağının koruyucusu, Yahudi kabilelerinin tanrısı olan Yahova sürgünden sonra dünyanın yaratıcısı, tek mutlak kral ve evrenin hâkimi oldu. Perslerin iyi davranması sebebiyle Yahudiler İran'ın milli dini Zerdüştlükten çok etkilendiler. Zerdüştlükten bazı inanç ve uygulamaları almakta tereddüt etmediler. Dünyaya tek bir tanrının hâkim olması, ölümden sonra hayatın varlığı, cennet ve cehennemin mevcudiyeti, Mesih'in kıyamete yakın

²²¹ Durant ve Lambelin, a.g.e. , 1992, s.8.

²²² Besim Berisha, "Mukatil b. Süleyman Tefsiri'nde Yahudilik", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Bursa 2012, ss.15, 21.

²²³ Rasim Başak, "Musevilikte Sanat ve Estetik Anlayışı", İdil Dergisi, Cilt.5, Sayı.21, Ankara, 2016, ss.483-484.

dönüşü gibi inançları Zerdüştlükten uyarlamışlardır. O gün bugündür Yahudilikte bazı değişiklikler yaşanmasına rağmen önemli inançlar aynen kalmıştır.²²⁴

Tevrat, İsrailoğullarının ilahi bir plana göre geçirdiği safhaları anlatmaktadır. Tanrı Yahova Hz. Musa'ya Tur dağında ateş ve gök gürültüleri içinde tecelli etmiştir. Sami ırkının diğer ilahları sadece tabiatın deveranında rol oynarken Yahudilerin yeni ilahı Yahova tarihte aktiftir. Yahudiler tarihin değerini kahredici, kudretli ve faal bir ilah olan Yahova'nın iradesinde görmüştür.²²⁵ Tanrı Yahova Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup ile yaptığı ahit gereği İsrailoğulları soyunu büyük bir millet yapacağına ve kutsal toprakları onlara vereceğine dair söz vermiştir.²²⁶ Yahudiliğe göre İsrailoğullarının seçilmiş bir halk olmasıyla toprağın seçilmiş olması arasında sıkı bir ilişki vardır. İsrailoğullarının ve toprağın birlikte seçilmiş olmasının hükmü ebedidir. Kenan ülkesi (günümüz Filistin) toprakları esasen İsrailoğullarının seçilmişliğinin bir göstergesidir. Toprak tarihsel açıdan Tanrı Yahova ile buluşma yeridir. Toprak kutsaldır çünkü onu Tanrı seçmiş ve oraya yerleşmeyi murad etmiştir. Tanrı Yahova yarattığı ulusların arasından İsrailoğullarını ve toprakların arasından İsrail toprağını kendine ayırmıştır. Toprak geçmişte uzunca bir süre Kenan ülkesi olarak anılmıştır. Sonra sadece toprak olmuştur. Hem adsız hem kusursuz bir topraktır (İbr. Ha-Aretz). Sonrasında İsrail toprağı olmuştur. İbranice'de Eretz İsrail (İsrail Diyarı) olarak adlandırılan bu bölge Tanah'ta "diyar, memleket" olarak anılmıştır. İkinci Mabet döneminden itibaren "Arz-ı Mev'ud" diye adlandırılmıştır. İncil'de de bu isimle geçmektedir. Bu toprakların bir yabancıya satışı kesinlikle yasaktır. Yahudi din adamları (Rabbiler) İsrail toprağının kişiyi bilge yaptığını söyler. İsrail topraklarında yaşamak bir ibadettir. İsrail toprağının dışında yaşayan kişi tanrısı olmayan hatta puta tapan birisi hükmündedir. İsrail'de putperest bir çoğunluğun arasında yaşamak, İsrail dışında Yahudi bir çoğunluğun arasında yaşamaktan yeğdir. Bu toprakların dışında bir yerde devlet kurmak kesinlikle yasaktır. Vaat edilen toprakların her şeyin merkezi olduğu Tanah'ta ve Rabbinik kaynaklarda kayıtlıdır. Dünya Kudüs'ten başlanarak yaratılmıştır. Kudüs ve toprak hem insanlığın hem İsrailoğullarının tarihidir. Kudüs, ilk İsrail kentidir. Kudüs'ün kutsallığı ebedidir.²²⁷

²²⁴ Gaer, a.g.m. , 2014, ss.259-260.

²²⁵ Schimmel, a.g.e. , 1999, ss.141-142.

²²⁶ Yıldız, a.g.m. , 2008, s.18.

²²⁷ Fatih Memiç, "Yahudilikte ve İslamda Arzı Mevud Anlayışı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı – Dinler Tarihi Bilim Dalı, Sakarya 2010, ss.19-22.

Yahudilerin Babil sürgününü ve sürgün sonrası dönemi içine alan M.Ö. 800 ile M.Ö. 200 yılları arası dönem dünya tarihi açısından “Eksen Çağı” veya “Yaratıcı Çağ” olarak kabul edilmektedir. Bu çağın en belirgin özelliği hemen hemen dünyanın bütün bölgelerinde son derece önemli yeni din ve ideolojilerin ortaya çıkmasıdır: Çin’de Taoculuk ve Konfüçyüyenlik, Hindistan’da Hindu dini ve Budacılık, İran’da Zerdüştlük. Pers İmparatorluğunun bölgeye hâkimiyeti döneminde Babil esareti sona ermiş ve bazı Yahudiler Filistin’e dönmüştür. Millet olarak yeniden toparlanmışlar ve Yahudilik kurumsallaşmıştır. Sürgün öncesi ve sonrası Yahudilik neredeyse aynı dinin iki ayrı formu gibi farklılaşmıştır. Babil sürgünü bu iki form arasındaki tarihsel sınırdır. Sürgün öncesi Yahudilik daha saf formdadır. Sürgünle birlikte Yahudilik peygamberlerin tebliğ ettiği bir din olmaktan (M.Ö. 400 yıllarına kadar peygamberlik devam etmiştir) din adamlarının yorumladığı bir dine dönüşmüştür. Dahası yazılı Tevrat’ın yanında bir de sözlü Tevrat’ın gelişmesi, sinagogların kurulması, İsrailoğullarının kutsal ırk olduğunun vurgulanması hep bu dönemde ortaya çıkmıştır. İkinci Mabed dönemindeki en büyük değişim “toprak” merkezli düşüncenin yerini “soy” merkezli bir anlayışın almış olmasıdır.²²⁸

Yahudilikte insanlar Nuhî/Nuhoğulları ve İsrailî/İsrailoğulları şeklinde iki sınıfa ayrılmaktaydı. Nuhoğulları içinden zamanla farklı inançlar ortaya çıkmış ve insanlar yeni inançların peşine düşmüşlerdir. Yahudi bakış açısıyla tüm insanlar ilk önce İsrailoğulları ve Yabancılar şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. Yabancılar da kendi aralarında “Nuhi” ve “Oved Avoda Zara” (değişik ibadet şekli olan) gruplar olmak üzere iki farklı kimliğe ayrılır. Yahudi geleneği bu kimlik tasniflerini açığa çıkaran kırılma noktasının Hz. Musa’ya Sina dağında indirilen ilk vahiyle (Tevrat) gerçekleştiğini söyler. Tarihin ilerleyen çağlarında Yahudi olmayan tüm insanlara karşı “Yahudi kimliğinin üstünlüğü” kavramı Yahudiliğe iyice yerleşmiştir. Yahudiler tarihin sonunda Mesih’in yeryüzüne gönderilişiyle dünyaya egemen olacaklarına ve yabancıları Nuh kanunlarına itaate zorlayarak Nuhiler üzerine hâkim olacaklarına inanmaktadırlar. Yahudiliğe göre ve Yahudi kimliğine nispetle Nuhi kimliğin düşüklüğü ontolojiktir.²²⁹

²²⁸ Ali Osman Kurt, “İkinci Mabed Dönemi Yahudiliği”, Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni, Editör. Bayram Ali Çetinkaya, İnsan Yayınları, İstanbul 2015, ss.945-954.

²²⁹ Sevde Yaman, “Tevrat’a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 2, Karabük 2016, ss.339-342.

4.1.2. Yahudilikte Eko-Politik Aklın Görüntüleri

4.1.2.1. Mabed: Kâbe'yi inşa ederek hac yapmak için insanları Mekke'ye davet eden ilk peygamber Hz. İbrahim (A.S.)'dir.²³⁰ İslami kaynaklarda yer alan bilgilere göre Hz. İshak, Hz. Musa ve İsrailoğullarına gönderilen diğer peygamberler de Kâbe'de hac yapmışlardı. Yahudilerin Süleyman Mabedine sahip olmaları ve milli bir dinle yetinmeye başlamaları üzerine Kâbe, Yahudilerin hac yaptığı mekan olmaktan çıkmıştır.²³¹ Yahudilikte hac ibadetinin merkezi Süleyman Mabedi'dir ve yılda üç kez onu ziyaret etmek, kurban takdim etmek şarttır. Kudüs'teki Süleyman Mabedi, yalnızca tanrı Yahova'nın bir evi değildir; aynı zamanda Museviliğin ruhani merkezi ve başkentidir, geleneklere kaynaklık eder ve bu seçilmiş kavmin asırlarca manevi kılavuzluğunu yapar. Yine mabed sayesinde Yahudiler ilkel çok tanrıcı bir inançtan ayrılarak semavi bir din sahibi olmuşlar ve tarihin en aktif aktörlerinden birine dönüşmüşlerdir.²³²

Yahudilikte mabedin kutsallığı üzerinde inşa edildiği toprakların kutsallığından kaynaklanmaktadır. Talmud'a göre vatansız bir ulus olamayacağı gibi toprağı olmayan bir kişi de insan olamaz.²³³ Toprak yasanın uygulanışının ödülüdür. Tarım yapılmayan topraklar bile kıymetlidir. Hz. Musa'nın o kadar çileye maruz kalmasının arkasında toprakla ilgili kanunları uygulama imkânı bulamamış olması yatmaktadır. Mademki İsrail'in toprağı kutsaldır o topraktan çıkacak mahsuller de kutsal olacaktır. Yahudiliği din yapan temel esasların bu topraklar dışında icra edilmesi mümkün değildir. Tarımla ilgili yasaları, hac ibadeti, ziyaretler, kurban ve mabetle ilgili tüm uygulamalar kutsal sayılan Kudüs topraklarında yapılmak zorundadır. Toplam 613 emirden bugün Yahudiler ancak 271 kadarını uygulayabilmektedirler.²³⁴

İkinci Mabed dönemi sona erdikten sonra Yahudiler topluca ibadet edebilmek, halklarını eğitebilmek ve kültürel kimliklerini koruyabilmek için "sinagog" adı altında geçici ibadethaneler kurmuşlardır. Yahudiler bu sinagoglar sayesinde Musevi kimliklerini korumayı başarmışlardır. Sinagogların doğuşu, Süleyman Mabedinde yapılan ve iki hafta süren kurban

²³⁰ Bakara 2/127, Hac 22/27-29.

²³¹ Nuh Arslantaş, "Hz.Peygamberin Çağdaşı Yahudilerin İnanç-İbadet ve Dini hayatları ile İlgili Bazı Tespitler", M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 34 (2008/1), İstanbul 2008, ss.75-76.

²³² Durant ve Lambelin, a.g.e. , 1992, s.34.

²³³ Talmud, Yebamoth 63a.

²³⁴ Memiç, a.g.m. , 2010, ss.25-27.

merasimlerinde Yahudi cemaatini temsilen kohenlerin bir araya gelerek ibadet etme geleneğine dayanmaktadır. Filistin'den uzakta sinagoglar etrafında toplanan Yahudi topluluklara "Diaspora" adı verilmiştir. Sürgün topraklarıyla Zion²³⁵ arasındaki bağların korunması için sinagogların zeminine taş dahi döşenmemiştir. Mabed halen ayakta iken sadece ruhban sınıfı adak adayabilir ve mabedin temizliğini yapabiliyordu. II. Mabedin yıkılışından sonra artık her Yahudinin evi sembolik bir mabed, her yemek masası bir sunak ve her Yahudi bir din adamı haline gelmiştir. Günümüzde halen canlılığını koruyan bir Yahudi geleneğinde damat düğün esnasında bardak veya bir cam eşya kırar ki bu davranışıyla en mutlu gününde Mabedin yok edilmesinin acısını unutmadığını göstermek ister. Yahudiliğe göre tapınağın tekrar inşası için bazı şartların bir araya gelmesi gerekmektedir. Yahudilerin çoğunluğu İsrail toprağında yaşıyor olmalı, barış tesis edilmeli, Yahudilerin mabede olan özlemi salt dini duygularından ileri gelmeli, ilahi bir işaret ortaya çıkmalı ve hayatta olan bir peygamber mabedin tekrar inşasını emretmelidir. Ünlü Yahudi filozof Moses Maimonides'e (M.S. 1135 - 1204) göre III. Mabed insan eliyle değil bilakis uygun bir zamanda ilahi bir mucize olarak semadan inşa olmuş şekilde yeryüzüne indirilecektir. Kudüs'ün kaybedilmesi, Süleyman Mabedinin yıkılması ve sürgün gibi tarihi gelişmeler söz konusu toprakların Yahudiler nezdindeki kutsallığını perçinlemiştir. Toprağın kutsallığı nedeniyle Yahudiler orada yaşama ve devlet kurma arzularını hayatlarındaki tüm faaliyetlere taşımışlardır.²³⁶

4.1.2.2. Kanun: M.Ö. IV. yüzyılda Babil sürgününden dönen Yahudi din adamı Ezra (Tür. Üzeyir) Yahudi toplumunu Tevrat kurallarına göre yeniden tanzim etmiştir. Yahudiler dünya durdukça Musa Kanunları'na (İng. Jewish Canon, Tevrat) bağlı kalacaklarına ve ondan ayrılmayacaklarına dair ahit vermişlerdir. Geçirdikleri tüm evrim ve devrimlerde bu ahitlerine sadık kalmışlardır.²³⁷ Musa Kanunları'na isyan edilir veya tanrı Yahova'ya karşı saygısızlık yapılırsa iyi ve kötü ayırımı olmaksızın tanrı Yahova tüm Yahudi halkını cezalandıracaktır. Tanrı varlık âleminde kötülüğü yaratmış ancak ahlakî yasa olarak Tevrat'ı göndermiştir. Kötülüğü yok etmenin yollarını Tevrat'ta Yahudilere öğretmiştir. Kanunlara itaatsizlik tanrı Yahova'ya doğrudan karşı gelmek sayılacağından tek bir kişinin bile işleyeceği kanun ihlali (günah) yüzünden tanrı Yahova tüm İsrail ulusuna azap edebilir. Maimonides'in topladığı 365 yasanın 243 tanesine hala Yahudiler uymaktadırlar. Yahudiler iyi bir kanun bilgisi olmaksızın

²³⁵ Zion, Eski Ahit'te, Eski Kudüs'ün iki tepesinin doğusundadır. M.Ö. X. yüzyılda, İsrail ve Yahuda kralı olan Hz. Davut tarafından ele geçirilen ve kraliyet başkenti olarak kurulan Jebusite şehrinin bulunduğu yerdir. <https://www.britannica.com/place/Zion-hill-Jerusalem>

²³⁶ Memiç, a.g.m. , 2010, ss.29-33.

²³⁷ Durant ve Lambelin, a.g.e. , 1992, ss.56-57.

dindar bir Musevi olamayacaklarını düşünürler. Kanun sayesinde yaşadıkları her an ibadettir ve bu durumdan huzur duyarlar. Zevke ve sefaya kapılmaları veya süflü alışkanlıklar edinmeleri Tevrat'la yasaklanmıştır. Tevrat metinlerinde çokça geçtiği üzere nefse hâkim olmak, kurallara uymak, çalışmayı sevmek, aklını kullanmak, az yemek-içmek, çok az bir zevkle yetinmek ve iffetli olmak Yahudilikte övülen faziletli davranışlardandır. Yahudilik inananlarını az ve öz konuşmaya, telaş etmemeye, aceleci olmamaya, sürekli ve yöntemli çalışmaya ve tasarruf etmeye yöneltir.²³⁸

Tevrat metinleri çoğu insanın müspet karşılayacağı On Emir (Çıkış 20: 1-17) etrafında döner. On emirden ilki medeni yasa yerine tek ilah tasavvuruna dayalı teokratik bir toplumun temelini atar. Öyleki bu ilah kanun yapar, kanunlara karşı gelenleri cezalandırır ve görünmez bir kraldır. Tanrının yardımcıları anlamında Yahudilere “Beni İsrail” adı verilir. Yahudilikten dönenlerin cezası ölümdür. On Emir'den birincisine göre akide birliği iyi bir organizasyonun ve sosyal dayanışmanın en önemli şartıdır. İkinci emir; ilahın milli hüviyetini vurgular. Tevrat'a göre tanrı Yahova'nın beşeri bir karakteri beraber olmakla inançlı bir Musevi O'nu her şekil ve suretin üzerinde görmelidir. Yahudiler ilim ve sanat gibi alanları ihmal etme pahasına kendilerini tamamen Yahudiliğe vakfetmelidirler. Beşinci emir; mabedden sonra ilk sırayı alan ve Yahudi cemaatinin bünyesinde esas unsur olan aileyi kutsar. Bu emir sayesinde aile kurumunun tüm orta çağ boyunca hatta sanayi devrimine kadar seçkin bir yeri olur. Geniş aile şeklinde olan Yahudi ailesi pederşahi olup iktisadi ve siyasi yaygın bir nüfuz alanına sahiptir. Bu bakımdan iktisaden toprağı işlemeye çok uygun olup sosyal nizamı uygulamaya o kadar müsaittir ki devlet adeta fazla gelir. Babanın salahiyeti sınırsızdır, toprak ona aittir ve çocukların ona itaati şarttır. Baba adeta kendi başına bir devlettir. Kadın ise ona tabi olmakla beraber birçok salahiyete malik yüksek bir şahsiyettir. Kendini kuşatan kavimlerin ortasında nüfusça azlığın tehlikesini idrak eden Yahudiler çoğalmaya önem verirler. Bekârlığı bir günah, cinayet sayarlar. Yirmi yaşını geçen kişi din adamı dahi olsa evlenmeye mecburdur. Sekizinci emir; mülkiyet hakkını korur. Din ve ailenin yanında mülkiyeti Yahudi toplumunun dayandığı üç temelden biri sayar. Mülkiyet hakkı, topraktan doğar. Hz. Süleyman'a kadar Yahudilerde sanayi sadece çömlekçilik ve demircilikten ibarettir. Ziraat çok gelişmemiş olup öküz ve koyun besleyerek, üzüm, zeytin ve incir yetiştirerek geçinirler. Ürün fazlasıyla elde edilen tasarruflar zamanla ticareti geliştirir. Diaspora dönemlerine kadar sikke yoktur. Ticari muamelelerde altın

²³⁸ Kürşat Haldun Akalın, “Yahveizmdeki Takva Yolu İçeriğindeki Yasanın Rasyonel Ekonomik Davranış Tarzı Açısından Önemi”, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı 8, Gümüşhane 2013, ss.116-121.

ve gümüş mübadele aracı olarak kullanılır. Ticaretin gelişmesiyle birlikte ticari teşebbüsleri finanse eden bankerler ve sarraflar sınıfı doğmuştur. Milli tanrı Yahova, Yahudi finansörlerin kudretlerini şöyle onaylar: “Birçok millete borç verecek fakat hiç borç almayacaksın”. Yahudilik büyük servetler yığmaya elverişli cömert bir felsefe sunmuştur. Dokuzuncu emir; Yahudi hukukunu dini bir temele oturtur. Dini kanun İsrailoğullarının tabi olduğu tek yasadır. Mabetler biricik mahkemelerdir ve din adamları (hahamlar) oranın yargıçlarıdır. Yazılı Tevrat, Hammurabi kanunundan 1500 sene sonra kaleme alınmış olmakla beraber hiçbir gelişme kaydetmeden kalmıştır. Adına Musa Kanunu veya Yahudi Kanunu da denen Tevrat, Yahudiler için iki bin sene sürecek olan ara dönemde seyyar bir vatan, elle tutulmaz, gözle görülmez ruhani bir devlet olmuştur. Yahudiler tarih boyunca darmadağın olmalarına ve yaşadıkları onca hezimete rağmen bu kanunla milli haysiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Tarihin derinliklerinden gelen ancak XX. yüzyıla kadar vatansız ve devletsiz kalan Yahudi kavmini yok olmaktan koruyan görünmez zırh Musa Kanunları’dır. ²³⁹

Yahudilik salt kanuna dayanmakla ve kanuna riayet etmeyi mensuplarına emretmekle Yahudi toplumunda rasyonelliğin temellerini atar. Bütün dini sistem tanrı Yahova ile onun seçtiği biricik halkı arasındaki ahit üzerine kuruludur. Museviler ahirete iman ediyoruz diye asla bu dünyayı gelip geçici görmezler. Yahudilik Kabbala ekolü hariç hiçbir zaman irrasyonel ve mistik bir kalıba girmemiştir. Yahudiliğe sonradan giren birtakım irrasyonel ve mistik unsurlar dahi dünyanın imar edilmesi gerektiği şeklinde algılanmıştır. Çünkü Tevrat’a göre dünya hayatındaki zenginlik ve galibiyet tanrı Yahova’nın bir mükâfatıdır. Fakirlik, kölelik, mağlubiyet vb her türlü aciziyet tanrı Yahova’nın cezalandırmasıdır. Diğer taraftan eğlencelere katılarak alkol tüketmek tanrı Yahova’nın buyruklarına itaatsizlik olacağından Yahudilere kesinlikle yasaktır. Rabbinik dönemde Zerdüştlük’ten gelen etkiyle öte dünyada amel defteri vurgusu yapılarak dünya ve ahiret birlikte düşünölmeye başlanmıştır. ²⁴⁰

Yahudilik hukuk alanında Babil Sürgünü’nden sonra inkişaf etmiştir. Filistin’e dönüşten sonra Tevrat daha bir hayatın merkezi haline gelmiştir. Yahudilik daha sonra Pers himayesinden kaynaklanan pozitif etkiyle Zerdüştlükten bazı inanç ve kuralları ödünç almıştır. Mesela dünyanın sonunda bir kıyamet ve ilahi bir muhakeme olacağına dair inançları pekiştirilmiştir. Yine Zerdüştlük’ün etkisiyle Yahudiler dünyada yaşama gayelerinin ahireti kazanmak olduğuna

²³⁹ Durant ve Lambelin, a.g.e. , 1992, ss.59-69.

²⁴⁰ Kürşat Haldun Akalın, “Kapitalist Ruhun Yahveizmdeki İçeriği”, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İİBF Dergisi, Yıl 12, Sayı 17, Karaman 2009, ss.12-14.

inanmaya başlamışlardır. Hem hukuk hem din adamı olan Yahudilerin Ahbar sınıfı (zahiri ulema gibi) tanrı Yahova'nın kanunlarını en iyi bilenler olup içtihat yapabilmeleri sebebiyle Yahudilerin gerçek önderi kabul edilmektedirler. Ahbariyye içinden çıkan iki ayrı ekol Sadukiler ve Ferisilerdir. Sadukiler salt Tevrat'ta yazılı emirlerin geçerli olduğunu söylerken Ferisiler şifahi-sözlü kanunların uygulanmasının da şart olduğunu savunurlar.²⁴¹

4.1.2.3. Servet Temerküzü ve Aile: Dinler tarihinde Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dinleri sınıflandırılırken üçü için sıklıkla ortak adlar kullanılır. Hepsine birden ilahi din, semavi din veya vahye dayalı din dendiği olur. Ortadoğu'da doğan semavi dinlerin tümü tek tanrı inancı taşır ve Hz. İbrahim'in soyundan gelen peygamberlere nispet edilir. Dinler ve kültürler arasında her zaman ortak duygu ve düşünceye ulaşmak mümkün değildir. Hatta her din ve kültürün kendi içinde uzlaşabildiği konuların sayısı bile sınırlıdır. İşte Musevilerin üzerinde kültürel uzlaşma sağladıkları en önemli kavram paradır. Yahudilerin ticaret ve sanayi ile yoğun iştigalleri bundan olsa gerektir. Zaman zaman sürgüne zorlanan ve bu yüzden sahip oldukları gayrimenkulleri kaybetme riskiyle yaşayan Yahudiler hep taşınabilir, tedavül edilebilir araçlara yatırım yapmışlardır. Yine aynı nedenle Yahudiler tarımla uğraşmamışlar ve toprak ağası olamamışlardır. Antik çağda kabiliyeti ve gücüyle şöhret olmuş Yahudi bir tüccara rastlayamayız. Ortaçağ boyunca da Hristiyanlığın Avrupa ticaretine yansıyan etkisi ve Akdeniz ticaretinin Müslümanların nüfuzu altına girmiş olması sebebiyle Yahudi tüccarları bu dönemde ticaretten pek kazanamamışlardır. Bunun üzerine Yahudi tüccarlar, ticarete kredi veren finansörler olmayı tercih etmişlerdir. Ancak ortaçağın sonuna doğru gayrimenkul yerine menkul değerlere odaklanan Yahudi tüccarlar zamanla zenginleşmiştir. Feodal düzenin yıkılmasıyla toprağın değeri azalmış ve iktisadi değerini kaybetmiştir. Menkul değerler ve nakit para gücün kendisi olmuştur. Avrupa krallıkları asker besleyebilmek ve yeni topraklar elde edebilmek için artık nakit paralara ihtiyaç duymaktaydılar. Avrupa devletleri modern anlamda ilk devlet tahvillerini bu ihtiyaca binaen piyasaya sürmüşlerdir. Amerika kıtasının ve Hindistan'a giden deniz yolunun keşfi sonucu kurulan Doğu ve Batı Hint şirketleri astronomik orandaki masraflarını karşılayabilmek için hisse senetleri çıkarmışlardır. Yüksek sermayelere sahip Yahudi tüccarlar tahvil ve senetleri satın alarak bir taraftan devletleri borçlandırırken diğer taraftan dev şirketlere ortak olmuşlardır. Bu dev şirketler günümüzdekilere hiç

²⁴¹ Schimmel, a.g.e. , 1999, ss.149-152.

benzememektedir. Avrupalı devletlerinin özellikle Hindistan'ı sömürmek için kurduğu deniz aşırı şirketler kendi askeri gücü olan devasa kuruluşlardır.²⁴²

Tevrat'a göre Yahudilerin başkalarından faiz alması helaldir.²⁴³ İnsanlara borç vererek onları ekonomik açıdan zayıflatıp kendilerine bağlamak mülk edinmeleri için önemli bir amaçtır.²⁴⁴ Borç verilen paranın (kredinin) faiziyle birlikte geri alınabilmesi için Yahudi menşeli olmayan borçluları sıkıştırmak ve onları zora sokmak hatta onların mal ve mülklerine el koymak Tevrat'ın bir emridir: "Kardeşini sıkıştırma... Yabancıyı sıkıştırabilirsin."²⁴⁵ Rasyonel bir ekonomik faaliyet Yahudiliğin ilk on emrinde yer verilen aile üzerinde yükselir. Neredeyse tüm mesaisini işinde harcayan bir Yahudi ekonomik faaliyette bulunurken kaybettiği mutluluğu ve enerjiyi tekrar ailesinden kazanır. Tek eşli aile yapısıyla hayatı daha akılcı kıldıklarına inanırlar. Davranışlarına ve sosyal ilişkilerine hâkim rasyonelliği dinlerinden alarak hayatlarına uygulamışlardır.²⁴⁶ Yahudiler geniş aile yapısına geçmeden önce göçebe olarak çöllerde yaşamışlardır. Bu dönemde Yahudilerin temel geçim kaynakları hayvancılık ve çobanlıktı. Konutları basit kulübelere ve çadırlardan ibaretti. Bu hayat koşulları Yahudilerde kavmiyetçilik ve milliyetçilik duygularını son derece geliştirmişti. Bir başkan etrafında büyük gruplar halinde toplanma mahareti de kazanmışlardı. Sürgünden dönüşte Filistin bölgesine (Kenan ülkesi) yerleştiklerinde tarımla uğraşmaya başladılar. Ziraat yapabilmek için yeni köyler kurdular ve yeni meslek dalları icat ettiler. Yerleşik düzene geçiş göçebelik döneminde gelişen kavmiyetçilik bağlarını zayıflatmıştır. Kabileler yerini geniş aileye bırakmıştır.²⁴⁷

4.1.3. SONUÇ YERİNE DEĞERLENDİRME: YAHUDİLİKTE EKO-POLİTİK AKIL

Semavi-ilahi kökenli olan Yahudilikte insana ait bir eko-politik akıl aramak ilk önce faydasız bir girişim olarak görülebilir. Ancak peygamberleri dünyadan ayrıldıktan sonra dinlerin başına tarihte neler geldiği düşünülürse başlangıcı Musevilik olan Yahudilik vahiy

²⁴² Mustafa Karahöyük, "Din ve Ekonomi ilişkisi", Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 16, Ankara 2013, ss.200-201.

²⁴³ Tesniye, 23/19-20.

²⁴⁴ Mehmet Altuntaş, "Tevrat ve Kuran'a Göre Yahudilerin Dünyaya Bakışı", Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 3, Sayı 3, Yozgat 2013, s.105.

²⁴⁵ Tesniye, 15/1-3.

²⁴⁶ Akalın, a.g.m. , 2013, ss.116-125.

²⁴⁷ Hakkı Ş. Yasdıman, "Yahudi Dininde Ailenin Yeri", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı. XIII-XIV, İzmir 2001, s.244.

süreci sona erince Allah'ın dini olmak yerine “Yahudilerin dini” haline gelmiş olduğu muhakkaktır. İnsan eseri haline gelen her şeyde eser sahibinin aklını ve izini sürebiliriz. Yahudilik başlangıçta vahiy mahsulü bir din olması hasebiyle kitaplı bir dindir. Müslümanların Kuran'da tarifini bulduğu ilahi kitap Tevrat sade haliyle kalmamış Yahudiler eliyle yazılı ve sözlü olarak tahrif edilmiş ve çoğaltılmıştır. Yahudilerin irkî dini haline gelmiş olan Yahudilikte eko-politik aklın belirleyicileri nedir diye sorduğumuzda iki kısa cevap karşımıza çıkmaktadır: Kitap ve çekirdek milliyetçilik. Yahudiliğin din adamları tarafından meydana getirilmiş Rabbinik yorumuna göre Tevrat'ın hahamlar tarafından yapılan tefsiri Talmud olmadan yazılı Tevrat'ın bir kıymeti yoktur. Talmud'a bakmadan Tevrat'ın doğru anlaşılması mümkün değildir. Böylece Hz. Musa'ya indirilen Tevrat zamanla ibadet ve ayinlerde okunan bir basit bir dua kitabına dönmüştür. Hz. İbrahim'den Hz. Musa'ya miras kalan saf tevhid inancı Yahudilerin kendilerini diğer kavimlerden farklı ve üstün görmeleri sebebiyle yozlaşmıştır. Yahudiler kendi ırklarına özel milli bir tanrı ve milli bir din fikrine odaklanmışlardır. Bu üstün ırk ve din anlayışları nedeniyle Yahudiler yüzyıllar boyu aralarında yaşadıkları kavim ve toplumlarla kaynaşmayı reddetmişlerdir. Musevilikten tahrif edilerek Yahudiliğe dönüşen dinde Tanrı Yahova, Yahudilerin atası olan Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup ile yaptığı ahit gereği İsrailoğulları soyunu büyük bir millet yapacağına ve kutsal toprakları onlara vereceğine dair söz vermişti. İsrailoğullarının ve onların toprağının birlikte seçilmiş olmasının hükmü ebedi idi. Tanrı Yahova tarafından Yahudilere vatan olarak vaat edilen günümüz Filistin topraklarına İbranice'de Eretz İsrail (İsrail Diyarı) adı verilmektedir. İkinci Mabet döneminden itibaren bu ülke “Arz-ı Mev'ud” olarak anılmaya başlanmıştır. Yahudilikte İsrail topraklarında sadece yaşıyor olmak bile bir ibadettir. İsrail dışında yaşayan kişi bir putperest hükmündedir. Yahudilerin bu toprakların dışında bir yerde devlet kurması haramdır. Yahudiler tarihin sonunda Mesih'in yeryüzüne gönderilişiyle dünyaya egemen olacaklarına ve yabancıları kendilerine itaate zorlayacaklarına inanmaktadırlar.

Yahudilikte eko-politik aklın teorik görüntüsünü Yahudilerin mabed ve kanun inançlarında, pratik görüntüsünü onların servet hırsında ve aile yapısında buluruz. En son Roma'nın tahrip ettiği Kudüs'teki Süleyman Mabedi hem Yahova'nın evi hem de Musevilik'in ruhani merkeziydi. Yahudilere ait geleneklerin çoğu mabedle irtibatlıdır. Mabed asıl değerini üzerinde inşa olduğu kutsal Kudüs topraklarından alır. Süleyman Mabedi tarihten silinince Yahudiler topluca ibadet etmek, eğitim ve kültür faaliyetlerini sürdürmek için sinagog adıyla geçici ibadethaneler kurmuşlardır. Dünyanın dört bir yanında kurulan sinagoglar çevresinde

toplanan Yahudi cemaatlerine de Fransızca “**diaspora**” (Fra. Diaspo’ra²⁴⁸) adı verilmiştir. Her diaspora Yahudisinin evi sembolik bir mabet, her yemek masası bir sunak demektir. Yahudiliğe göre tapınağın tekrar inşası için Yahudilerin çoğunluğunun İsrail toprağında yaşıyor olması, barışın gerçekleştirilmesi, ilahi bir işaretin ortaya çıkması ve yaşayan bir peygamberin mabedin yapılmasını emretmesi gerekmektedir. Binlerce yıllık geçmişe sahip Yahudilikte mabetten sonra Musa Kanunları eko-politik aklın teorik görüntüsünün içini doldurmaktadır. Tanrı Yahova varlık âlemine ahlakî yasalar olarak adına Musa Kanunları denen Tevrat’ı göndermiştir. Kötülüğü yok etmenin yolu Tevrat’ta Yahudilere öğretilmiştir. Kanunlara itaatsizlik doğrudan tanrı Yahova’ya karşı gelmek sayılacağından bunu bir kişi bile bunu yapsa tanrı Yahova tüm İsrail ulusunu cezalandıracaktır. Yahudilikten dönenlerin cezası ölümdür. Tevrat’ta emredildiği üzere Yahudilerin çok çalışarak dünyaya hâkim olması Tanrı Yahova huzurunda onların kurtuluş akçesidir. Yahudilik, Yahudilerin büyük servetler yığmasına çok elverişli bir öğreti sunmuştur. Yahudilerin üzerinde uzlaştıkları en önemli unsur paradır. Yahudiler tarih boyunca hep ticaret ve sanayi ile uğraşmışlardır. Sürekli gayrimenkullerine el konulma riskiyle yaşayan Yahudiler daima taşınabilir, tedavül edilebilir araçlara yatırım yapmışlardır. Tevrat’a göre Yahudilerin Yahudi olmayanlardan faiz tahsil etmesi helaldir. İnsanlara borç vererek onları ekonomik açıdan zayıflatıp varlıklarına konmak onlar için önemli bir amaçtır. Yahudilikte ekonomik faaliyetler aileye dayanır. Tek eşli yapısıyla daha rasyonel bir aile hayatı yaşarlar. Davranışlarına, sosyal ve ekonomik ilişkilerine dinlerinden aldıkları akılcılık hâkimdir. Yahudilerin orta ve modern çağda gösterdiği ekonomik başarılar üretimden ziyade tefecilik, devletlere faizle kredi vermek, ticaret, komisyonculuk ve bankacılık gibi para üzerinden servet edinmekten ibaretti. Yahudilikte servet biriktirme günah sayılmayarak aksine teşvik edilmiştir. Hristiyanlar dinleri gereği münzevi, yoksul keşişler olarak yaşamaya çalışırken Yahudiler yoksulluğu tanrı Yahova’nın cezası olarak görmüşlerdir. Tevrat, tanrı Yahova adına altının ve gümüşün biriktirilmesini, maddi servetin akıl ve tutumluluk içinde arttırılmasını emretmektedir.

²⁴⁸ Herhangi bir ulusun veya inanç mensuplarının ana yurtları dışında azınlık olarak yaşadıkları yer. Yahudilerin ana yurtlarından ayrılarak yabancı ülkelerde yerleşen kolları, kopuntu.

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c75ad5a4e3cb6.45564717

4.2. HRİSTİYANLIK VE EKO-POLİTİK AKIL

Günümüzde çeyrek dünya nüfusunun dini olan Hristiyanlık, Roma İmparatoru Tiberius Caesar Augustus (M.Ö. 42 - M.S. 37) zamanında Filistin bölgesinde doğmuş ve oradan yayılmıştır. Yunanca’da geçen “Khristos” İbranice’deki mesih kelimesinin karşılığı olup “takdis edilmiş, üzeri yağlanmış, yağ sürülmüş” anlamına gelmektedir. Hz. İsa’nın (A.S.) isminin Yunanca karşılığı “Jesus Khristos” olduğu için ona ilk iman edenlere Antakyalı putperestler “Hristiyan” (Khristianoï, Cheristiens veya Chretiens) adını verirler. Diğer taraftan Hz. İsa’nın memleketi olan Nâsıra’ya nispet edilerek Hristiyanlık “Nasraniye” olarak ta anılır. Nâsıra, Kudüs yakınlarında bir köydür. Hristiyanlara göre Hz. İsa Kudüs’ün 9 km güneyinde bulunan Beyte’l Lehem (Beytü’l-Lahim)’de doğmuştur. Bu köy “Nâsıra” veya “Nâsurîye” olarak adlandırılır. Hristiyanlık adı İncil’e tabi olanların dinine verilen bir ad olmakla beraber tam olarak hangi tarihten itibaren kullanılmaya başlandığı bilinmemektedir. Roma imparatorları Tiberius (M.S. 14 - 37), Nero (M.S. 54 - 68), Trajan (M.S. 98 - 117), Decius (M.S. 249 - 251) ve Diocletian’ın (M.S. 284 - 305) tahtta kaldıkları dönemlerde Hristiyanlar en feci şiddet ve baskılara maruz kalmışlardır. Aynı dönemde Yahudiler de Hristiyanlara düşmanlıkta Romalılardan geri kalmamıştır. İmparator Diocletian Roma’nın emirlerini dinlemeyen Mısır eyaletine bizzat girmiş ve Mısır’ı yeniden Roma’ya bağlayarak oradaki Hristiyanlara ağır işkenceler yapmıştır. Rivayetlere göre 140.000 kişiden fazla Kıpti Hristiyan öldürülmüştür.²⁴⁹

Hristiyanlığın doğuşu Orta Çağın başlangıcını belirleyen en önemli faktördür. İmparator I. Constantine tahta çıktığı dönemde (M.S. 306 – 337) Hristiyanlığı benimsedi ve onun devrinde Hristiyanlık’ın Roma imparatorluğu içerisindeki diğer dinlerle eşit haklara sahip olduğu kabul edildi (M.S. 312). İmparator I. Theodosius (M.S. 347 - 395) tahta çıktıktan sonra miladi 392 yılında Hristiyanlığı imparatorluğun resmi dini olarak ilan etti. Nihayet Aziz Pavlus (İng. Saint Paul, M.Ö. 4? Tarsus - M.S. 62-64 Roma) ortaya çıktı ve Hristiyanlığın “evrensel din” olduğu dogmasını yaymaya başladı. Kadim felsefe ve din anlayışlarıysa bu arada gerilemişti. Orta Çağa ait eko-politik sistemin oluşmasında ve şekillenmesinde, günlük yaşamın düzenlenmesinde, eğitim ve düşünce sisteminde Hristiyanlık başat düzenleyici bir unsur oluverdi.²⁵⁰

²⁴⁹ Galip Atasagun, “Hristiyanlıkta Dünyanın Sonu ve Ahiret Kavramı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1989, ss.68-73.

²⁵⁰ Sibel Küçük, “Orta Çağda Hristiyanlık ve İslam Dinlerinin Felsefe ve Bilim Üzerindeki Etkileri”, Alevilik Bektaşılık Araştırmaları Dergisi, Hausen (Wied) – Almanya, 2015, s.46.

Çoğu kimsenin zannettiğinin aksine günümüz Hristiyanlığı, Hz. İsa'ya indirildiği yalın haliyle kalabilmiş saf tevhid dini değildir. Elbette Hristiyanlığın peygamberi hala Hz. İsa'dır. Ancak onun tebliğ ettiği dini "Mesih İncili" namıyla savunan, Hristiyanlığı doğduğu toprakların dışına Anadolu'ya, Yunanistan'a ve Roma'ya taşıyan, "Gentilelerin²⁵¹ Havarisi" olarak bilinen kişi Aziz Pavlus'tur. Günümüz Hristiyanlığının kurucusu olan Pavlus kendisinin "Kilikya Bölgesinden Tarsuslu bir Yahudi" olduğunu söylemiştir. Bir söylevinde "doğumunun sekizinci günü sünnet olan, İsrail soyundan gelen ve Benyamin kabilesine mensup bir İbrani" olduğunu açıklamıştır. "Dini tebliği esnasında Hz. İsa'nın bedenine işkence yapıldığı, havarilerle yenen son akşam yemeği, Hz. İsa'nın sözde çarmıha gerilmesi ve sonrasında dünyaya yeniden gelişi" gibi Hristiyan inançları Mesih merkezli din anlayışını vaz eden Pavlus'un elinden çıkmadır. Nitekim bir kısım ilahiyatçılar Hz. İsa'nın tebliğ ettiği dinle günümüz Hristiyanlığı arasındaki bağlantıyı şüpheli bulmaktadırlar. Pavlus gerçek İseviliği tahrif ederek Hz. İsa'nın tevhid itikadına ihanet etmiştir. Neredeyse paganist bir dine dönüştürdüğü Hristiyanlığı tırnaklarıyla kurmuştur. Hz. İsa, Hristiyanlığın merkezinde bir peygamber olarak yerini alır ancak Pavlus kurucu rolüyle onu evrensel bir din haline getiren yegâne kişidir.²⁵²

Antik Roma düzeninden ortaçağ düzenine geçiş Hristiyanlığın öncülüğünde gerçekleşmiştir. Bu geçiş döneminde Germen kavimlerinin Roma havzasına bıraktığı uzun dönemli etkiler sayesinde Hristiyanlık, Sami menşeli ve Mesihçi bir orta doğu dini olmaktan kurtulmuştur. Pax-Romana bünyesinde barınan tüm inanç sistemlerinden etkilenen senkretik (uzlaştırmacı) ve eklektik (seçmeci) bir dine dönüşmüştür. Hristiyanlık Roma geleneklerinden beslenerek Roma sonrası siyasi düzenin merkezi olmuştur. Yahudi geleneği, Yunan geleneği, Roma geleneği, mistik ve mitolojik arka planlarıyla eski Mısır ve Suriye gelenekleri, popüler dini kültür ve uygulamaları içeren Cermen gelenekleri hepsi Hristiyanlığa nüfuz etmiştir. Bu geleneklerin birbirine geçmesi sonucu önce Hz. İsa'nın tebliğ ettiği tevhit dini terk edilmiştir. Sonra Hristiyanlık mitolojik ve teolojik Mesih inancına dönüştürülmüştür. Antik dini ve felsefi öğretilerin hepsinde mevcut olan "teslis inancı" Hristiyanlık'ın dogması haline gelmiştir. Yeni gelişen ontolojik ve teolojik meşruiyet kilise yapılanmasını doğurmuştur. Pagan Roma'dan doğan boşluğu kilise doldurmuştur. Pavlus'un kurucu babalığını yaptığı bu süreçte öncü

²⁵¹ Gentileler: Yahudi olmayanlar. <https://www.turkcebilgi.com/gentile>

²⁵² Fatih Mehmet Berk, "Aziz Paul ve Şam Vizyonu", Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Batman 2012, ss.509-510.

Hristiyan din adamlarının desteğiyle kadim gelenekler Hristiyanlığa eklenmiştir. Bu önemli katkıyı yapan Hristiyan ilahiyatçıları şunlardır: ²⁵³

- Saint Athanasius (M.S. 293 - 373 İskenderiye),
- Saint Basilius (M.S. 329 - 379 Kayseri),
- Nazianzuslu Saint Gregory (M.S. 330 - 389 Kapadokya),
- İskenderiyeli Saint Cyril (M.S. 375 - 444),
- Saint Justin Martyr (M.S. 100 Nablus - 165 Roma),
- İskenderiyeli Saint Clement (M.S. 150 - 211/215),
- Origen (M.S. 185 İskenderiye - 254 Sur/Lübnan),
- Romalı Saint Hippolytus (M.S. 170 - 235 Sardunya),
- Saint Irenaeus (M.S. 120/140 - 200/203),
- Tertullianus (M.S. 155/160 - 220 Kartaca/Tunus),
- Saint Ambrose (M.S. 339 Treverorum/Belçika - 397 Trier/Almanya),
- Saint Augustine (M.S. 354-430 Cezayir).

Evrensel ve ontolojik eşitliği savunan İsevilik Roma İmparatorluğunun eklektik yapısından cesaret bularak teolojik ve kurumsal bir kılıfla Hristiyanlığa dönüştür. Romanın emperyal yapısından doğan eko-politik bunalıma çözüm üreten muhalif ontolojik arayışlar bu sefer kurumsallaşan Hristiyanlığın şiddetli takibatına uğramıştır. Pagan Roma İmparatorluğundan Kutsal Hristiyan Roma-Germen İmparatorluğuna geçerken Hristiyanlığın rengine giren yeni eko-politik sistem ile kadim teolojik ve ontolojik dogmalar arasında bir meşruiyet çatışması yaşanmıştır. Bunu gidermek adına geçmiş itikadî sistem benimsenmiş ve pagan Roma'dan kalan eko-politik kurumlara sahip çıkılmıştır. Germen kabilelerinin mekanik Roma düzeni içinde erimeleriyle ortaya çıkan feodalizm, bir üst siyasal yapı olan Kutsal Hristiyan Roma Germen İmparatorluğuna dönüşerek “kilise-siyaset” ve “papa-impator” ilişkilerinin doğurduğu eko-politik düzenin merkezine yerleşmiştir. Hristiyanlıktan sadır olan otoriter yapı yeni bir ontolojik güvensizliği, yeni bunalımları ve yeni arayışları başlatmıştır.²⁵⁴

²⁵³ Ahmet Davutoğlu, “Bunalımdan Dönüşüme Batı Medeniyeti ve Hristiyanlık”, Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, Sayı.2, İstanbul, 2000, s.35.

²⁵⁴ Davutoğlu, a.g.m. , 2000, s.13.

4.2.1. Hristiyanlık Eko-Politik Aklın Belirleyicileri

4.2.1.1. Pavlus İdeolojisi: Pavlus Tarsuslu bir Yahudi'nin oğludur. Dini tahsilini Kudüs'te tamamlamıştır. Asıl adı Saul'dur. Hristiyan olduktan sonra Paul adını almıştır. Günümüz Hristiyan âleminde "Saint Paul" adıyla takdis edilmektedir. Hz. İsa ve Havarileri Aramice konuşabiliyorken Pavlus yalnızca Yunanca bilmekteydi. O'nun bir havari olduğu iddia edilse de olmadığı yönündeki görüşler daha kuvvetlidir. İsevilik'in ardından Hristiyanlık ve esaslarını belirleyerek birçok yerde kilise kurmuştur. Kıbrıs, Pamfilya²⁵⁵, Suriye ve Yunanistan gibi ülkeleri dolaşmıştır. M.S. 50 - 53 yılında Efes'te kalmıştır. Sonra Kudüs'e gelmiş ve orada hapsedilmiştir. İdam edilmek üzere iken Roma'ya gönderilmiştir. Yanında talebelerine verilmek üzere 14 mektup bırakmıştır (M.S. 64). Pavlus'u Hristiyanlık tarihinde çok özel kılan olay Kudüs'ten Şam'a yolculuk yaparken (M.S. 32 - 34) yaşadığı sözde bir keramettir. Öncesinde Hz. İsa ve Havarilerine düşmanlık besleyen Pavlus bu sözde keramet sonrasında Hz. İsa'nın güya misyonunu yüklenmiştir. Pavlus'a ne yapması gerektiğini tanrı değil İsa Mesih bildirmiştir. Pavlus, öğretisinin merkezine "insan-İsa"yı değil "Mesih-İsa"yı koymuştur.²⁵⁶

M.S. II. yüzyılın başında Hristiyanlık kendisini Yahudilikle ve Roma çoktanrıçılığıyla mücadele ederken bulmuştur. Pagan Roma yönetimi Hristiyan toplulukları sürekli kovuşturma altında tutmaktadır. Yahudi toplumu da Hristiyanlık'a karşı öfke beslemektedir. Pavlus geniş coğrafyalara uzanan faaliyetleri sonucunda Roma'nın putperest halk kitleleri arasında bile taraftar toplamayı başarmıştır. M.S. 313 yılında Hristiyanlık'ı seçen Roma İmparatoru I. Constantine vaftiz edilen ilk Roma İmparatoru olmuştur. I. Constantine haçı Hristiyanlığın simgesi olarak kabul etmiştir. Artık tarih sahnesinden çekilinceye kadar Roma İmparatorluğu bir Hristiyan devleti olarak kalacaktır.²⁵⁷

Pavlus tek başına çıktığı yolculukta Kilikya'dan Konya'ya, Derbe, Galatya, Efes, Filippi, Selanik, Atina ve tüm Anadolu'yu, Trakya'yı karış karış dolaşmıştır. Yaptığı gözlemler sonucunda putperestlerin Hristiyan olmasına engel iki sorun tespit etmiştir: birincisi Musa Kanunları'dır, ikincisi erkekler için "sünnet" uygulamasıdır. Pavlus Yahudi şeriatının yeni

²⁵⁵ **Pamfilya;** Güney Anadolu'da Pisidya'nın güneyinde, Likya ve Kilikya arasında kalan tarihsel bölgedir. Akdeniz'den Toros Dağları'na kadar uzanan, 50 km genişliğinde, 110 km uzunluğundaki bölge, bugünkü Antalya ili sınırları içinde kalmaktadır. <http://www.nkfu.com/pamfilya-nerededir-pamfilya-tarihi/>

²⁵⁶ Sabit Şimşek, "Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamda Tanrı Anlayışı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2001, ss.83-84.

²⁵⁷ Atasagun, a.g.m. , 1989, ss.77-78.

Hristiyan olan putperestlere uygulanamayacağını anlamış ve M.S. 52 yılında Kudüs'te ilk Hristiyan Konsülünü toplayarak putperest kavimleri Hristiyanlığa kazanabilmek için bu iki uygulamayı da kaldırmıştır. Bu pragmatist taktiği sayesinde Hristiyanlık hızla yayılmıştır. M.S. IV.-V. yüzyıllarda Vizigotlar, Bulgarlar ve Franklar Hristiyanlığı seçmişlerdir. M.S. VIII. yüzyılda diğer Avrupa halkları da Hristiyanlığa girmeye başlamışlardır. Saksonlar miladi VIII. yüzyılda, Danimarkalılar IX. yüzyılda; Norveç, İzlanda ve İsveç miladi 1000 yılında Hristiyanlaşmışlardır. Batı Roma'nın çabaları sonucu Polonya, Bohemya ve Baltık ülkeleri; Bizans (Doğu Roma)'ın çabaları sonucunda Rusya ve Balkanlarda yaşayan Slav halkları da Hristiyan olmuştur. M.S. XI. yüzyılda diğer İskandinav halklarının Hristiyanlaşması ile tamamlanmıştır.²⁵⁸

İsevilik, arasında doğduğu Yahudiler nezdinde mesihî - eskatolojik (dünyanın sonu, kıyamet-kurtuluş inancı) bir mezhep konumunda iken “Hz. İsa'nın insanoğlunu kurtarmak için kendini feda etmesi” anlayışına dayanan yeni bir dine dönüşmesi Pavlus eliyle olmuştur. Hristiyanlar'a karşıt duygular besleyen mutaassıp biriyken Pavlus bu dinin en ateşli vaizi haline gelmiştir. Onun reforme ettiği yeni doktrinde insanoğlunun kurtuluşu Yahudi şeriatında değil Allah'ın bildirdiği kurtuluş ameline inanmakla mümkün olacaktır. Pavlus eskatolojik anlayışa cemiyet ayinlerini eklemiştir. Doğduğu yer olan Tarsus Helenistik cemiyetlerin merkezidir. Pavlus Hz. İsa'nın bir beşer olarak yeryüzünde sürdüğü hayata pek itibar etmemiştir. Bunun yerine Hz. İsa'nın sözde haçta-çarmıhta ölümüne ve “enkarnasyon” (hulul)²⁵⁹ öğretisine odaklanmıştır. Teolojisinde “haç” fikri önemli yer tutmaktadır. Haç Hristiyanlığa inananlar için “hikmet, adalet ve kurtuluş” anlamına gelmektedir. Ayrıca ilk insan Âdem'in işlediği ve tüm Âdemoğullarına geçtiğine inanılan ilk ve aslî günahın kurtuluşun simgesi kabul edilmektedir. Hz. İsa'nın sözde ölümü nedeniyle asli günahın bir cezası olarak indirilen Yahudi şeriatının artık Hristiyanlar için bir geçerliliği kalmamıştır. Yalnızca iman etmekle kişi dindar sayılır olmuştur. Pavlus' a göre vaftiz olan kişi Hz. İsa'nın mistik vücuduna yani Hristiyan müminlerin ruhani cemaatine katılmış olmaktadır. Vaftiz (İng. baptism, christening) Hz İsa ile birlikte ölmek ve yeniden dirilmektir. Vaftiz ve evharistya (ekmek-şarap ayini, İng. eucharist, holy

²⁵⁸ Atasagun, a.g.m. , 1989, ss.79-80.

²⁵⁹ Hulul kavramının önem kazandığı din Hristiyanlıktır. Hulul inancı Hristiyan literatüründe “et” anlamında Latince caro kökünden türetilen ve ulûhiyetin bedenleşmesi anlamına gelen incarnation kelimesi kullanılır. Hristiyanlığa göre tanrı insanlığı kurtarmak amacıyla Nasıralı İsa'nın kişikiğinde bedene bürünmüştür. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hulul#1>

communion)²⁶⁰ ayinleri ilahi veya siyasi bir egemenlikten ziyade “son kurtuluş” sırrına ermek içindir. Pavlus’ un bu yeni öğretisi Hristiyanlığın gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır.²⁶¹

Günümüze kadar gelen Hristiyanlık’taki teslis inancının temellerini atan kişi de Pavlus’tur. Yunanca “trias” kökünden gelen teslis terimi ilk kez Antakya Patriği Theophilus (M.S. ? - 180 Antakya) tarafından kullanılmıştır. Ancak teslisin Hristiyanlık akidesine girişi çok sonra olmuştur. İmparator I. Constantine emriyle toplanan İznik Konsülünde (M.S. 325) bile teslis inancı henüz yoktur. Konsülde sadece Hz. İsa Mesih’in tanrılığında ve baba-tanrının oğlu olduğundan, baba ve oğulun aynı cevherden meydana geldiğinden söz edilmektedir. Roma İmparatoru I. Theodosius’un (M.S. 347 - 395) himayesinde İstanbul’da toplanan Hristiyan kiliseleri İkinci Ekümenik Konsülü (M.S. 381) Tunuslu patrik Tertullianus’un görüşü doğrultusunda “üç şahsiyete ve tek öze sahip ilahlık” yani “üçlü birlik” olduğuna karar vermiştir. Böylece üçün bir olması inancı olgunlaşmıştır. Konsüllerde çok çetin tartışmalar yaşanır ancak burada siyasi baskı devreye girerek teslisi benimsemeyen çoğunluk saf dışı edilmiştir. Azınlığın önerileri doğrultusunda akla ve mantığa aykırı bir teslis anlayışı ortaya çıkmıştır. Başlangıçta bir tevhid dini olan İsevilik bu teslis yaklaşımından sonra tarihsel Hristiyanlık dinine dönüşmüş ve teslis Hristiyanlık’ın temel akidesi olmuştur.²⁶²

4.2.1.2. Helenizm: İnsanoğluna tek ilah inancını öğreten üç semavi din olan Musevilik, İsevilik ve İslamiyet bilindiği üzere hepsi Ortadoğu’dan çıkmıştır. Musevilik daha sonra Yahudilerin milli dinine dönüşerek doğduğu bölgede kalmış ve genel kabul görmemiştir. Tevhid inancı üzere inen İsevilik, Pavlus eliyle teslis Hristiyanlığına dönüşerek doğduğu memleketin dışında yayılma imkânı bulmuştur. Bu imkânı ona veren esas kaynak ise Helenizm’dir. Yunan kültürünün Yunanistan dışına çıkıp Akdeniz Bölgesi, Orta Doğu ve Doğu kültürleriyle etkileşimi sonucu doğan evrensel kültüre Helenizm adı verilir. Yunan kültürünün kök saldıği toplumlardan birisi Roma coğrafyasına dağılmış yüksek tabakalara mensup Yahudilerdir. Roma İmparatorluğu hukuk nizamını büyük ölçüde Stoacı öğretiler üzerine kurarken genel sosyal düzenini Helenistik idealler üzerine inşa etmişlerdir. Filistin dışına çıktığı

²⁶⁰ Hristiyanlıkta, Kutsal Komünyon veya Rab'bin Sofrası olarak da adlandırılan Eucharist, Hz. İsa'nın 'Son Akşam Yemeği'ni Havarileriyle birlikte yemesini anmak için yapılır. Hristiyanların sözde inançlarına göre Hz. İsa Havarilerine ekme ikram ederken “Bu benim bedenim” ve onlara şarap verirken “Bu benim kanım” demiştir. <https://www.britannica.com/topic/Eucharist>

²⁶¹ Schimmel, a.g.e. , 1999, ss.173-175.

²⁶² Hasan Hüseyin Tunçbilek, “İslamın Dışındaki Monoteist Düşünce ve İnançlarda Ulûhiyet Anlayışı”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Marife Dergisi, Konya 2003, ss.135-136.

andan itibaren içine girdiği yeni çevrede Hristiyanlığın yayılmaya şansı bulunduğu şartları Helenizm hazırlamıştır.²⁶³

M.Ö. 322 yılında Büyük İskender'in Mısır'ı almasıyla Helenizm'den sonra Mısır kültürünün tesiri de Roma'ya miras kalmıştır. Roma'nın lejyonerleri sayesinde Mısırlı tanrılar kültü imparatorluğun en uzak köşelerine taşınmıştır. Eski Mısır “tanrı-kral” ve “çok-tanrıcı” bir itikada sahiptir ve Mısır tanruları beşeri vasıflarla anılır. Onların tanruları insanlar gibi evlenirler ve çocuk sahibi olurlar. Mısır firavunları ise ilahi bir varlık olarak kabul edilmekteydi. Mısır tanrılarında beşeri özellikler görülmesi insanın tanrılaştırılmasının önünü açmıştır. Romanın sonradan benimseyeceği “tanrı imparator” anlayışı Eski Mısır inancına aittir. Dolayısıyla bu inanç önce Mısır'dan Helenizm'e oradan Hristiyanlık'a geçmiştir.²⁶⁴

Helenizm kültürü aslında en başından beri çok tanrıcılığın (İng. politeizm) terk edilmesine ve dinlerin birleştirilmesine isteklidir. Helenistik kültür içinde yetişen Pavlus hem İskenderiye Okulu'na hem Helen öğretilerine yakın ilgi duyan bir kişidir. Hz. İsa'nın ve Havarilerin vahye dayalı tevhid inancına sahip bir din tebliğ etmelerine karşın Pavlus daha çok bir ideologtur. Onun vasıtasıyla Hristiyanlık neredeyse bir Yunan mezhebi haline gelmiştir. Yunan felsefesinden sindirilebilen ne varsa hepsi alınmıştır. M.S. I. yüzyılın sonunda Helenistik bir şekil alan Hristiyanlık literatürü Avrupa dillerine çoğu kez Yunanca bazen Latince kavramlarla girmeye başlamıştır. Örnek olarak Hristiyanlık'ın evrensel özelliğini vurgulayan katolik kelimesi (Yun. Katholikos, İng. catholic) Yunancadır. Dini ayinler Batı'da Yunanca yapılır ve Yunanca vaz edilirdi. M.S. ilk yüzyıllarda Roma papaları bile Yunanca isim taşımışlardır.²⁶⁵

Hristiyanlık özünde antik çağ-Yunan felsefesine düşmandır. Çünkü antik çağ felsefesinde doğanın kendisi tanrı olarak kabul edilmektedir. “Yoktan hiçbir şey var olmaz” kuralı antik çağ felsefesinin temeliyken Hristiyanlık “evreni yoktan yaratan tanrı” inancına sahiptir. Hristiyanlık Oğul ve Kutsal Ruh haricinde kalan diğer mahlûklar ile yaratıcı Tanrı arasında kesin bir ayrıma gitmektedir. Tanrı kendisini gerçek hayatta Oğul'da gösterir. Hristiyanlık mutlak hakikati tekeline alarak hakikat arayışına son vermiştir. Kilise ise reddettiği antik çağ

²⁶³ Hüseyin Sert, “Hristiyanlığa Giren Putperestlik Unsurları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü – Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı – Dinler Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 1994, ss.13-15.

²⁶⁴ Etem Çalık, “Hristiyan Medeniyetinin Dini Kaynakları”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 12/2, Ankara 2010, ss.67-68.

²⁶⁵ Sert, a.g.m. , 1994, s.10-21.

felsefesine yani Helenizm'e karşı bir felsefe icat etmek zorunda kalmıştır. Böylece Platon, Aristoteles ve Stoacıların doktrinleri Hristiyanlığa uyarlanmıştır. Hristiyanlık bir dogma olarak yeniden inşa edilmiştir. Din devletini kurmak isteyen Hristiyan kilisesi Aristoteles mantığını açıktan benimsemiştir. Ünlü Yunan feylesofunun tümelden tikele giden mantık kuralları Hristiyan din devletinin yapısına uyarlanmıştır. Bu sayede din devletinin yetkileri tanrının yetkileri sayılmıştır. Bu tümel bir gerçek (mutlak hakikat) olarak kabul edilmişti ve sorgulanamazdı.²⁶⁶

4.2.2. Hristiyanlıkta Eko-Politik Aklın Görüntüleri

4.2.2.1. Hristiyan Roma devleti: Hz. İsa'nın dinini tebliğe başladığı tarihte Roma İmparatorluğunu üç kıtaya yayılmış durumdaydı. Britanya adaları, Hz. İsa'dan sonra Roma hâkimiyeti altına girmişti. İmparatorluk merkezinde çok tanrıcı bir anlayış hâkimdi. Cumhuriyetten krallığa geçişle imparatorların tanrılaştırılması düşüncesi hayat bulmuştu. Henüz Roma, Hristiyanlığı sempatiyle karşılamaya hazır değildi. Hristiyanlığın teklif ettiği tek ve mücerret tanrı inancı Roma imparatorlarını önce çok rahatsız etmiş ve onları Hristiyanlık'a karşı cephe almaya götürmüştür. Hristiyanlığın tanrı anlayışından başka imparatorluk nizamı için gayet tehlikeli bir mesajı daha vardır: köleliğin reddi ve onların hür insanlarla eşit sayılması. Roma toplumunda köleliğin konumu çağdaşı diğer toplumlardan oldukça farklıdır. Bu derece geniş topraklara sahip imparatorlukta ticari, zirai ve imar faaliyetlerinin yürütülebilmesi kalabalık bir köle işgücünü gerektirmektedir. Sayıları milyonları bulan kölelerin zor şartlarda barınması ve çalıştırılması Roma hukukuna göre meşrudur. Köleler "birey-insan" sayılmayarak hukukun koruma alanının dışında bırakılmıştır. Roma İmparatorluğunda kölelere yapılan acımasız ve ölçsüz baskılar, zulümler o dönemin olağan şartlarıdır. Roma nüfusunun üçte birini meydana getiren köleler çiftliklerde çalıştırılır; küçükbaş ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinde, zeytin ve üzüm gibi zirai ürünlerin üretilmesinde istihdam edilirdi. Milyonlara varan bu topluluğu verimli ve itaatkâr kılabilmek için Roma hukuku ve toplumu zorbalığa başvuruyordu. Köleler ekonomik bir değer olmanın yanında gladyatör dövüşleri gibi vahşi eğlencelerde gösteri aracı olarak ta kullanılırdı. Kısacası Roma yönetici sınıfının Hristiyanlığa karşı çıkmak için vazgeçilmez gerekçeleri vardı. Bu

²⁶⁶ Timur Karaçay, "Mantığın Görkemli Dönüşü", Mantık Matematik ve Felsefe I.Ulusal Sempozyumu Assos-Çanakkale, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s.3

sebeple miladi ilk yüzyıllarda Hristiyanlar imparatorluk topraklarında çok şiddetli baskı ve işkencelere maruz kalmışlardır.²⁶⁷

Hız. İsa'nın peygamber olarak tebliğe başlamasıyla dünyadan ayrılması arasında sadece 4-5 yıl olduğu rivayet edilir. Siyasi otoritenin takibatıyla mağdur olan Hristiyanlar arasında yaşadıkları değişik bölgelerdeki halk topluluklarından değişik tepkiler görmüştür. İsevilik'in tevhid dini olması, kendisi gibi Yahudi olan Hız. Musa'yı da peygamber olarak kabul etmesiyle Hız. İsa'ya ilk iman edenler Yahudi halkından olmuştur. Hız. İsa'ya iman eden Judaea²⁶⁸ Yahudileri, sünnet olmuşlar ve Hız. Musa'nın getirdiği yasalara uymayı da sürdürmüşlerdir (M.S. 60 – 70). Hristiyanlığın hızlı yayılışı Yahudi cemaatlerini ve Roma siyasi otoritesini rahatsız etmeye başlamıştır. Hız. İsa'ya en şiddetli muhalefet edenler Kudüs'te (İbr. Yerushalaim, Arap. Bayt al-Muqaddas veya Al-Quds) meskûn Yahudi cemaatlerinden Ferisiler ve Sadukiler olmuştur. Başlangıçta İmparatorluğun aşağı tabakalarınca benimsenmeye başlanan Hristiyanlık çok tanrılı dinlerle teması sonucu İseviliğin tevhidi çizgisinden uzaklaştıkça “Romalılaştırmıştır”.²⁶⁹

Pagan Romalılar topluca icra edilen pagan dinî ayinleri sayesinde evrenin ve toplumun ayakta kalabildiğini düşünürlerdi. Roma tanrılarının iyi niyetine aykırı hareket eden Hristiyanlar bu birliği bozmakta ve tanrılarını öfkeliendirmekteydiler. Hristiyanlık'ı ve Hristiyanları yok etmek için ilk siyasi girişim İmparator Diocletianus (M.S. 284-305) tarafından “Büyük Kovuşturma” (M.S.303) ile yapıldı. Roma imparatorları I. Constantine (M.S. 280 – 337) ve Licinus (M.S. ? – 325) arasında M.S. 313'te imzalanan Milano Fermanıyla (İng. Edict of Milan) Hristiyanlık nihayet özgürlüğüne kavuştu. Ardından Byzantium şehri (İstanbul), I. Constantine tarafından yedi tepe üzerinde Constantinopolis adıyla dönüştürüldü ve bir kiliseler şehri olarak inşa edildi. M.S. 392'de I. Theodosius Hristiyanlığı devlet dini yaptı ve eski dinleri şiddetle bastırdı. İlk ortaya çıkışında tek bir kavme, İsrailoğullarına mahsus olan İsevilik Roma İmparatorluğu sayesinde evrensel bir din “Hristiyanlık” adıyla tarihe geçti. Roma bununla kalmayarak Hristiyanlığa hem içinde at oynatabileceği emperyal bir coğrafya sundu hem de Romalılık vasfını bu dinin harcına koymuş oldu.²⁷⁰

²⁶⁷ Çalık, a.g.m. , 2010, ss.69-71.

²⁶⁸ Eski Filistin'in güneyinde yer alan üç bölgeden birisinin adı. Diğer iki bölge: Galilee ve Samaria. <https://www.britannica.com/place/Judaea>

²⁶⁹ Çalık, a.g.m. , 2010, ss.72-74.

²⁷⁰ Ağaogulları, Mehmet Ali, “Batı'da Siyasal Düşünceler”, Altıncı Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, ss.197-200.

Romanın seküler toplumunu inşa eden pagan elitlerin yerini Hristiyan elitler aldı ve Roma'yı onlar yönetmeye başladı. İznik Konsülünde Batı kilisesi (Katoliklik) ile Doğu kilisesi (Ortodoksluk) birbirinden ayrıldı. Batı Roma İmparatorluğunun çöküş sürecinde Roma'daki papalık kiliseye güçlü ve bağımsız bir konum sağlamıştır. Batı kilisesi önce manastırlarda sonra tüm kiliselerde ve nihayet tüm dünyevi (seküler) hayatta “yeryüzü tanrı krallığını” inşa etme misyonunu üstlenmiştir. Ortodoks kilisesi miladi IV. yüzyıldan itibaren olduğu yerde sayarak manastır hayatının özel bir şekli olarak devam etti ve kurulu dünyevi (seküler) düzeni sadece destekleyen oldu.²⁷¹

4.2.2.2. Kilise ve Manastır: Tarihte din konusunda aydınlar ve filozoflar ile halk arasında doğan uyuşmazlıkta siyasi otoriteler genellikle halkın yanında yer almıştır. Çünkü halk dinleri toplumun birlik ve bütünlüğünün garantisi olduğu gibi siyasi iktidarın da meşruiyet kaynağıdır. Siyasi iktidar sahiplerinin halkın inançlarına katılıp katılmaması o kadar önemli değildir. Önemli olan halk tarafından benimsenen dinin sürekliliğinin korunmasıdır. Çünkü dini birliğin bozulması siyasal birliğin bozulması anlamına gelmektedir. Mutlak monarşi rejimlerinin halk nezdindeki meşruiyeti siyasal iktidarı destekleyen din adamları eliyle olur. Halkı hükümdarın hâkimiyet hak ve yetkisini tanrıdan aldığına ikna etmek din adamlarının vazifesidir. Kendilerine sağlanan meşruiyet karşılığında hükümdarlar din adamlarının toplumda yüksek bir sınıf olmasının önünü açar. Ortaçağ tarım toplumlarının hemen hepsinde din adamları en itibarlı sınıflardan biri olmuştur. Din adamları bununla yetinmeyerek toplumun entelektüel hayatına hâkim olmuşlardır. Okuma-yazma insiyatifi onların elindedir. Dini metinleri ancak onlar okuyup anlayabilir ve yorumlayabilirdi. Halka verdikleri dini eğitimle siyasal ve sosyal birliği temin ediyorlardı.²⁷² Bunun en açık örneği Milan Fermanından (M.S. 313) sonra Hristiyanlığa girişlerin hızla artmasıdır. Miladi IV. yüzyıl, Hristiyanlığın dünyaya en çok yayıldığı tarihtir. Hristiyan kilisesine Roma devletince sağlanan büyük maddi destek ve bunun neticesinde kilisenin elde ettiği zenginlik insanların kiliseye yönelmesinin en büyük sebebi olmuştur.²⁷³

²⁷¹ Cevat Özyurt, “Talcott Parsons’ın Hristiyanlık Sosyolojisi: Amerika’da Seküler Dinin Oluşumu”, Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Cilt 11/17, Ankara, 2016, s.528.

²⁷² Çalık, a.g.m. , 2010, s.61.

²⁷³ Bilal Baş, “Hristiyan Manastırcılığın Doğuşu”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 44 (2013/1), İstanbul, 2013, s.187.

Diğer taraftan mutaassıp Hristiyanlar kiliseye yeni katılanları samimi bulmayarak saf bir Hristiyan hayatı yaşamak için çöllerine yöneldiler. Onlara göre samimi yığınlarla dolup taşan, dünyevileşen ve hatta devlet eliyle zenginleşerek kurumsallaşan kilisede gerçek Hristiyan maneviyatı artık kalmamıştı. Buna tepki olarak miladi III. asırda Mısır, Suriye, Filistin ve Anadolu'da manastırcılık hareketi yayılmaya başladı.²⁷⁴ M.S. IV. yüzyılda artık Hristiyan hayatının görünür bir parçası haline gelen manastırlar, kendi kendine yeterli bir dini topluluğun (keşişler, rahipler) ihtiyaçlarına cevap veren yapılar olarak şehir kenarlarına dikildiler. Manastır dini kurallara uygun ortak yaşanan ev anlamına gelmektedir. Dini işlevleri yanında birtakım karmaşık hizmetler de gördüler. İbadethane oldukları kadar güvenlik, tarımsal üretim, el sanatları, misafirhane, kitap çoğaltma (istinsah), eğitim-öğretim faaliyetlerine ev sahipliği yaptılar. Bünyelerinde kilise, rahip ve rahibeler için hücre adı verilen küçük odalar mevcuttu. Boyama atölyeleri, heykel ve terzilik atölyeleri, halı ve ikon üretim atölyeleri, editoryal (yazı, kitap nüshası çoğaltma, istinsah) aktiviteler, din hakkında seminerler, bahçe ve ziraat seminerleri için ayrılmış özel alanlar vardı. Manastırlar Hristiyan kültürünün devamlılığını sağlamıştır. Bizans toplumunda manastırların diğer bir işlevi hastaların tedavisi ve bakımındır. Manastırlar genelde seyyahların yolu üzerinde bir yerleşim bölgesine yakın inşa edilirdi. Cenazelerin defni ve anma merasimleri dahi manastırların görevleri arasındadır. Manastırda yaşayanlar günlük yeme-içme ihtiyaçlarını karşılayabilmek için çevredeki uygun arazilerde zirai faaliyetlerde bulunurlar, hayvancılık yaparlardı. Kapalı bir ekonomik sistemde varlıklarını sürdürmüşlerdir.²⁷⁵ Manastırlar ustalıklarla kilisenin hiyerarşik yapısına eklenerek kilise ve saray siyasetinde aktif rol almaya başladılar.

Manastırların yaptığına benzer şekilde Doğu Kilisesi Platonik fikirlerin tesiri altında kalarak katı bir zühd hayatına, aşırı mistikliğe yöneldi. Ruhban adetleri Mısır ve Anadolu'da kendini göstermeye başladı. Miladi IV. asırdan itibaren rahip cemaatleri oluştu. Bu cemaatlere ilk kural ve usulleri veren kişi Kayserili Saint Basilius (M.S. 329 - 379)'tur. Sadece dua, riyazat ve ibadetlerle meşgul olan rahiplerin hayatı meleklere benzetilirdi. Basilius'un teşvikiyle oluşan rahip kolonileri Ürgüp, Göreme ve Orta Anadolu'nun değişik yerlerinde görüldü. Ruhbaniyet bundan sonra batıya da yayıldı ve orada muhtelif tarikatlar gelişti. Basilius ile birlikte Nazianzuslu Saint Gregory (M.S. 330 - 389 Kapadokya) ve Basilius'un kardeşi Nyssalı Saint

²⁷⁴ Baş, a.g.m. , 2013, s.187.

²⁷⁵ A.Celil Çakıcı, Seçkin Eser, Evrim Karaca, "Hristiyanlıkta Manastır Mutfak Kültürü", **Gastronomi Üzerine Araştırmalar**, Der. Duriye Bozok, Cevdet Avcıkurt, Murat Doğdubay, Mehmet Sarıoğlan, Göksel Kemal Girgin, Detay Yayınları, Ankara, 2017, ss.15-16.

Gregor (M.S. 335 - 394 Kayseri) tarafından mistik cereyanlar olan Platonik ve Neo-platonik fikirler Hristiyanlığa sokuldu. Batı Hristiyan dünyası miladi III. ve IV. asırdan itibaren birçok din adamı yetiştirdi ki en meşhuru Saint Augustin'dir (M.S. 354 - 430 Cezayir). Augustin gençliğinde maniheizme mensupken vaftiz oldu ve Hristiyanlığı seçti. Aslında maniheizme bir taraftan sadık kalarak Hristiyanlığa "asli günah" (Lat. Peccatum Originis) öğretisini ekledi. "De civitate Dei contra paganos" (İng. The City of God, Tür. Tanrının Devleti) adlı 22 kitaptan oluşan eserinde semavi kilisenin yeryüzündeki timsali olarak kiliseyi göstermiştir.²⁷⁶

Yahudilik ve Yunan-Roma unsurlarının evliliğinden oluşan Hristiyanlık her ikisinden farklı bir yapı ortaya çıkarmıştır. Etnik yapıdaki Yahudilik ile "vatandaşlık" üzerine kurulu "ulusal" nitelikli Yunan-Roma değerlerini birleştiren Hristiyanlık birey'e evrensellik kazandırmıştır. Hristiyanlık'ı müstakil bir din haline getiren hareket Pavlus'un ilk kiliseyi inşa etmesidir. Roma toplumunun özellikle doğuda yaşayan kısmının bireyci olması ve kurtuluşçu bir akideye psikolojik olarak hazırlıklı olması Hristiyanlık'ı bu topraklara çekmiştir. Yahudilik sadece Yahudi kavmi için bu dünyada topluca kurtuluşu hedeflerken Hristiyanlık evrensel boyutta her insanın ebedi kurtuluşunu gaye edinmektedir. Yahudilik bedenın selametine odaklanırken Hristiyanlık bireyin ebedi kurtuluşu için çaba gösterir. Tanrı ve insanoğlu arasındaki iletişim görevini Yahudilik'te seçilmiş İsrailoğulları üstlenirken Hristiyanlık'ta bizzat "kilise" bir kurum olarak yerine getirir. Dini sistemin içinde olanlar ile dinin dışında kalanlar (İng. secular) arasındaki ayrışmanın teolojik temeli kilisedir. İnananların sadakatini simgeleyen kilise bir taraftan dünyevi işlerle ilgilenmeyi teşvik eder diğer yandan din dışı saydığı halklar ile arasına mesafe koyar.²⁷⁷

Hristiyanlıkla ilgili tahlil yaparken onu homojen, yeknesak bir din olarak görmek yanlış olur. Bu dinde mezhepler arası ayrılıklar farklı dinler mesabesinde. Üç Hristiyanlık mezhebi olan Katolik, Ortodoks ve Protestan inançları siyasi bir nedenle değil tam da akidevi sebeplerle birbirinden ayrılır. Ortaçağda Katolik öğretisi ebedi hayata kavuşuncaya kadar çalışmanın anlamlı olduğunu ancak amacın zenginlik olamayacağını ve zenginlik peşinde koşmanın tamahkârlık anlamına geleceğini söyler. Katolik inancın zenginliğe bakışı bu kadar olumsuzken geçmişte ve günümüzde en zengin kurumlardan birisi Katolik Kilisesi'dir ve M.S. XI. yüzyıla kadar siyasi hâkimiyeti elinden bırakmaz. Kayıt yapabilecek, hesap kitap bilen, fatura ve ödemeleri takip edebilecek yegâne elemanlar kilisenin kadrosundadır. Kilise, döneminin tek

²⁷⁶ Schimmel, a.g.e. , 1999, ss.185-188.

²⁷⁷ Özyurt, a.g.m. , 2016, ss.526-527.

manevi otoritesi olmasının yanında en büyük siyasi ve mali kurumudur. Katolik Kilisesi'nde yaşanan servet temerküzü zaafı reforma giden yolu daha doğrusu Martin Luther İsyanını ve Protestan Kilisesinin doğuşunu hazırlamıştır.²⁷⁸

M.S. ilk sekiz yüz yılda yapılan sekiz ayrı konsül toplantısı Hristiyanlar arasında birliği sağlayamamıştır. Hz. İsa'nın peygamber olduğu tarihten uzaklaştıkça Hristiyanlık içinde derin ihtilaflar baş göstermiş ve mezhepler doğmuştur. Bu mezhepler bizzat dini akidedeki ayrılıklara dayandığı için önemlidir. Her biri ayrı bir din gibi muamele gören Hristiyan mezheplerin başlıcaları Katolik, Ortodoks ve Protestanlık'tır. Merkezi Vatikan olan Katolik Kilisesi'ne Batı Kilisesi veya Latin Kilisesi, Hz. İsa'nın havarisine atfen Aziz Peter Kilisesi gibi adlar da verilir ve başında Papa bulunur. Katolik Kilisesi Hristiyanlık'ı dünyaya yayan tek evrensel kilise olduğunu iddia etmektedir. Doğu Kilisesi'nin adı olan Ortodoks kelimesi ise "doğru inanç" anlamına gelir. Ortodoks Kilisesi ayrıca Doğu, Yunan ve Rum Kilisesi olarak ta anılır. Bu mezhebe mensup olanların çoğu Rumlar ve doğu Hristiyanlarıdır. Ortodoksluğun merkezi İstanbul'dur ve başında patrik bulunur. Ortodoks dünyasında dört büyük patriklik vardır: İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs. Ortodoks inancına sahip milli kiliselerin tümü bu dört patrikliğe bağlıdır. İstanbul Patrikliği ayrıca Fener Patrikliği veya Rum Ortodoks patrikliği olarak ta anılır. Ortodoks Hristiyan nüfusun 100-150 milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir. Protestan mezhebi ise çok sonraları XVI. Yüzyılda Alman ilahiyatçı Martin Luther (M.S. 1483 – 1546) tarafından Katolik kilisesine karşı kurulmuştur.²⁷⁹

4.2.3.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME: HRİSTİYANLIKTAKİ EKO-POLİTİK AKIL

İsevilik saf bir tevhid dini olarak Yahudilere mahsus yerel bir din iken Hz. İsa dünyadan ayrıldıktan hemen sonra ona ve Havarilerine başlarda düşmanlık besleyen Pavlus sayesinde Hristiyanlık adını alarak evrensel bir din haline gelmiştir. Beşer müdahalesine maruz kalarak bir teolojiye tebdil olan Hristiyanlığın eko-politik aklında iki temel belirleyiciyle karşılaşırız: Pavlusizm diyebileceğimiz Pavlus ideolojisi ve Helenizm. Pavlus tek başına Kilikya'yı, Balkan yarımadasını, Trakya'yı ve tüm Anadolu'yu dolaşmış, putperest Roma halklarının Hristiyan olmasına engel olduğunu gördüğü Musa Kanunlarını ve erkekler için sünneti Kudüs'te düzenlediği ilk konsül toplantısında iptal etmiştir. Yahudi şeriatını ve Hz. İsa'nın tebliğ ettiği

²⁷⁸ Mustafa Karahöyük, "Din ve Ekonomi İlişkisi", Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, Kayseri 2013, Sayı 16, ss.203-205.

²⁷⁹ Atasagun, a.g.m. , 1989, ss.89-91.

saf tevhid akidesini pagan kitlelerin kolay kolay kabul etmeyeceğini Pavlus, çok iyi anlamıştır. Pavluzizm'in merkezine "insanlar arasından seçilmiş peygamber İsa'yı değil "Mesih İsa'yı koymuştur. Bu pragmatist tavrı üzerine tam da Pavlus'un beklediği gibi Hristiyanlık hızla yayılmaya başlamıştır. Pavlus Hz. İsa'nın sözde haçta-çarmıhta işkence edilerek katledilmesine ve hulul öğretisine odaklanmıştır. Haç, Pavlus teolojisinde Hz. Âdem'in işlediği ve ondan tüm insanlara geçtiğine inanılan ilk ve aslı günahıtan kurtuluşu temsil eder. Pavlus' a göre vaftiz olan kişi Hristiyan cemaatine katılmış olur. Pavlus'un icat ettiği vaftiz ve evharistya ayinleri Hristiyanlığın gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır. Günümüz Hristiyanlığında da geçerli olan teslis inancının temellerini Pavlus atmıştır. İstanbul'da toplanan Hristiyan kiliseleri İkinci Ekümenik Konsülünde (M.S. 381) teslis inancı vücut bulmuştur. Teslis doktrini tarihsel Hristiyanlık dininin temel akidesi olmuştur. Hristiyanlığın Kudüs dışındaki memleketlere yayılması için gerekli zemini Helenizm zaten kurmuştur. Romanın eski Mısır'dan alarak benimsediği "tanrı imparator" anlayışı önce Helenizm'e, oradan Hristiyanlığa geçmiştir. Pavlus'un çabalarıyla Hristiyanlık neredeyse bir Helenizm'in bir mezhebi haline gelmiştir. M.S. I. yüzyılın sonunda Helenistik formunu kazanan Hristiyanlığın dini literatürü Avrupa dillerine genellikle Yunancayla girmiştir. Dini ayinler dahi Batı'da Yunanca yapılmış, vaazlar Yunanca verilmiştir. Hristiyanlık hakikati tekeline alarak hakikat arayışı özgürlüğünü bitirmiştir. Kendi devletini kurmak isteyen Hristiyanlık Helenizmin bir kolu olarak Aristotelesçiliği benimsemiştir. Ünlü Yunan feylesofunun mantık kuralları Hristiyan din devletinde aynen uygulanarak din devletinin otoritesi tanrısal kabul edilmiştir.

İslam öncesi Hristiyanlık aklının teorik görüntüsü yeni Hristiyan olan Roma devletidir; pratik görüntüsü din adamları ve din kurumlarıdır. M.S. 313'te Roma tarafından imzalanan Milano Fermanıyla Hristiyanlık nihai özgürlüğüne kavuşmuştur. İlk Hristiyan Roma imparatoru I. Constantine yedi tepe üzerinde kurduğu Byzantium kentini Constantinopolis adıyla bir kiliseler şehrine çevirmiştir. M.S. 392'de Hristiyanlık Roma devletinin resmi dini olarak ilan edilmiştir. Roma İmparatorluğu sayesinde Hristiyanlık evrensel bir din olmuştur. Romalılık vasfı Hristiyanlığın harcına girmiştir. Romanın pagan yönetici sınıfının yerini Hristiyan seçkinler almış ve Roma'yı onlar yönetmiştir. Hristiyan elitler Roma devletinin merkezinde kiliseler, kırsalda manastırlar üzerinden Roma emperyal coğrafyasını çekip çevirmişlerdir. Tarihte monarşi rejimlerini halklara meşru gösteren sosyal ve politik unsur din adamlarıdır. Krallar kendilerine sağlanan meşruiyetin bedeli olarak din adamlarına itibar kapılarını açmışlardır. Hristiyan ruhban sınıf Roma devletinin lütfettiği şerefle yetinmeyerek imparatorluğun entelektüel hayatına da yön vermişlerdir. Kutsal kitapları ancak onlar okuyup

anlayabilmekteydiler. Onların hâkim olduğu eğitim öğretim hayatı sayesinde toplumda siyasal ve sosyal birlik sağlanmışır. Ayrıca Roma devleti tarafından sağlanan maddi destekle zenginleşen Hristiyan kilisesine insanların yönelimi hız kazanmışır. Kırsal bölgelerde dikilen manastırlar da ibadethane oldukları kadar güvenlik, tarımsal üretim, el sanatları, misafırhane, kitap çoğaltma (istinsah), eğitim-öğretim fonksiyonları görmüşür. Manastırlar Hristiyan kültürünün sürekliliğini temin etmiştir. Yahudilikte Tanrı ve insanoğlu arasındaki iletişim görevini seçilmiş İsrailoğulları üstlenirken Hristiyanlıkta bunu kilise yerine getirmiştir. Dini dairenin içinde olanlarla dışında kalanlar (seküler olanlar) arasındaki teolojik ayrım kilise üzerinden olmuştur. Modern çağın ideolojisi sekülerizm önce kilisenin halka karşı başlattığı sonra bumerang etkisiyle halkların kiliseye karşı döndüğü bir hareket olmuştur. İsevilik, Yahudilik ve Helenizm köklerine sahip Hristiyanlık İslam dini hariç ancak sekülerizm dâhil birçok çağdaş gelişmeye yüzyıllar boyu ayak uydurabilmiştir.

4.3. ZERDÜŞTLÜK VE EKO-POLİTİK AKIL

Zerdüştlük kurucusununun adıyla anılmakta olup Zerdüş'tün (İng. Zarathustra, Yun. Zoroaster, M.Ö. 628 - 551, İran) faaliyetlerine ne zaman başladığına dair kesin bir bilgi mevcut değildir. Zerdüş kendi doktrinini Avesta adlı eserindeki Gathalarda (kutsal dörtlükler) ortaya koymuştur. Ona göre en yüce tanrı Ahura Mazda'dır. Ahura Mazda, "âlimi kül, dünya nizamının planını hazırlayan, hayat veren, hâkim olan" tanrıdır. Batı edebiyatında Zoroaster olarak tanınan Zerdüş'te ait dinin mukaddes kitaplarının çoğu günümüze ulaşmamıştır. Kayıt altına alınabilenler ise Avesta adlı kitabında toplanmıştır.²⁸⁰

Alman filozof Karl Theodor Jaspers (M.S. 1883 - 1969), "Konfüçyüs, Buda, Sokrates, Zerdüş ve Hz.İsa" çağını "eksen çağ" (İng. axial age) olarak adlandırır. Bu zaman zarfında gelen peygamber ve düşünürler tarihe damgalarını vurmuşlardır.²⁸¹ Zerdüş'tün kurduğu din ilk olarak İran'ın doğusunda ortaya çıkmış ve oradan İran, Ortadoğu, Orta Asya, Ön Asya, Afganistan ve Batı Hindistan'a kadar yayılarak dini, kültürel ve sosyal yapılar üzerinde etkili olmuştur. En sonunda Sasanilerin resmi dini haline gelerek (M.S. 226 - 650) Pers İmparatorluğunun siyasal anlayışını şekillendirmiştir. Zerdüştlük eski İran ve Aryan halklarının çiftçilik, tarım ve göçebelik geleneklerinden izler taşımaktadır. Kendine özgü teoloji, eskatoloji, felsefe ve ahlak anlayışıyla dikkat çekmiştir. Yahudilik, Hristiyanlık ve Hint dinleriyle karşılaşarak onlarla asırlar boyu birlikte yaşamıştır.²⁸²

4.3.1. Zerdüştlükte Eko-Politik Akılın Belirleyicileri

4.3.1.1. Henoteist-düalist doktrin: Zerdüştlük'ün doğuşu Sasanilerden önce olsa bile bu inancın olgunlaşması, kurumsal bir hüviyete kavuşması ve sonrasında bir devletin resmi dini haline gelmesi Sasani iktidarı döneminde ve İran'da gerçekleşmiştir. Alman dilbilimci ve oryantalist Max Müller'in (M.S. 1823-1900) tanımlamasıyla Zerdüştlük henoteist'tir. Henoteist'in anlamı tek bir tanrıyı ön plana çıkarırken diğer tanrıların varlığını da kabul etmektir. Müller henoteist inançların ilke olarak ten tanrıcı, pratikte çok tanrıcı olduğunu söyler. Zerdüştlüğün başlangıcında Ahura Mazda adıyla anılan tanrı ön plandadır. Ancak Anahita

²⁸⁰ Annamarie Schimmel, **Dinler Tarihine Giriş**, Kirkambar Yayınları, İstanbul 1999, ss.87-94.

²⁸¹ Marshall G.S. Hodgson, "The Role of Islam in World History", Rethinking World History, Cambridge University Press, Cambridge 1999, p.107.

²⁸² Mahmut Polat, "Günümüz İran Zerdüştiliği Üzerine Bir Araştırma", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü – Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Adana 2013, s.1.

(savaş ve verimliliği simgeleyen tanrıça) ve Mithra (Anahita'nın oğlu, güneşi ve adaleti simgeleyen tanrı) adındaki tanrılar da önemli bir yere sahiptir. Sasani döneminde Ahura Mazda inancı güçlenirken Zerdüştlük düalist/ikici bir şekil alır. Evrende iyi ve kötü ezeli ve ebedi bir güç olarak sürekli çatışır ve evrenin düzenini belirler. Soyut, aşkın ve bilge bir tanrıyı simgeleyen Ahura Mazda iyiliği temsil ederken varoluşu yıkıma götüren kötü güç Ahriman'dır. İyi gücün zafere ulaşacağı ahir zamana kadar iyi ve kötü dönüşümlü olarak yeryüzünde hüküm sürer. Kıyamete yakın Ahura Mazda galip gelir. Bu savaş insana da sirayet eder. Ahlaklı insanın Ahura Mazda tarafını seçmesi ve Ahriman'dan uzak durması gerekir. Sadece dini boyutla kalmayıp felsefi ve ahlaki bir öğreti olan Zerdüştlük İranlıların İslam sonrası kültür ve inançlarını da derinden etkilemiştir.²⁸³

4.3.1.2. Devlet dini: Ahura Mazda kültü çok erken dönemlerde İran'da gelişmiştir. Pers tahtına bir devlet darbesi sonucu oturan I. Darius (M.Ö. 550 - 486) bu iktidar değişikliğinin bizzat Ahura Mazda'nın isteğiyle gerçekleştiğini ileri sürmüştür. Ona göre Perslerin başkenti olan Persepolis Ahura Mazda'nın bizzat koruması altındadır. Ahura Mazda, Pers tahtının ve Pers krallığının siyasal gücünün başlıca teminatıdır. Pers siyasal hiyerarşisinin en tepesinde Ahura Mazda yer almaktadır. Onun hemen altında Perslerin Şahı vardır ve ardından üst rütbeli subaylar gelmektedir. Şah gücünü Ahura Mazda'dan almaktadır. Şah'ın ordusu, iktidarın kökeninde yatan tanrısallık nedeniyle Şah'a itaati şart sayar.²⁸⁴

Sasaniler döneminde devlet dini haline gelen Zerdüştlük felsefe, hukuk ve sosyal hayatın her alanına hâkim olmuştur. Sasanilerin ilk şahı olan I. Ardashir'in (iktidar dönemi M.S. 224 – 241) ailesinin din adamları sınıfından geliyor olması Zerdüştlüğün devlet dini olmasında ve din adamlarının siyasi nüfuz elde etmesinde çok etkili olmuştur. Sasaniler döneminde siyasi rekabet nedeniyle Ermeniler Hristiyanlaşarak Roma'nın yanında yer almıştır. Bu rekabetin nedeni Sasanilerin son verdiği Part Hanedanlığının merkezinin Ermenistan olması ve Roma'dan siyasal destek almış olmalarıdır. Sasani şahlarından II. Yazdegerd tahtı döneminde (M.S. 438 - 457) Hristiyanlığı yasaklamış ve herkesin Zerdüştlük olmasını şart koşturmuştur. Buna isyan eden Ermeni halkları şiddetle bastırılmış ve katliama uğramıştır. Sasaniler döneminde Zerdüştlük din adamlarının etkinliği o derece artmıştı ki ki Şahlara taç giydirme konumuna kadar

²⁸³ İzzet Çıvgın, "Sasanilerin Dini Zerdüştlük", **Orta Çağ Tarihi**, Maya Akademi Yayın Dağıtım, Ankara 2008, ss.618-619.

²⁸⁴ Çıvgın, a.g.e. , 2008, s.620.

yükselmişlerdi. Şahların iktidarının meşruiyet kaynağı haline gelen “Mobed-i Mobedan” adı verilen resmi diyanet kurumu oluşturulmuştu.²⁸⁵

Dinlerin en azından doğdukları coğrafyanın halklarında yankı bulabilmesi ve onlarda etki bırakabilmesi yerleşik siyasi ve ekonomik seçkinlerle uzlaşmasına veya kendi elitlerini çeşitli ittifaklarla güçlendirerek eskilerini tasfiye etmesine bağlıdır. Bu çerçevede Zerdüştlüğün vatanında miladi III. yüzyıldan başlayarak üst üste sırasıyla iki dini kriz yaşanmıştır: Manihaizm ve Mezdekizm. Sasani Kralı I. Şapur (M.S. ? - 272) Hristiyanlık ve Zerdüştlük altında kamplaşan tebaasını ortak bir zeminde uzlaştırmak istemiştir. Bu amacını gerçekleştirebilmek için Mezopotamya kökenli Manes’in (M.S. 216 - 274) ürettiği Manihaizm dinini bir fırsat olarak görmüştür. Manes veya Mani Zerdüştlükteki düalist yapıyı “aydınlık ve karanlık” unsurlarıyla korumaya devam eder. Manihaizme göre Manes gönderilen son peygamberdir. Manes daha hayattayken Mani kilisesi kurulmuştur. Ona göre insan Aydınlığın çağrısına uyarak kurtuluşa ermek için et ve alkol tüketmeyi terketmeli, mülkiyete ve cinselliğe olan tutkularından arınmalıdır. Ancak Şapur’un ölümünden sonra işler hiç te düzgün gitmemiştir. Kardeşi I. Hürmüz bir yıl iktidarda kaldıktan sonra yerine oğlu I. Bahram tahta geçmiş ve üç yıl süren yönetimi boyunca (M.S. 273 - 276) Manihaist inancın yayılmasından çekinmiştir. Bahram aslında ülkesinin birlik ve beraberliğinin Zerdüştlük sayesinde sağlanabileceğine inanmaktadır. Şah I. Bahram döneminin mobed-i mobedanı olan Kartir’in tahrikiyle Zerdüştlüğü tehdit eden Manihaizm bastırılarak Maneh ve takipçileri öldürülmüştür. Bu dönemde Yahudiler, Hristiyanlar ve Budistler dahi baskı görmüşlerdir.

Manihaizm’in ardından M.S. V. ve VI. yüzyıllarda İran’da Mezdekizm fırtınası esti. Kurucusu Mezdek b. Bâmdâd, Sasaniler İran’ında I. Kavâd (Kubâd)’ın saltanatı döneminde (M.S. 488 - 496, M.S. 498 - 531) yaşamış, Zerdüştlükten güç alan ancak Manihaizm’e yakın duran İranlı bir reformisttir. Onun dinsel öğretisi de düalist bir anlayış üzerine kuruludur. Fakat Mezdekizm Manihaizm’e göre daha esnek ve iyimserdir. Mezdek, gökyüzünde hüküm süren aydınlıklar tanrısına tapar. Mezdekizm fakir ve zengin arasındaki uçurumu kaldırmaya yarayacak sosyal ve adil bir düzen savunuculuğu yapar. Sasani toplumunun katı hiyerarşik yapısını hedef alan Mezdek hâkim yerleşik sınıfların imtiyazlarına bir son verilmesini ister. Mezdekizm’in bu talebi aynı zamanda Zerdüştlüğe de aykırıdır. Mezdek fakir halkların daha yüksek hayat standartlarına kavuşabilmesi için ruhban sınıfın tasfiye edilmesi, ateş

²⁸⁵ Polat, a.g.m. 2013, ss.12-14.

tapınaklarının ortadan kaldırılması ve zenginlerin mülklerine el konulması gerektiğine inanır. Ona göre mal, toprak ve kadın üzerindeki mülkiyet hakkı iptal edilirse erkeklerin savaşmasını gerektirecek bir sebep kalmayacaktır. Mezdekizm tüm bu iddiaları yüzünden siyasal ve ruhban seçkinlerin gazabına maruz kalmıştır I. Kavâd'ın (M.S. ? - 531) Mezdekizm'e sahip çıkması bu yeni akıma geçici bir ivme kazandırmıştır. Kavâd ilk tahta çıkışında halk kesimlerinden gelen sosyo-ekonomik talepleri ülke istikrarını koruyabilmek adına ciddiye aldı. Ancak ilk döneminde soylular tarafından alaşağı edilen Kavâd ikinci sefer tahta çıkışında iktidarını koruyabilmek için Mezdekizm'e mesafeli durmuştur. M.S. 524 - 528 yılları arasında Mezdek mensuplarına uygulanan şiddete ve katliama göz yumdu. Kavâd'ın oğlu Anuşirvan olarak ta bilinen I. Hüsrev'in (M.S. ? - 579) iktidarı döneminde (M.S. 531 - 579) çok sert baskılar uygulanan Mezdekizm yok olmaya yüz tutmuştur. Resmi ideoloji Zerdüştlüğe cephe alan Mezdekizm tehdidi tümüyle ortadan kalkmıştır. Manes'in ve Mezdek'in Sasani krallarından sadece dönemsel ve kısmi bir destek bulabilmeleri bu dinlerin ortadan kalkmasında belirleyici olmuştur.²⁸⁶

4.3.2. Zerdüştlükte Eko-Politik Aklın Görüntüleri

4.3.2.1. Mabet: Zerdüştlükte ateş, toprak, hava ve su gibi unsurlar kutsallık taşımaktadır. Ayrıca bedensel temizliğe büyük önem verilmektedir. Ahura Mazda'nın yeryüzündeki görüntüsü ateş olması nedeniyle kutsaldır. Neredeyse her evde ve her yerleşim bölgesinde hiç söndürülmeyen bir ateş bulundurulur. Pers tapınaklarında ise mutlaka bir ateş sunağı vardır. Persler Sasani döneminde üç büyük ateş tapınağına sahip olmakla birlikte bu tapınaklar farklı toplumsal sınıflara aittir. Fars bölgesindeki tapınak rahipler sınıfının (Adûr Fernbag), günümüz Azerbaycan ülkesi sınırları içinde kalan tapınak yöneticilerin ve askerlerin (Adûr Guşnasp) ve günümüzde İran-Horasan eyaleti sınırları içinde kalan Nişabur şehrindeki tapınak çiftçi ve köylü sınıfının (Adûr Burzen Mihr) dini ihtiyaçlarına tahsis edilmiştir. Üç toplumsal tabakanın hepsi Zerdüştlük kutsal kitabı Avesta dâhil birçok dini metinde geçer. Sosyal olarak üç sınıfa (ruhban, soylular ve üreticiler) bölünme geleneği tüm Hint-Avrupa topluluklarında görülür.²⁸⁷

Zerdüştlük döneminde ibadetler açık alanlarda yapılmaktadır. Ahamenîler Hanedanlığı döneminden (M.Ö. 559 - 330) itibaren Zerdüştlük kutsal ateşi muhafaza etmek gayesiyle ateş

²⁸⁶ Çıvgın, a.g.e. , 2008, ss.632-633.

²⁸⁷ Çıvgın, a.g.e. , 2008, ss.622-623.

tapınakları, mabetler kurarlar. Sasaniler zamanında Bizans'ın ikonaklazma²⁸⁸ akımına tepki olarak heykeller kırılır ve yerine ateş tapınaklarının sayısı artar. Zerdüştlükte içinde devamlı ateş yanan mabetlere Deri Mihr veya Farsça lisanında Adûryan adı verilir. Sasaniler bu mabedlerde ibadet, öğretim, kütüphane, toplantı, yargı, sağlık ve idare gibi dini ve sosyal işlerini görürler.²⁸⁹

4.3.2.2. Ruhban sınıf: Zerdüştlük'ün gelişimi üç döneme ayrılır: 1) Zerdüş'tün hayatta olduğu dönem, 2) Ara dönem (M.Ö. VI. - M.S. III. yüzyıllar), 3) Sasani dönemi (Miladi VII. yüzyıla kadar sürdü). Sasanilerin yıkılışından sonra Zerdüştlük, tarih sahnesinden elini eteğini çekmiştir. Birinci dönemde Zerdüştlük Zerdüş'tün öğretilerine bağlı kalarak tanrı inancına sahipti. I. Darius zamanında İran sınırlarını aşarak Anadolu'ya ve Avrupa'ya yayılmıştır. Ancak daha Persler zamanında bu geniş alanlarda ilk Zerdüştlük inancından uzak bazı heretik (sapkın) ekoller doğmuştur. Aşamenîler döneminde (İng. Achaemenian Dynasty, M.Ö. 559 - 330) imparatorluğun batı bölgelerinde kurulan ve Hristiyanlığın doğuşuna kadar devam eden koloni rahipleri "Meciler" bunlar arasında sayılabilir. Yunan kaynaklarına göre Meciler Zerdüştlüğün ortodoks olmayan mezhebidir. Zerdüş'tün öğretileri ile yerel inanç ve geleneklerini birleştirerek senkretik (uzlaşmacı) bir doktrin kurmuşlardır.

İkinci dönemde Perslerin zayıflayıp yıkılmasıyla Zerdüştlüğün yaşadığı coğrafyalar Yunan hâkimiyeti altına girmiştir. Bu sayede Helenistik inanç ve ritüeller Zerdüştlüğü etkileyerek onu saf monoteist yapısından uzaklaştırmış ve senkretik bir forma girmesini kolaylaştırmıştır. Meci rahiplerine referansla Mecusiliğe dönüşen Zerdüştlük açık düalist yapısına Sasaniler döneminde kavuşmuştur. Zerdüştlükte toplumsal yapı çeşitli sınıflardan oluşmaktadır. Rahiplerin mensup olduğu sınıfın en önemli üyeleri "Meci rahip grubu"dur. Meciler eski Yunan'da ve Batı İran dünyasında Zerdüştlüğün Mecusilik adıyla özdeşleşmesine sebep olmuştur. Erbad, Mobad ve Bagnebad bu grup içindeki en meşhurlarıdır. Mobadlar ateş tapınaklarının başrahipleridir ve rahiplik babadan oğula geçer.²⁹⁰

²⁸⁸ Bizans İmparatorluğu'nun özellikle 6. ve 7. yüzyıllarda yoğunlaşarak artan ikon ve dini tasvir kültürü, devlet-kilise arasındaki işbirliği ile hızla yayılıp geliştikçe, bir yandan da bu hareketin olumsuz yönleri bazılarınca göze batmaya başladı. Bizans'ın 8. yüzyılda geçirdiği siyasi ve askeri bunalım sırasında tahta geçen III. Leon'un siyasi, hukuki, ekonomik ve dini alanda gerçekleştirdiği reformlar, ikonoklazma hareketine zemin hazırladı. Yaşanan sosyal ve siyasi sıkıntılar sırasında halkın kendini iyi hissetmek için sığındığı ikonlara, zaman içerisinde aracı işlevini kaybetmesiyle tapınılmaya başlandı. Bunu bir bakıma putperestlik olarak gören III. Leon, aynı zamanda ekonomik olarak devletin gücünü zayıflatan ikonaların var olan tüm tasvirlerine karşı çıktı. <http://arkeofili.com/bizansin-sanat-yikimi-ikonoklast-donem/>

²⁸⁹ Polat, a.g.m. , 2013, ss.96-99.

²⁹⁰ Şinasi Gündüz, "Mecusilik", TDV İslam Ansiklopedisi, C.28, ss.280-283.

Zerdüştlüğün radikal savunucularından Manes'in kanaatkârlık teklifi ve Mezdek'in sosyal adalet söylemi İran'ın yerleşik dini otoritelerini (Zerdüşt rahipler sınıfını) bir reforma ikna edememiştir. Zerdüştlükte başlangıçta mevcut olan ruhi saflık düşüncesi Sasaniler döneminde gerilemiş, toplumun idealleri çürümüş ve ağır bedensel temizlik törenleri gibi şekilcilik ön plana çıkmıştır. Ne var ki Müslüman Arapların akınları karşısında bu egemen din adamı sınıfları tutunamamıştır. Yeni bir din olan İslam'ın iktidarına şeklen de olsa teslim olmak zorunda kalmışlardır.

4.3.3.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME: ZERDÜŞTLÜKTE EKO-POLİTİK AKIL

Zoroaster'in doğulu ancak özgün hakikat arayışında ortaya koyduğu Zerdüştlük dininde eko-politik aklın iki belirleyicisi vardır diyebiliriz: Hetoneist-dualist doktrin ve Sasani devlet dini. Zerdüştlük İran'da erken dönemde ortaya çıksa bile ancak Sasani iktidarı döneminde olgunlaşmış, kurumsallaşmış ve devletin resmi dini haline gelmiştir. Müller'in Zerdüştlük için henoteist bir inanç olduğunu söylediğini hatırlamalıyız. Yani tek bir tanrının yanında hiyerarşik diğer tanrıların varlığı kabul edilmektedir. Ayrıca Zerdüştlük düalist/ikinci bir anlayışa sahiptir. Evrende iyi ve kötü ezeli ve ebedi iki gücün sürekli birbiriyle çatışarak evrenin düzenini belirlediğine inanılmaktadır. İyi olan güç elbette kıyamete yakın günde zafere ulaşacak ve dünyaya hâkim olacaktır. Sadece dini olmakla kalmayıp felsefi ve ahlaki bir öğreti de olan Zerdüştlük İranlıların İslam sonrası kültür ve inançlarını da sinmiş görünmektedir. Sasaniler döneminde Zerdüştlük'ün kolaylıkla devlet dini haline gelmesinin arkasında Sasanilerin kurucu şahı I. Ardashir'in ailesinin Zerdüşt din adamları sınıfından geliyor olması yatmaktadır. Sasaniler döneminde Zerdüşt din adamlarının etkinliği o noktaya varır ki Şahlara taç bile giydirmişlerdir. Sasani şahlarının iktidarlarının meşruiyet kaynağı "Mobed-i Mobedan" adı verilen resmi diyanet kurumu olmuştur.

Zerdüşt bir eko-politik aklın teorik ve pratik görüntülerini ateş tapınaklarında ve bu tapınakların bekçiliğini yapan din adamlarında bulabiliriz. Zerdüştlüğün yeryüzündeki simgesi hiç söndürülmeyen ateştir ve ateş Persler için kutsaldır. Her evde ve şehirde asla söndürülmeyen bir ateş bulundurulduğu gibi her tapınakta da mutlaka bir ateş sunağı bulunmaktadır. Sasani döneminde üç büyük ateş tapınağı mevcut olup kast sistemini takip ederek farklı toplumsal sınıflara aittir. Rahipler sınıfının, yöneticilerin ve askerlerin, çiftçi ve köylü sınıfının ayrı ayrı tapınakları vardır. Sasaniler mabetlerinde ibadet, öğretim, kütüphane, toplantı, yargı, sağlık ve idare gibi dini ve sosyal işlerini görürmektedirler. Helenistik inanç ve ritüeller de Zerdüştlüğü

etkileyerek onu tevhide benzeyen monoteist yapısından uzaklaştırmış ve senkretik bir forma sokmuştur. Zerdüştlükte toplumsal yapı kast sistemine göre tanzim edilmiştir. Zerdüşt rahipleri en üst sınıfta yer almaktadır. Zerdüşt din adamları büyük arazilere sahiptiler. Mobadlar, din adamları sınıfı içinde en meşhurlarıydı ve ateş tapınaklarının başrahibididiler. Rahiplik babadan oğula geçmektedir. Zerdüştlük Manes ve Mezdek'in sebep olduğu büyük bir stres testinden geçmiştir. Başlangıçta Zerdüştlük'ün sahip olduğu ruhi saflık düşüncesi Sasaniler dönemi boyunca gerilemiş, toplumun idealleri çürümüş ve şekilcilik ön plana çıkmıştır. M.S. VII. yüzyıla geldiğimizde Müslüman Arapların akınları karşısında Sasani ruhban sınıfı egemenliğini devam ettirememiştir. Sasaniler, güçlü bir askeri ve siyasi organizasyona sahip olan Müslümanlara şeklen de olsa teslim olmak zorunda kalmışlardır.

4.4. ESKİ TÜRK DİNLERİNDE EKO-POLİTİK AKIL

Her din inançtır ancak her inanç din değildir. İkisi arasındaki fark “kutsallık” kavramına ait uygulamalarında ortaya çıkar. Dinlerde varlıklar kutsal olan ve olmayan şeklinde sınıflandırılır. Kutsal olanlara karşı gelmek veya zarar vermek yasak olup onları tazimde ve saygıda kusur etmeyerek rızasını kazanmaya çalışmak şarttır. Dinler kendi sistematığı içerisinde yasaklar koyabilir. Bu yasaklara riayet edilmemesi günah sayılır ve bir takım cezaları gerektirir. Kutsallık anlayışına sahip bir inancın dini bir sistem olabilmesi için üç şart söz konusudur: itikat (iman esasları), amel ve cemaat (itikata sahip ve amel eden bir topluluğun varlığı). Dinleri halk dinleri ve semavi olanlar şeklinde ikiye ayırabiliriz. İki sınıf arasındaki en mühim fark tanrı düşüncesidir. Semavi dinler tek tanrı inancına sahipken çok tanrılı dinler halk dini grubuna girer. Türkler aynı anda her iki dini sürdürebilmiş bir millettir.²⁹¹

Türkler tarihte ortaya çıktıkları andan itibaren bugüne kadar yaşadıkları coğrafyalarda benimsedikleri inançlara uygun kültür havzaları oluşturmuşlardır. Eski Türklerin ilk inançları arasında sayılan Gök-Tanrı dini Göktürk Devleti'nin tarih sahnesinden kalkmasından sonra zayıflamış ve özellikle Uygur Türkleri arasında Manihaizm ve Budizm yaygınlaşmıştır. Yerleşik hayata geçen Uygurlar yeni şehirler ve bu şehirlerde ibadethaneler inşa ederek Manihaizm ve Budizm'i kültürlerine uyarlamışlardır. Bu dinleri uyruklarına öğretmek ve benimsetebilmek için büyük tercüme faaliyetlerine girişmişlerdir. Manihaizm ve Budizm'in bir milletin kaderini belirleyen önemli ortak prensibi savaş karşıtı olmalarıdır. Türkler tarihleri boyunca savaşın eksik olmadığı coğrafyalarda yaşamışlardır. Savaşmak, savaşçı bir ruh ve lidere sahip olmak onların en doğal özellikleri arasında yer almaktadır. Göktürkler zamanında Gök Tanrınının savaşmadan Türk'ün teslim olmasını istemediğine ve böyle bir hareketi cezalandıracağına inanılırdı. Eski Türklerle göre Gök Tanrı, Türk Kağanlarına devleti yönetme yetkisi anlamına gelen “kut” indirmiştir. Halkın idaresi, anlaşmalar ve savaş gibi önemli konularda karar alabilmesi için kağan doğrudan Gök Tanrı tarafından yetkilendirilirdi. Manihaizm'in kabulünden sonra bile Uygur kağanlarının hâkimiyetleri Gök Tanrı dininde olduğu gibi ilahi menşeli kabul edilirdi.²⁹²

²⁹¹ İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, İkinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, ss.7-8.

²⁹² Aslı Zengin, Ümrân Yaman, “Eski Uygur Türkçesi Metinleri Üzerinden Budizm ve Maniheizm'in Savaşa Bakışı”, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt 58, Sayı 1, İstanbul, 2018, ss.175-176.

Uygurların Manihaizm ile tanışması bu dinin doğuşundan yaklaşık beş asır sonra olmuştur. Uygurlar daha Ötüken’de iken İpek Yolunun tüccar misyoneri olan Soğdlar vasıtasıyla bu dinle tanıştılar. Manihaizm, doğuşundan sonra Uygurlarla karşılaşınca kadar hiçbir yerde bu kadar itibar görmemiştir. Uygurlar sayesinde ilk ve son defa bir devlet dini olarak ilan edildi. Uygur kağanlarından Böğü (M.S. ? – 780) İran menşeli bir din olan Manihaizm’i kabul ederek (M.S. 764) siyasi ve ekonomik olarak güçlü olan İran halklarından Soğdlarla iyi bir ilişki kurmak istemiştir. Bu sayede Böğü Kağan Çin’e karşı da bir müttefik kazanmış oldu. Ayrıca Çin’in uzak durduğu Manihaizm’i benimseyerek Çin’den gelecek menfi etkilere karşı önlem almış olduğu düşünülebilir. Böğü Kağan bununla kalmadı Çin’de bu dini yaymak için faaliyetlerde bulundu. Tarihin garip bir tecellisidir ki savaşa karşı olan Manihaizm’e bu kadar bağlı olan Böğü Kağan, bir Mani rahibinin teşvikiyle Çin’e saldırdı ancak kendisine muhalif veziri Tun Baga Tarkan tarafından öldürüldü. İnançlı bir Manihaist içinde ışık (hayat emaresi, canlılık) olan hiçbir şeye zarar veremez. Bu sebeple hayvan öldüremez, bitki koparamaz hatta toprak süremez ve hasat yapamaz. Ayrıca suyun içinde bile ışık olduğu var sayıldığı için Mani mensubu suda yıkanmaz. Manihaizm’de “beş emir” ve “üç mühür” kuralı vardır. Beş emir; “yalan söylememek, canlıyı öldürmemek, et yememek ve içki içmemek, iffet ve namusu korumak yani evlenmemek, fakir olmayı gaye edinerek mütevazı ve münzevi bir hayat sürmektir”. Üç mühür; eline, beline ve diline hâkim olmaktır.²⁹³

Türklerin Budizm ile ne zaman tanıştığı tam olarak bilinmemekle beraber Çin kaynaklarına göre Budizm ilk defa Doğu Gök Türkleri tarafından Muhan Kağan döneminde (M.S. 553 - 572) veya Taspar Kağan döneminde (M.S. 572 - 581) kabul edilmiştir. Özellikle Taspar Kağan Budizm dinine çok bağlı bir kişi olarak bilinmektedir. Buda heykelleri yaptırmış, büyük Budist tapınakları inşa ettirmiştir. Çin’deki baskıdan kaçan Budistler bile Taspar Kağan’a sığınmışlardır. Göktürk Devleti’nin yıkılmasının ardından Ötüken’de devlet kuran Uygurlar Gök Tanrı dinini devam ettirmişlerdir. M.S. 840 yılında devletleri yıkılınca Uygurlar bu sefer Çin sınırına, Turfan’daki tarım bölgelerine göç etmişler burada Budizm ile tanışmışlardır. Budizm’in ahlak anlayışı evrenseldi. İnsanoğlunun hal ve hareketleri ahlâkî ölçekte değerlendiriliyordu. Canlı varlıkları incitmek, hırsızlık yapmak, zina etmek, yalan söylemek, dedikodu yapmak, sövmek, boş ve lüzumsuz konuşmak, açgözlü olmak, suizan etmek ve basireti kıt olmak kötü ahlaktan sayılıyordu. Budizm’de tenasüh (tekrar tekrar hayata gelme) bir hayattan ötekine geçiş anlamındadır. Yeniden doğuş silsilesi olarak farz edilen ve çile

²⁹³ Zengin ve Yaman, a.g.m. , 2018, ss.181, 195-199.

unsuru içeren tenasüh yalnız insan formunda olmayıp sinekten insana kadar bütün canlı kategorilerini kapsar. Nihayetinde kişi “insan” formunda hayata tekrar gelebildiği takdirde tenasüh döngüsünden kurtulur ve Nirvana’ya ermesi mümkün olur. Budizm’e göre öldürmek çok kötüdür çünkü bir canlı öldürüldüğünde onun form değiştirip bir üst merhaleye geçişi veya Nirvana’ya ulaşması engellenmiş olacaktır. Budizm’de öldürmenin cezası çok ağırdır. Herhangi bir canlıyı öldüren kişinin bunun cezasını şimdiki hayatında veya geçiş yapacağı diğer hayatta çekeceği bilindiğinden savaştı bir ruh taşımak peşinen günahdır. Budizm’de insan ancak kendi canına kıyabilir ki bunun şartı başka canlıların iyiliği için kendini feda etmektir.²⁹⁴ Manihaizm ve Budizm Türklerin sosyal, siyasi, askeri ve kültürel hayatlarında derin izler bırakmıştır. Tarih boyunca sürekli mücadele etmek zorunda kalan Türklerin savaştı karakterleri Uygurlar döneminde kabul edilen yeni dinlerle büyük ölçüde değişmiştir. Fiilen savaşmak manevi bir savaşa yani şeytanla yapılan mücadeleye dönüşmüştür. Yeni topraklara hücum etmek bir yana düşmana karşı kendini savunmak bile yasaktır. Yeni dinlerinin etkisiyle en azından bir süre savaştan uzak kalan Türklerin milli hafızasından bazı kültürel izleri silinememiştir.

Türklerin hangi sebeplerle hangi dinleri kabul ettikleri bugün dahi tartışılan bir meseledir. Totemizm, Animizm, Şamanizm, Budizm, Manihaizm, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi pek çok dinle ve inançla farklı zaman ve zeminlerde tanıştıkları vakıadır. Türklerin göçebe olarak hayatlarını sürdürmeleri onları pek çok dinin etkisine açık hale getirmiştir. Tarihi İpek Yolu güzergâhına komşu coğrafyalarda yaşamış olmaları da bunun başlıca imkânını doğurmuştur. Diğer taraftan komşu devletlerin kendi dinlerini bilinçli bir şekilde Eski Türk topluluklarının içine taşımış olma ihtimalleri düşünülmelidir. Miladi IX. yüzyıl başlarında bir Uygur hanı için yaptırılan bir anıtta Çin hükümdarının Budizm’in Türkler tarafından kabulüne yönelik çabaları anlatılır. Ancak İslam’ı kabulleri öncesinde Türkler arasında hiçbir din veya inanç sistemi varlığını güçlü ve yaygın bir şekilde sürdürememiştir.²⁹⁵

Araplardan sonra İslam’ı kabul eden ikinci büyük millet olan İranlılar kadim inançlarının ve bu inançla örülmüş hayatlarının derinliği sebebiyle daha çok İslam’ı millileştirerek yani kendi kadim kültürlerini muhafaza ederek kabul ettiler. Türklerde ise durum bundan farklıdır. Türklerin İslam’la tanışmadan önce benimsedikleri “tek tanrı” inancı nedeniyle İslam dinini

²⁹⁴ Zengin ve Yaman, a.g.m. , 2018, ss.183-199.

²⁹⁵ Hidayet Peker, “Dede Korkut Hikâyeleri Çerçevesinde Dinin Dönüştürücü Etkisi Üzerine”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 26 (2017/2), Bursa 2017, ss.102-103.

kabulleri daha kolay olmuş ve büyük oranda İslam'ı dönüştürmeden bilakis kendileri dönüşerek İslam'a girişleri gerçekleşmiştir. Ancak bu sürecin başarılı olmasında Türklerin özgün karakterlerinin, hayat tarzlarının, mütevazı dünya görüşlerinin, makul kültür düzeylerinin büyük katkısı olmuştur.²⁹⁶

Türk tarihinde ve kültüründe erken dönemlerden itibaren “imparatorluk dini” ile “halk dini” birlikte yaşamıştır. Sonunda Türklerin büyük çoğunluğunun İslam dininde karar kılmasıyla bu farklılık iyice kökleşmiştir. Rumen din tarihçisi Mircea Eliade'nin (M.S. 1907 - 1986) anlatımıyla “kutsal”ın tezahür ettiği türbeler, yatırlar gibi vesair kutsal sayılan yerler sebebiyle Türk halkları arasında bir tür “adak ve ziyaret dindarlığı” halen yaşanmaktadır.²⁹⁷

4.4.1. Eski Türk Dinlerinde Eko-Politik Aklın Belirleyicileri

4.4.1.1. Tek tanrı inancı: Gökyüzünden sonsuzluk ve sınırsızlık ilhamı alan eski Türkler tanrıyı da bu özelliklerle anarlar. Orhun Abidelerinde gök ve yerde canlı, cansız ne varsa hepsini var eden kudretin tanrı olduğu yazılıdır. Geceyi gündüze, gündüzü geceye çeviren O'dur. Yağmuru ve karı yağdıran, doğa olaylarını yaratan, hayatı ve ölümü veren O'dur. Eski Türklerin tanrısının ölümsüz olduğuna dair inancı Orhun Abidelerinde “zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu ölmek için türemiştir” şeklinde geçer. Tanrının sonsuzluk sıfatı gökle birleşir. Ebedi bir tanrıya inanan Türkler tanrıya bir şekil atfetmez. Eski Türk inancında put anlayışı bulunmaz. Tanrıları korumak gibi sair sebeplerle bir tapınağa ihtiyaç duymazlar. Bozkır kültüründe yarı-göçebe hayat yaşayan Türklerin tek tanrı inancına sahip olmalarında pek çok etken mevcuttur. Eski Türklerin sahip olduğu tek tanrı inancı dönemin diğer dinlerinin aksine orijinal bir dini sistem değildir. Bu çağlarda hâkim evrensel ve birbiriyle çatışan iki karşıt kutup inancına sahip dinlerin aksine onlar kâinatta bir uyum ve istikrar olduğunu düşünürler. Tek tanrı anlayışını, doğadaki nizamın tek ve bir oluşunu devlet düzenlerine uygulamışlardır. Türk devletlerinin kronolojik sıralamasına bakıldığında Gök Türk Devleti'nin kurulması Hun Devleti yıkılmasından yaklaşık 600 yıl sonra olmuştur. Doğudan Çin mitolojisi ve felsefesi, güneyden Hint-Tibet Budizmi, batıdan Zerdüştlük, M.S. III. - IV. yüzyıllarda Hristiyanlık, M.S. VII. - VIII. yüzyıllarda Manihaizm etkilerine rağmen Choulardan ve Hunlardan sonra Türkistan'da hüküm süren Türk devletleri ve boyları tek tanrı inancına, yer-su kutsallıklarına, güneş ve aya saygı duymaya

²⁹⁶ Peker, a.g.m., 2017, s.100.

²⁹⁷ Ünver Günay, “Türk Halk Dindarlığının Önemli Çekim Merkezleri Olarak Dini Ziyaret Yerleri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 15, Kayseri 2003, ss.6-7.

devam etmişlerdir. Geçen zamana, yer değiştirmelere ve yeni dini akımlara rağmen Türklerin tek tanrı inancı tarih boyunca değişmemiştir.²⁹⁸

Tanrıyı adlandıran “gök” kelimesi ulu, yüce, kutsal, ölümsüz, ezeli ve ebedi anlamlarına gelir. Hunlar tek ve eşsiz Gök Tanrı’yı hem gök hem tanrı anlamına gelen ve bir yücelik sıfatı olan “Tengri” kelimesiyle ifade ederler. M.Ö. 176 yılında Hun hükümdarı Mete (M.Ö. 234 - 174) Çin imparatoruna gönderdiği bir mektupta kendisini “Gök tarafından tahta çıkarılan büyük hükümdar” olarak tanıtmıştır. Devletin başında buluna hükümdar Gök tanrıdan kut aldığı için “Tan-hu” unvanıyla anılır. Türkler zorlukla karşılaştıklarında, şükür veya şikâyet etmek istediklerinde göğe yönelirler. Bu yönelmede gök, tanrıyı temsil eder. Batı ve Doğu Göktürk devletlerinin hükümdarları Çin’e karşı birleşip aralarında anlaşırken zafer için atlarından inip ellerini göğe açarlar ve tanrıya şükrederler. Oğuzların tanrı anlayışıyla ilgili olarak Arap seyyahı ve bilgini İbn Fadlân (M.S. ? - 922’den sonra) seyahatnamesinde Türklerin hoşlarına gitmeyen bir şey olduğunda göğe bakarak “Bir Tanrı” dediklerini aktarır. Diğer taraftan aynı İbn Fadlân Türklerin bir dininin olmadığını ve ibadet etmediklerini söyler. Oğuz Kaan Destanında çocuklarının ahlaklı ve saygılı yetiştiklerini gören Oğuz ellerini göğsüne koyarak başını göğe kaldırır. Oğuz’un bu davranışına göre gök, tanrının mekânı olarak düşünülmektedir.²⁹⁹

Orhun ve Yenisey yazıtlarına göre eski Türklerin tanrı tasavvuru ve tanrının evrenle ilişkisi daha çok siyasi-askeri alanla sınırlıdır. Tanrı eski Türklerde toplumsal hayatı yöneten en üstün varlık olarak kabul edilir. O Türk milletini korur, en kudretli ve yüce olandır. Taht tanrıdan bir lütuf olarak kağana bahşedilir. Türk kağanı düşmanla mücadelesinden zaferle dönmesini o’na borçludur. Türklerin tanrı ve gök kelimelerini “tengri” şeklinde aynı kelimeyle ifade etmelerinden onların Tanrı’yı yukarılarda ve yüce olarak gördüklerini, yarattığı herhangi bir şeye benzemediğini yani antropomorfik hiçbir özellik taşımadığını düşündüklerini anlayabiliriz. Türklerin inandığı Gök Tanrı kâinatı yönetir ve kozmik düzenin ahenkle işleyişini sağlayan en üstün kudrettir. Ancak Tanrı’nın diğer vasıfları o kadar net değildir. Eski Türklerin Gök-tanrının yanında birtakım tanrısal varlıklara ve bu varlıkların aracılık ettiğine inandıkları vakidir.³⁰⁰

²⁹⁸ Hasan Aksoy, “İslam Öncesi Dönem Türklerde Tanrı Anlayışı”, International Journal of Social Sciences and Education Research, 2018, Cilt 4, Sayı 2, ss.282-284.

²⁹⁹ Aksoy, a.g.m. , 2018, ss.278-279.

³⁰⁰ Peker, a.g.m. , 2017, ss.104-107.

Yer-su, ağaç, dağ, atalar inancı gibi kültler eski Türkler tarafından kutsal olarak görülür ancak hiçbir zaman tanrı yerine konmaz. Hunlar siyasi parçalanmalarını müteakip tek tanrı inançlarını Batı Türkistan'a ve Avrupa'ya taşımışlardır. Ünlü Bizans tarihçisi Theophylactus Simocattes (M.S. ? - 640'tan sonra) ve İbn Fadlân' a göre Türkler mücerret bir ilah kavramına sahiptirler. Orhun Abidelerinde geçen “yukarıda gök aşağıda yağız yer yaratıldığında” cümlesine göre gök ve yer kendi kendilerini yaratmamıştır. Buna göre eski Türkler âlemi yaratan bir kudret sahibinin varlığına inanmaktadırlar. Onların tanrıdan başka kimseye boyun eğmediğini belirten Simocattes tanrıya kurban olarak at, sığır ve koyun kestiklerini haber verir.³⁰¹ Tanrı mutlak iktidar sahibidir ve semavidir. Din tarihçisi Eliade Gök-Tanrı inancının Asya toplulukları için ortak bir inanç sistemi olduğunu kaydeder. Orhun kitabelerinde çokca zikredilen “Tengri” bazen “Türk tengrisi” adıyla “milli tanrı” gibi görülür. Bu semavi tanrı inancının halk dini olarak yaşayan “şamanik” düşüncelerle hiç alakası yoktur. M.Ö. V. yüzyıla kadar var olduğu bilinen Gök-Tanrı inancı Asya Hunlarında bile “tek, yüce bir varlığı” temsil etmektedir. Eski Türk inancında puta tapmak ve put tapınakları yapma âdeti bulunmamaktadır. Maalesef eski Türklerin ibadetleriyle ilgili elimizde sıhhatli bir bilgi yoktur.³⁰²

4.4.1.2. Şamanizm: Tek tanrı inancı ve şamanlık sanki aynı bünyenin iki farklı dış görünümü gibidir. Tek tanrı inancı salt gökle ilgiliyken Şamanizm daha çok yerdeki yaşamla ilgidir. Günümüze kadar ulaşan vesikalara göre eski Türkler şaşırtıcı bir şekilde saf tevhid inancına sahiptirler. Ancak iş bu inanç dünyasının temsilcileri olduğu söylenen şamanlara gelince durum değişir. Burada büyük bir yanılgıyla eski Türk dinine Şamanlık, Latinceye müracaatla Şamanizm adı veriliyor. Hâlbuki şaman Türklere mahsus olmayıp Kuzey Yarımküredeki tüm topluluklarda mevcuttur. Şamanlar kısmen halkların din adamı hüviyetinde büyü veya kehanet gibi işler yaparken diğer taraftan gizemli güç sahibi sayılarak insanların önemli ihtiyaçlarını ve sağlık sorunlarını giderirler. Savaşçılar, askerler dahi onlara başvurur; büyü yapmalarını veya dua ederek kendilerini muzaffer kılmalarını isterler. Büyük dini sistemlerde ve topluluklarında din adamı genelde en önde gelen kanaat önderidir, siyasi iktidarın bile sahibi veya ortağı sayılır. Eski Türk toplumlarında ise böyle bir şeye asla rastlanmaz. Çağdaş bir kavramla laik bir yapıları vardır. Hükümdar bile manevi konularda din adamlarının üzerindedir. Diğer toplumların aksine eski Türklerde Şaman din adamları sınıfı hanedandan değil bilakis halktandır. Kam eski Türk toplumlarında Şaman din adamının adıdır. Uluslararası literatürde geçen “şaman” kelimesinin Türkçe karşılığı olarak “kam” kullanılır.

³⁰¹ Aksoy, a.g.m. , 2018, ss.276-277.

³⁰² Kafesoğlu, a.g.e. , 1980, ss.55-67.

Kamların iç hastalıkları alanında hekimlik yapması da büyük ölçüde toplumun beklentisi sonucudur.³⁰³

Halkı arasında manevi bir hekim, bir tıp doktoru muamelesi gören şamanın yine bir şaman ailesinden gelmesi (veraset) veya şahsi kabiliyetleri sayesinde vecde ermesi³⁰⁴ şarttır. Vecde eren bir şamanın manevi-ruhi gücünü koruması ve toplumun geleneklerini (tanrıların, ruhların, peri ve cinlerin adları, adetleri, fiilleri, aralarındaki haberleşme ve ilişkiler) bilmesi gerekir. Şamanlık bir din adamlığından ziyade manevi varlıkları kullanmak, gaipten haber vermekle mükellef bir tür sihirbazlıktır. Bilinen sihirbazlardan farkı şamanın özellikle Orta ve Kuzey Asya topluluklarında az veya çok kalabalık cemaatlere sahip olmasıdır. Aslına bakılırsa Asya bozkırlarında hüküm süren dini inançların şamanlığa bağlanması âdettendir. Bu anlayıştan hareketle kimilerine göre eski Türk dininin ana vasfı şamanlıktır. İnsanlar üzerinde haşyet uyandıran, dini otorite kuran şaman bir insan ruhu mütehasısı olarak toplum maneviyatının kurucusu ve koruyucusu sayılır. Ancak hastalık, ölüm, afet, kurban merasimi, gökyüzüne veya yeraltına astral seyahat söz konusu olmadığı sürece şamanın toplumda icra edeceği başkaca bir fonksiyon da yoktur. Şamanın gündelik hayata fiili müdahalesi olamaz.³⁰⁵

4.4.2. Eski Türk Dinlerinde Eko-Politik Aklın Görüntüleri

4.4.2.1. Kağan ve Devlet: Eski Türkler tanrının yeryüzüne dolaylı yollardan müdahale ettiğine inanırlardı. Yeryüzünde nizam bozulduğu zaman ilahi müdahale hemen gelirdi. Tanrının gölgesi sayılan kağanın varlığı yeryüzünde nizam korunduğu sürece kâfidir. Orhun Abidelerine göre devletini ve vatanını terk edenleri, kağanın emirlerine itaatsizlik edenleri ve düşmana teslim olanları tanrı ölümle cezalandıracaktır. Öte taraftan gerekli olduğunda tanrı yardımını esirgemez. Yine Orhun Abidelerinde geçen kayıtlara göre tanrı Türklerin geleceğini çok önemser. Tanrı yeryüzüne müdahalelerini kağan eliyle gerçekleştirir. Tanrı, kağan vasıtasıyla Türk milletinden zafer bekler. Eski Türkler tanrının kendilerini koruduğuna inanırlar ve kağanlarına bağlılıkları üst derecededir.³⁰⁶

³⁰³ Osman Karatay, "Hem Büyücü, Hem Rahip, Hem de Tabip: Uzmanlaşma Neden Yok", Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 15/1, İzmir 2015, ss.8-10.

³⁰⁴ *Esk.* Sevgi veya heyecandan doğan coşkunluk, kendinden geçme, esrime.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c602fbaf22259.30404004

³⁰⁵ Kafesoğlu, a.g.e. , 1980, ss.34-42.

³⁰⁶ Aksoy, a.g.m. , 2018, s.280.

Gök ve yerdeki nizam Türk içtimai teşkilat yapısıyla sıkı sıkıya ilişki içindedir. Gök-tanrıya yıldızlar ve tabiat kuvvetleri nasıl boyun eğiyorsa yeryüzünde aileler babaya, siyasal kurumdaki asilzadeler de kağana itaat ederler. Bu inanç sistemine göre kağan göğün oğludur. Uygur ve Göktürk kağanları “Tengri teg, Tengri yaratmış” lakaplarıyla Tengri’ye benzetilir ve Tengri tarafından özel yaratıldıklarına inanılır. Türklerin nizam sahibi olmaları ve disiplinli hayat tarzları onları çok erken çağlardan beri “tek tanrı” düşüncesinde sabit kalmalarını sağlar.³⁰⁷

İslamiyet öncesi Türk devletlerinde “velayet-i amme” (genel halka ve mala ait tasarruf yetkisi) yani ailelerin birleşiminden oluşan boyların başı beyler ile bu boyların birliğinden oluşan topluluk (bodun) başkanlarının yasama ve yürütme yetkileri Kağan’a intikal eder. Vergi tahsili, asker toplama, orduyu tanzim-sevk ve idare ve yargılama erklerinin tamamı Kağan’ın elinde toplanır. Kağan gerekirse bu yetkilerini meclislere devredebilir. Bu tip hükümlerlik telakkisinde yetki ve kudret Tanrı tarafından lütfedilmiş olarak vafedilir. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, İdil Bulgarları ve Hazarlar böyle inanırlar. Bozkırın Türk kağanlarına Gök-Tanrı tarafından “kut” (siyasi iktidar) indirilmesi sayesinde işbaşına gelebilmektedirler. Türk tarihçi İbrahim Kafesoğlu’na (M.S. 1914 - 1984) göre kut’un Tanrı tarafından Türk kağanına verilmesi inancı Türklerden Çinlilere de geçerek Çin imparatorluk modeli olur. Tanrısal bir menşeden kaynaklandığı için iktidarı temsil eden kağan halkından ve ülkesinden mutlak sorumludur. Türk toplulukların neredeyse her şeyi devlet başkanından beklemesi bu karizma yüklü ve otoriter hükümdar anlayışından ileri gelmektedir. Askeri ruhunu devam ettirmesini bilen Türk Kağanı bu tanrısal kuta dayanarak tüm otoriteyi kolaylıkla kullanır. Ancak bu sistem daima törenin nihai kontrolü altındadır. Yerli ve yabancı halkları tedirgin edecek askeri bir diktatörlüğe dönüşme riski zayıftır. Hükümdarlık meşruiyeti kut’a dayanan Türk kağanı Tanrı huzurunda tebaasını adaletle idare etmekten sorumludur.³⁰⁸

4.4.2.2. Hurafeler: Bozkır Türkünün çeşitli manevi inanışları söz konusudur: ateşi kutsal saymak, ocağa tazim, atalara saygı, tabiat varlıklarının ruhu olduğuna inanmak, gök cisimlerinde tabiatüstü güçlerin var olduğuna inanmak, ruhların iyi ve kötü olmak üzere iki grup olduğuna inanmak bunlar arasındadır. Aslında tabiat kuvvetlerine itikat tüm halk dinlerinde mevcuttur. Eski Yunan tanrı ve tanrıçaları tabiat kuvvetlerinin ilahlaştırılmasından

³⁰⁷ Engin Güngörmez, “Eski Türk Dini Ve Türk İslam Kültürü Üzerindeki İzleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kahramanmaraş 2013, ss.14-15.

³⁰⁸ Palabıyık, a.g.m. , 2001, s.161.

doğar. Hâlbuki eski Türkler ruhları insan biçiminde tasavvur etmezler ve putlara inanmazlar. Eski Türkler gizemli kudreti olduğuna inandıkları tabiat öğelerine sadece kutsallık atfederler. Ataların öldükten sonra da ruhlarıyla aile efradını koruduğuna inanılır. Atalara ait hatıralar kutlu sayıldığından mezarlara yapılan saldırılar ağır şekilde cezalandırılır. Eski Türklerin ölümlerini silahları, kıymetli eşyaları, atları, kadınları ve mücevherleriyle birlikte gömmeleri ahiret hayatına ve ruhların ebediliğine inandıklarını gösterir. Eski Türkçede ruh veya can manasına “tin” kelimesi kullanılır.³⁰⁹

Eski Türk halklarının dünya görüşü ruh inancıyla doludur. Kötü ruhlar “yeraltı”nda, insanlar “yeryüzü”nde, tanrılar ve iyi ruhlar “gökyüzü”nde yaşar. Yeryüzünde insanların etrafında periler bulunur. Yer ve su ruhları da yeryüzünde yaşar. Yeraltı katında kötü ruhların bulunduğu inanıldığı için yerin gelişigüzel kazılmasından kaçınırlar. O kadar ki yürürken toprağı kaldırmamasın diye ucu yukarıda pabuçlar giymişlerdir. Birçok tabiat unsurunun bir ruhu olduğuna inanırlardı.³¹⁰

4.4.3. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME: ESKİ TÜRK DİNLERİNDE EKO-POLİTİK AKIL

Eski Türklerin dinleri çok çeşitli olmakla beraber ortak bir eko-politik akıl bulmak yine de mümkündür. Eski Türk aklının ana belirleyicilerini tek tanrı inancı ve Şamanizm olarak sayabiliriz. Orhun Abidelerinde “zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu ölmek için türemiştir” şeklinde geçtiği üzere Eski Türkler yüce bir Tanrı’ya inanmaktadırlar. Ebedi bir tanrıya inanan Türklerde tanrının bir cismi bulunmaz ancak sonsuzluk sıfatı sayesinde göklerde dir. Eski Türklerin kuvvetli tanrı inançları nedeniyle puta tapmamışlardır. Bu yüzden tanrıları korumak manasında tapınaklara ihtiyaç duymamışlardır. Eski Türklerin ibadet usulleri hakkında ise maalesef kayıtlı bir bilgiye rastlayamıyoruz. Eski Türklerin sahip olduğu tek tanrı inancının orijinal bir sistematiği yoktur. Kendi çağlarında ve kıtalarında yaygın iki karşıt kutbun birbiriyle çatıştığına dair inanç yerine bilakis kâinatta ahenk ve düzen olduğuna inanıyorlardı. Tek tanrı inancını kendi devlet düzenlerine uyguladılar. Türklerin tek tanrı inancı tarih boyunca değişmemiştir. Tanrıyı adlandırdıkları Göktengri terkindeki gök kelimesi yüce, kutsal, ezeli ve ebedi anlamına da gelmektedir. Oğuz Kaan Destanında Oğuz’un ellerini göğsüne koyarak başını göğe

³⁰⁹ Kafesoğlu, a.g.e. , 1980, ss.44-47.

³¹⁰ Mehmet Alparslan Küçük, “Geleneksel Türk Dinindeki Ana-Dışıl Ruhlara Mitolojik Açında Bakış”, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı. I, Iğdır 2013, ss.113-115.

kaldırmasından gökyüzünü tanrının mekânı olarak düşündükleri anlaşılabilir. Türkler ayrıca tanrı ve gök kelimelerini “tengri” şeklinde aynı kelimeyle de ifade ederler. Tek tanrı inancı ve şamanlık tek vücutta iki ayrı ruh gibidir. Şamanizm daha çok Türklerin günlük pratikleriyle ilgilidir. Haddizatında şamanlık Eski Türklere mahsus olmayıp tüm Kuzey Yarımküre topluluklarının hepsinde mevcuttur. Şamanlar halk din adamı rolüyle büyü ve kehanetle uğraşır, kayıpları bulmak ve sağlık sorunlarına çare bulmak gibi ihtiyaçları giderirler. Eski Türk toplumlarının yapısı çağdaş bir kavramla laiktir denebilir. Türk Kağanı manevi konularda bile din adamlarının üzerinde otoritedir. Diğer milletlerde olduğunun aksine eski Türklerde din adamları hanedan soyundan değil halktan gelir.

Eski Türk dinlerinde bulduğumuz eko-politik aklın teorik görüntüsünü Kağan-devlet temsil ederken pratik görüntüsünü hurafeler oluşturur. Eski Türklerin inancına göre Tanrı yeryüzünü kağan vasıtasıyla yönetir. Gök cisimleri ve doğa tanrıya nasıl boyun eğiyorsa yeryüzündeki Türk boyları ve bodunları da kağana öylece itaat etmelidirler. Türk ülkesinde yargı, vergi tahsili, asker toplama, orduyu sevk ve idare yetkileri tamamen Kağan’a aittir. Gök-Tanrı Türk kağanlarına kut yani siyasi iktidar yetkisini bizzat verir. Eski Türklerin tek tanrı inancına hurafelerle dolu bir günlük hayatın eşlik ettiğini görürüz. Eski Türkler gizemli kudreti olduğuna inandıkları doğa unsurlarını kutsal sayarlar. Geçmiş atalarına tazim ve bunun etrafında şekillenen atalara hürmetteki aşırılık hurafeleri miknatis gibi çeker. Atalarına duydukları derin saygıdan dolayı mezarlara yapılan saldırılar en ağır şekilde cezalandırılır. Eski Türklerin ölülerini silahları, kıymetli eşyaları, atları, kadınları ve mücevherleriyle birlikte defnetmesinden onların bir öte dünya inancına sahip olduklarını anlayabiliriz. Eski Türkçede ruh veya can manasına “tin” kelimesi kullanılmaktadır. Eski Türkler dünya hayatının ruh merkezli olduğuna inanırlar. Onlara göre yeraltında kötü ruhlar, orta dünya adı verilen yer üstünde insanlar ve periler, gökyüzünde tanrılar ve iyi ruhlar yaşamaktadır. Eski Türkler birçok tabiat unsurunun bir ruhu olduğuna inanır. Eski Türklerden şamanlık içinde yaşamış, İslam’a geçişlerinden sonra da devam ederek günümüze kadar gelmiş birçok hurafeye rastlamak mümkündür.

4.5. CAHİLİYE DEVRİ ARAP DİNİNDE EKO-POLİTİK AKIL

Arap yarımadasında yaşayan Sami ırkına mensup topluluklara Arap adı verilir. Antik dönemde yaşayan Araplara “Arabü'l-Bâide” (yok olmuş Araplar), İslamın doğuşuna kadar yaşamış olan Araplara “Arabü'l-Bakiye” (halen yaşayan) denir. Mekke'ye yerleşen ilk Araplar Amalika ve Ad kavimleridir. Harem dışında yaşayan Amalika kabilesi ve Yemen tarafından gelen Cürhüm kabilesi (Güney Arapları olan Kahtan kabilesinin soyundandır) Mekke vadisinde su çıktığından haberdar olunca Hz. Hacer'den izin alarak Zemzem çevresine M.Ö. 2000-1900 yıllarında yerleştiler. Harem bölgesinde bu yeni iskân sayesinde Mekke'nin yıldızı parladı. Hz. İsmail (A.S.) Arap asıllı Amalika ve Cürhüm kabileleri içerisinde yetişti ve Arapçayı öğrendi. Evlenme çağına gelince rivayetlere göre önce Amalika kabilesinden bir kızla evlendi. Ancak babası Hz. İbrahim (A.S.)'in tavsiyesi üzerine eşini boşadı ve Cürhümilerden bir kızla evlendi. Hz. İsmail'in bu eşinden on iki çocuğu dünyaya geldi. Bu nesle “Arabü'l-Müsta'rebe” (Araplaşmış Araplar) denir. İslam'ın doğuşuna kadar bu nesil kaybolmadan devam ettiği için onlara “Arabü'l-Bâkiye” adı da verilmiştir.³¹¹

İslam öncesi yaklaşık altı yüzyıllık dönem geleneksel Arap tarihi açısından bilgisizlik, barbarlık, vahşilik anlamında “Cahiliye” kelimesiyle adlandırılır. Ancak geçmişte Yemen'de büyük medeniyetin yaşadığına dair rivayetler vardır. M.Ö. II. yüzyılda iki dağ arasında inşa edilen mimari ve mühendislik açısından başyapıt niteliği taşıyan Marib barajı Yemen bölgesinin bereket kaynağı olduğu söylenmektedir. Marib barajı bir gün çökünce ve Gassaniler Suriye'ye, Hazreçliler Yesrib'e, Huzaalılar Mekke'ye göç etmişlerdir. Uzun bir süre başına buyruk hayat süren Araplar Roma İmparatoru I. Justinian'ın (M.S. 483 - 565) emriyle Habeşli Abisinyalıların M.S. 525 yılındaki saldırısı neticesinde Roma hâkimiyeti altına girmişlerdir. Bir Abisinya komutanı olan Ebrehe daha da ileri giderek Kâbe'yi yıkmaya teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak kendisi ve ordusu kötü bir akıbeta uğramıştır. M.S. 628 yılında Perslilerin yardımıyla Yemenliler bağımsızlıklarını tekrar kazanmışlardır.³¹²

İslam öncesi Arap tarihinde Arapların tek bir inanç üzere olmadıkları bilakis farklı geleneklere ilgi duydukları bilinmektedir. Arapların büyük bir kısmı putperesttir ancak Yahudi,

³¹¹ Yaşar Çelikkol, “Cahiliye Döneminde Mekke”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2002, ss.17-19.

³¹² Abdurrahman Kurt, “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 2, Bursa 2001, ss.98-99.

Hristiyan, Mecusi ve Manihaist olan Araplar da vardır. Yemen kökenli Himyer kabilesi gibi gök cisimlerine ibadet eden Arap toplulukları da mevcuttur. Araplar arasında putperestliğin (paganizmin) kesin olarak ne zaman başladığı bilinmemektedir. Bir rivayete göre Huzaa kabilesinin lideri Amr b. Luhay eliyle başlamıştır. Kâbe'nin yöneticileri olan Cürhüm Kabilesi Mekke'de taşkınlık yapınca Huzaa lideri Amr b. Luhay, İsmailoğullarının da desteğini alarak Cürhümîleri Mekke'den çıkardı. Daha sonra ağır bir hastalığa yakalanan Amr, Suriye'nin Belka bölgesinde bir kaplıcaya tedavi olmak için gider ve orada şifa buldu. Bu bölgenin insanlarını inceleyen Amr onların birtakım putlara taptıklarını gördü. Onlara tapınma gerekçelerini sorunca karşılığında “Biz bunlar aracılığıyla yardım diliyoruz.” cevabını aldı. Bundan çok etkilenen Amr oradan yanına aldığı bazı putları memleketine götürür ve orada bazı mekânlara yerleştirdi. Halkını bu putlara ibadet etmeye çağırdı. Amr'ın bu girişimin arkasında dini-mistik bir niyet olmakla beraber vatanı olan Mekke'yi dini ve ticari bir merkeze dönüştürme arzusu da yatıyor olabilir. Çünkü Mekkeliler düzenledikleri ticaret kervanlarıyla Arap yarımadasında olduğu kadar yarımadanın dışına da seyahat etmekteydiler. Böylece dini ve ticari bir merkez haline gelmeye başlayan Mekke'de Kâbe içinde dikili putların sayısı 360'a ulaştı. Putların her biri Mekke ve çevresinde yerleşikti veya ticaret güzergâhları üzerinde yaşayan kabilelere aitti.³¹³

Siyer ve hadis âlimi İbn İshak (M.S. 699 - 768, Medine) Arap yarımadasında yaşayan ve tevhid inancına sahip olan İsmailoğullarının dinleri hususunda putperestliğe geçişlerini şöyle anlatır: “Mekke artık İsmailoğullarına dar gelmeye başlayınca diğer ülkelere yeni yurt aramak için gittiler. Kâbe'ye hürmetleri sebebiyle oradaki taşlardan bir tanesini yanlarına alıp götürdüler. Mekke'den ayrılanlar gittikleri yerde bu taşı bir yere koydu ve Kâbe'nin etrafında döndükleri gibi bu taşın etrafında dönmeye başladılar. Bu durumdan yavaş yavaş hoşlandılar. Beğendikleri başka taşlara tapma âdeti de böyle ortaya çıktı. Bundan sonra nesiller birbirini takip etti ve eski tevhid dinini unuttular. Hz. İbrahim'in dinini terk ederek putlara tapmış oldular ve daha önceki milletlerin kabul ettiği sapıklıkları takip ettiler.” Kaynaklara göre Huzaa Kabilesinin Mekke'deki iktidarı döneminde başlayan putperestlik diğer Arap kabilelerine yayıldı. Üç yüz yıl süren Huzaa Kabilesi idaresinden sonra Kureyş Kabilesi Mekke'yi yönetmeye başladı. Mekke'de yürürlükte olan tüm yetkileri Kusay bin Kilab vasıtasıyla ele geçiren Kureyşliler Huzaalılar'dan putlarla ilgili ibadetleri ve bidatleri de aldılar. Putperestlik

³¹³ Mehmet Mahfuz Söylemez, “Cahiliye Arap İncancında Putların Yeri”, Milet ve Nihal Dergisi, Cilt 11, Sayı 1, İstanbul 2014, ss.10-14.

Kusay döneminde daha sistematik hale geldi ve Kâbe vasıtasıyla Kureyş daha bir kutsallık kazandı.³¹⁴

İslam öncesi dönemde Araplar yeknesak bir akideye sahip olmaktan uzaktı. İnkârcılık Kureyş kabilesinde, Mezdeizm ve Mecusilik Temim kabilesinde, Hristiyanlık Gassan kabilesinde, putlara tapınmak ise diğer Arap kabilelerinde yaygındı. Himyer kabilesinin güneşe, Kinane kabilesinin aya, Temim kabilesinin yıldızlara taptıkları bilinir.³¹⁵ Semavi din sahibi olan Yahudiler Arabistan'ın kuzey ve güney bölgelerine yerleştikleri halde milli bir din olan Yahudilik'e Araplar pek ilgi göstermediler. Zamanla Hayber ve Yesrib tam bir Yahudi kenti haline geldi. Evs ve Hazreç kabileleri Yesrib'e gelip yerleştiklerinde Yahudilerin ticari üstünlüğüne razı olmak zorunda kaldılar. Diğer taraftan Mekke'de nadiren de olsa Varaka bin Nevfel gibi birkaç Hristiyanın yaşadığı vakidir. Ayrıca putperestlikten uzak duran ve yeni bir dini rehberin gelmesini bekleyen tek ilah inancına sahip Hanifler çok az sayıda da olsalar Mekke'de vardılar.³¹⁶

4.5.1. Cahiliye Devri Arap Dininde Eko-Politik Aklın Belirleyicileri

4.5.1.1. Putperestlik-Paganizm: Araplara putperetliği Huzaa lideri Amr bin Luhay öğretti. Onun putperestliği Arap yarımadasına sokmasıyla Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'in birlikte inşa ettiği Kâbe'nin temsil ettiği tevhid inancı terk edildi. Amr putperestlik inancını ihdas etmekle kalmadı kabilelerin birbirlerinin putuna saygı göstermesini ve ibadet etmesini teşvik etti. Mekkeliler en mukaddes put olarak Hübel'i saydılar. Uzza putu hiyerarşide onun ardından geliyordu. Tevhid'i tahrif eden Araplar Allah inancını tamamen itikatlarının dışında bırakmadılar. Kâinatın biricik yaratıcısı hala Allah'tı. Araplar diğer putları Allah'a ortak koşarak sistematik özelliği olmayan bir tanrılar hiyerarşisi icat emişlerdi. Allah'ı "ilah" ve "rab" olarak tesmiye ediyorlardı. Ancak O'nu ibadet ettikleri tüm diğer tanrıların ilahı ve rabbi yani ilahların ilahı, rablerin rabbi olarak görüyorlardı. Rivayetlere göre Arapların bazıları ahirete ve haşir gününe de inanırlardı.³¹⁷

³¹⁴ Süheyla Nurduhan, "Hums Araplarında Allah İnancı ve Dini Hayat", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı, İstanbul, 2016, ss.22-23.

³¹⁵ Resul Öztürk, "İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt 7, 2014, s.136

³¹⁶ Kurt, a.g.m. , 2001, ss.113-117.

³¹⁷ Söylemez, a.g.m. , 2014, ss.15-16.

Cahiliye Araplarına göre putlar onlar ile Allah arasındaki aracılarıdır. Yaptıkları ibadetlerle ilah edindikleri putların rızasını kazanacaklarını ve dolayısıyla Allah'ın rızasını elde edeceklerini düşünürler. Putlara yaptıkları ibadetler arasında hediye ve kurban takdim etmek, tavaf ve hac yapmak, zekât vermek, adak sunmak yer alır. Bu dönemde putların çoğu insan şeklindedir. Kaya ve taş şeklinde olan putlar da vardır. Hayattayken iyi olan bir kişinin ölümünden sonra kabrine tapmak suretiyle de onu ilahlaştırdıkları vakidir. Lat putu böyledir. Şayet bir put altın ve gümüşten veya tahtadan oyularak insan şeklinde yapılmış ise Eski Araplar ona “sanem” adını verirlerdi. Taştan yapılmış ise “vesen” olarak adlandırıyorlardı. Putların etrafında dönemin büyük pazarları ve panayırları kurulurdu. Belki bu nedenle her putun etrafında kutsal bir alan olarak vasedilen “harem bölgesi” ihdas edilirdi. Bu bölgede insan, hayvan veya bitkiden herhangi bir canlıya zarar vermek yasaktı. Burada ağaçları kesmek, bitkileri koparmak, avlanmak veya savaşmak haram sayılırdı. Uzza'nın haremi Nahle'de, Lat'ın Taif'teydi. Cahiliye Arapları putların canlı olduğuna ve bu dünyada tasarrufları bulunduğuna inanıyorlardı. Putlarını göz alıcı şekilde süslerlerdi. İnançlarına göre putlar kullarına rızasını indiren, öfkelenen, merhamet eden, işiten ve gören, hikmet sahibi olan, ebedi, hilim ve ilim sahibi tanrılardır. Yaratmak haricinde Allah'ın sıfatlarının çoğunu putların taşıdığına inanmaktaydılar.³¹⁸

Yukarıdaki izahlardan görüleceği üzere İslam öncesi Arap toplumu Allah'a inanmaktadır. Ancak Allah tasavvurları Eliade'nin Latince ifadesiyle “deus otiosus” (Tür. atıl, durağan tanrı) formundadır. Yani yaratıcı tanrı olan Allah yeryüzünden ve kullarından çok uzak bir âleme çekilmiş olup kulların kendisine ulaşmasını zorlaştırmıştır. Bu uzak ilahla ilişki kurulabilmek için elbette araçlar gerekecektir. İşte Cahiliye Arapları bu aracılık sistemi üzerinden putları meşrulaştırmaktadır. Putların Allah'ın egemenlik alanı içerisinde O'nun tanıdığı yetkileri kullandığına inanırlar. Putlar adeta yeryüzünde Allah'ı temsil etmektedirler. Sanki putlar görünen âlemde Allah'ın eli mesabesinde. Ticaret ile putperestliğin birbiriyle bütünleştiği cahiliye döneminde putların birer sûreti Kâbe'ye konmuştur. Kâbe neredeyse yüksek tanrılar tapınağına (İng. pantheon) dönmüştür. Diğer taraftan bu durum Mekke'nin dönemin en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmesine hizmet etmiştir.³¹⁹

Cahiliye Arapları mücevherden, taştan veya ahşaptan edindikleri putlara maddi değerleri sebebiyle tapınmamışlardır. Bilakis tanrıların putlara hulul ettiğine, putlarda ilahi bir ruhun

³¹⁸ Söylemez, a.g.m. , 2014, ss.25-29.

³¹⁹ Söylemez, a.g.m. , 2014, s.47.

bulduğuna, tanrıların putlarda cisimleştiğine, putlarla iletişim kuranın dolaylı olarak tanrılarla haberleşmiş olacağına inanmaktaydılar. Putlardan yaptıkları dua ve ibadetlerle ihtiyaçlarının giderilmesini istiyorlardı. Putların bulunduğu mekânlar tanrının insanlarla irtibata geçtiği ve onların dualarına icabet ettiği mukaddes yerler haline gelmiştir. Şayet putlar aziz ve önder kişileri temsil ediyorsa bu insanlar öldükten sonra mevcut hurafelere yenileri eklenerek aşırı hürmet, anma törenleri ve ibadetler artarak devam etmiştir. Arapların özellikle Kureyş kabilesinin İslam'dan önce de dini bayramları bulunmaktadır. Örnek olarak Mekke'de yapılan Uzza'yı anma töreni, Taif şehrinde Lat'ı anma töreni, Kubeyd şehrinde Menat'ı anma töreni verilebilir. Bu törenler yılda üç defa tekrarlanmaktadır. Törenlere putlara ayakta ihtiram duruşu yapılarak başlanırdı. Ardından putların fazileti övülür, nihayet kurbanlar kesilir ve putların etrafında tavaf yapılırdı. Kâbe'de ise Hz. İbrahim'den beri süregelen hac ibadeti devam etmiştir. Ancak bu hacca ilave bazı hurafeler vardı: çıplak tavaf etmek, Müzdelife'de ateş yakmak, telbiyede şirk içeren kelimeler eklemek, Ahmesilerin (Kureyşlilerin) Arafat'ta vakfeyi terk etmesi gibi. Cahiliye Arapları Kâbe'ye duydukları hürmetten civarına ayakkabı ile girmezlerdi.³²⁰

4.5.1.2. Mürüvvet ahlakı: Cahiliye Arapları asabiyet duygusuyla her durumda gönüllü olarak kabilesini destekler ve kabilesi adına hareket ederdi. Asabiyet düşüncesi devlet ve hukukun yerine ikame olarak siyasal ve hukuki boşluğu doldurmaktaydı.³²¹ Dini ve içtimai hayatlarındaki basitlik ve Cahiliye dönemi şiirlerinde çoklukla konu edinilen sefahat ve şehvet temaları yüzünden Cahiliye Araplarının ahlaki faziletlerden tamamen uzak olduklarını düşünmek yanlış olur. Hz. İbrahim'den beri süregelen nebevî geleneklere çok saygı duyduklarını ve hayatın her alanında bu gelenekten kalma izleri yaşattıklarını söylemeliyiz. Cahiliye dönemi şiirleri, atasözleri ve hitabet örnekleri incelendiğinde ahlak kavramını ve kökeni olan hulk kelimesini bulmamız hemen hemen imkânsızdır. Ancak Cahiliye Arapları, ahlaki faziletleri “mürüvvet” (Ar. mürue) kelimesiyle ifade ederler. Mürüvvet başta hilm olmak üzere sözünde durmak, cömertlik ve hoşgörü gibi birçok erdemi içermektedir.³²² Arap edebiyatçısı Jurji Zaydan'a (M.S. 1861 - 1914) göre ahde vefa o günkü Arapların tabii ahlakıdır.³²³ Civar adı verilen bir başkasının himayesine girme uygulaması da ahde vefanın bir

³²⁰ Çelikkol, a.g.m. , 2001, ss.138-143.

³²¹ Mustafa Necati Barış, “Cahiliye Döneminde Yargı Sistemi”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Elazığ 2012, ss.155-159.

³²² Ferihan Özmen, “Dönemin Şiirlerinden Örneklerle Cahiliye Araplarında Ahlak”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 3, 2012, ss.304-305.

³²³ Corci Zeydan, Zeki Meğamiz, Mümin Çevik, İslam Medeniyeti Tarihi, Üçdal Neşriyat, İstanbul 2019, Cilt 4, s.48.

uzantısıdır. Cahiliye Araplarının en belirgin vasıflarından birisi cömertlik'tir. Eski Arap tarihi cömertlik ve ihsan örnekleriyle doludur. Cahiliye şiirinde işlendiği gibi Cahiliye Arapları kadına ve şaraba düşkün olduğu kadar namuslarına da çok düşkünlüydü. ³²⁴

İslam öncesi Cahiliye Araplarında güzel ahlakın kaynağı olan diğer bir duygu şeref elde etme arzusudur. Aşırı derecede şereflerine meftun olmaları sebebiyle Arap kabilelerinin iyi hal ve hareketleri saygı ve hürmetle ağızdan ağıza aktarılır, babadan oğula geçerdi. Bu sayede kabilelerin kazandıkları şöhret hasep kelimesiyle ifade edilir. Hasep Cahiliye Arabı için yazılı olmayan bir hukuk gibidir. Cahiliye Arap toplumunda sosyal düzen asabiyyete dayalı olup bireyin toplumdaki değeri asil bir soydan gelmesine bağlıdır. Tüm bunlara karşın kendini üstün görmek, başkalarına tepeden bakma yani kibir de müşrik Arapların en tipik vasfıdır. İlk Sufilerden olan muhaddis, kelim ve tefsir âlimi Al-Muhasibi (M.S. 781 - 857) Arapların bunu öyle çok abarttığını ki birisinin ayakkabısı ayağından çıksa veya bir şeyi yere düşse zillet olacağı düşüncesiyle gururuna yedirmeyerek almak için asla yere eğilmediğini söyler. Mal ve evlatların çokluğu da Araplar arasında bir gurur ve şeref sebebidir. Araplardaki şeref duygusu sebebiyle intikam alma hisleri de güçlüdür ve kan davası güderler. İntikam almak Arapların din gibi uğruna herşeylerini feda edebilecekleri kutsal bir davadır. ³²⁵

4.5.1.3. Hz.İbrahim dininin kalıntıları: Cahiliye Arap toplumu özellikle Mekke'nin yerli halkı (Ahmesiler) peygamber kurumundan haberdardırlar. Onlar her şeye rağmen kendilerini Hz. İbrahim dininin varisleri olarak görmüşlerdir. Hz. İbrahim'den intikal eden bazı dini uygulamaları devam ettirmişlerdir. Kuran-ı Kerim, Cahiliye Araplarına Hz. Hud, Hz. Lut ve Hz. Salih (A.S.) peygamberlerden bahsederken onlar bunu hiç yadırgamamışlardır. Pakistanlı ilim adamı ve düşünür Abu'l-A'lâ Mevdudi (M.S. 1903 - 1979) Hz.Muhammed'in (S.A.V.) nübüvvetinden önce Yahudi ve Hristiyanların bozuk ahlaklarına şahit olan Kureyşlilerin bundan şikâyet ettiklerini ve yeni bir peygamber beklentisi içinde olduklarını söyler. ³²⁶ Ancak onların inancına göre peygamberler mucize gösteren, Allah'ın elçisi fakat beşer üstü bir varlık olarak tasavvur edilmektedir. Cahiliye Arapları meleklerin var olduğuna da inanıyorlardı ancak onların Allah'ın kızları olduğunu söylemekteydiler. Cahiliye Araplarının bir kısmının yeniden dirilmeye (Haşr Günü) inandığı bir kısmınınsa Hesap Günü'nü reddettiği rivayet edilir. Ahirete

³²⁴ Özmen, a.g.m. , 2012, s.314.

³²⁵ Özmen, a.g.m. , 2012, ss.316-318.

³²⁶ Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, **Hız.Peygamber'in Hayatı**, Çev. N. Ahmet Asrar, Pınar Yayınları, İstanbul, 2016, Cilt.1, s.76

imanla ilgili cahiliye Arapları arasındaki bu inanç farklılığı ölümlerin defin şekline bile yansımıştır. Öldükten sonra dirilmeye inananlar ölümlerini soğuk su ile yıkayıp kefenleyerek mezara defnediler ve “Aleyke Rahmetullah” derlerdi. Reddeden kesim ise ruhun tenasühüne inanarak her yüzyılda bir ölen kişinin cesedinden bir baykuş meydana geleceğine inanırdı.³²⁷

Cahiliye Arapları Kâbe’yi hac menasikini Hz. İbrahim’den kaldığı şekliyle yapmaya devam etmişlerdir. Cahiliye Araplarının haccı sadece Kâbe’ye mahsus değildir. Lat, Uzza ve Menat gibi putların buldukları yeri mukaddes sayarlar ve orada hac yaparlar, telbiye getirirler, tavaf edip kurban keserlerdi. Cahiliye Arapları umre ibadeti de yapıyorlar, umre yaparken bugün olduğu gibi ihrama giriyorlardı. Temizlik cahiliye Arapları nezdinde Kâbe dâhil tüm mabetleri ziyaretin en önemli rükünlerindendi. Kâbe ve diğer tüm mabetlere duydukları kutsiyetten dolayı gusletmeleri, bedenlerini temizlemeleri ve temiz elbise giymeleri, ayakkabılarını çıkarmaları ziyaret, tavaf ve say vecibeleri arasında yer alıyordu. Kadına dokunan kişi o elbise ile mabede girse günah işlemiş sayılıyordu ve kendini ilahlara affettirmesi için fidye vermesi gerekiyordu.³²⁸

4.5.2. Cahiliye Devri Arap Dininde Eko-Politik Aklın Görüntüleri

4.5.2.1. Kâbe görevleri: Huzaa Kabilesinin Mekke’deki iktidarı son bulunca Kâbe’ye ait vazifeleri Kusay bin Kilab vasıtasıyla Kureyşliler üstlendi ve Mekke’yi idare etmeye başladılar. Kusay’ın ölümü üzerine (M.S. 480) Kâbe ve hac hizmetleri oğulları arasında paylaşıldı. Abdudâr sedânet (Kâbe’nin perdedarlığı), Daru’n-Nedve (Meclis Başkanlığı), liva (sancaktarlık) görevlerini üstlendi. Abdumenaf ise sikâye (su verme), rifâde (yemek verme) ve kiyâde (kumandanlık) vazifelerini aldı. Zaman içerisinde Abdümenaf servet ve nüfuzunu arttırarak dünyevi otorite sayılan tüm yetkileri eline geçirdi. Sadece dini otorite ve yetkiyi kardeşi Abdudâr’a bıraktı. Hayattayken iki kardeş bu durumdan razı olsalar da ölümlerinden sonra çocukları arasında kıyasıya bir rekabet başladı. Abdümenaf’ın dört oğlu vardı: Abdüşşems, Haşim, Muttalib ve Nevfel. Bunlar dini otoriteyi de Abdudâroğullarının elinden almak istedi. Abdümenaf’ın ölümünün ardından sikâye ve rifâde görevlerini üstlenen Abdüşşems işlerinin yoğunluğu sebep göstererek bu görevleri kardeşi Haşim’e devretti. Bu

³²⁷ Nurduhan, a.g.m. , 2016, ss.43-48.

³²⁸ Emrah Dindi, “Cahiliye Arap Hac Ritüellerinin Kuran’daki Menasikle Diyalektik İlişkisi”, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, Sivas 2017, ss.588-594.

sefer de başka bir rekabet, Haşimoğulları ile Abudşşems'in oğlu olan Ümeyyeoğulları arasında başladı.³²⁹

Toplum içinde sidâne (Kâbe perdedarlığı) adı verilen görevi yerine getiren din adamlarının pek itibarlı mevkileri olurdu. Bu kişiler ayrıca Kâbe'deki putların bakıcılığını ve bekçiliğini yapmaktaydılar. Kâhinlik bile yaptıkları olurdu. Cahiliye Araplarının ilah edindikleri putlar güya kararlarını insanlara bu kişiler aracılığıyla bildirirlerdi. Bu haberleşmede fal okları kullanılmaktaydı. Cahiliye döneminde şahıslar aldıkları görevi ömür boyu sürdürürler. Görevden alma geleneği Arap toplumunda yoktur.³³⁰ Iraklı tarihçi Cevâd Ali (M.S. 1907 - 1987) putlara hizmet eden kişi ve ailelerin ricalüddîn olarak adlandırıldığını ve bu kişilerin Cahiliye Arapları tarafından yeryüzünde tanrıların konuşan dili olarak kabul edildiğini söylemektedir. Onların görevi insanları dine yöneltmek, mukaddes yerleri ve mabetleri idare etmek ve dinlerinin kutsal saydığı şeyleri muhafaza etmektir. Ayrıca bu kişilere Hicaz halkı "Sâdin" adını verirdi. Bu görev babadan en büyük oğula geçerek nesilden nesile devam ederdi. Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinde bulunan put evlerinin bizzat bakımını üstlenen aileler vardı. Put evlerinin bulunduğu yerlerdeki araziler de mabetlere katılarak bu yerlere harem anlamında "himâ" denirdi. Himâların putların ve ilahların koruması ve yönetimi altında olduğuna inanılırdı. Orada zulüm yapılmaz, ağaç kesilmez, hayvan otlatılmaz, avlanılmaz ve kimseye saldırıda bulunulmazdı.³³¹

4.5.2.2. Kureyş ve Ahmesilik: Harem'in ilk idarecisi Hz. İsmail (A.S.)'dir. Onun vefatından sonra oğlu Nâbit bin İsmail bu görevi yerine getirdi. Nâbit'in vefatının ardından Kâbe hizmeti Cürhümlü iki ailenin yönetimine geçer. Zamanla bu iki aile arasında ihtilaf ve çatışmalar çıkar. Sonunda Hz. İsmail'in soyu tarafından desteklenen Mudad ailesi Mekke'ye hâkim oldu. İsmailoğulları Cürhümîler döneminde çoğaldılar. Hz. Muhammed'in (S.A.V.) ataları olan Kureyş kabilesi bu soydan türemiştir. Cürhümîlerin Mekke'deki hâkimiyetleri kendileri gibi Yemen kökenli olan Huzaalılar tarafından kovuluncaya kadar (M.Ö. 200) yirmi asır devam etmiştir. Cürhümîler Yemen'e dönmüşler ve giderken değerli eşyalarını Zemzem kuyusunu doldurup kapatmışlardır. Bu mücadele esnasında İsmailoğulları tarafsız kalmıştır. Huzaalılar da onların Mekke'de kalmasına izin vermiştir. Huzaalıların Araplara en büyük

³²⁹ Kurt, a.g.m. , 2001, s.102.

³³⁰ Söylemez, a.g.m. , 2014, s.30.

³³¹ Cahid Kara, "İslam Öncesi Arap Yarımadasında Bir Kültür Merkezi: Cüreş", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.14, S.27, Çorum 2015, s.42.

kötülüğü Mekke'ye putu ve putperestliği sokmaları olmuştur. Mekke'yi harici kabilelerin tasallutundan kurtaran ve dağınık Kureyş soyunu birleştiren kişi Hz. Peygamber'in (S.A.V.) Abdülmüttalib'den yukarı dördüncü dedesi olan Kusay bin Kilab'tır.³³² Kusay'dan sonra Kâbe'nin muhafızı ve hizmetkârı olan Kureyş'e Araplar saygı duymaya başlamışlardır. Bu nedenle Kureyş kervanları uzun mesafeli ticaret kervanları düzenleyebilmişlerdir. M.S. 570'li yıllara gelindiğinde Mekke'yi Muttaliboğulları yönetmektedir. Ebrehe ve onun fil ordusunun Kâbe'yi yıkmaya geldiği dönemde Mekke'nin başında Hz. Muhammed'in (S.A.V.) dedesi Abdulmuttalib bulunmaktaydı.

Kayda değer yabancı düşmanları bulunmadığı için Mekkelilerin düzenli ve siyasi bir devlet kuramadıkları ileri sürülür. Mekke'yi idare eden Kureyş kabilesi bedevi prensipleriyle örgütlenmiş oligarşik bir yapıya sahipti. Kabile soylularından oluşan istişare heyetinin aldığı kararların aslında bağlayıcılığı yoktu. Görevler ve ünvanlar tevarüsen yeni nesillere aktarıldı. Kâbe'nin hemen yanında kurulan Daru-n Nedve idari gelenekleri yürüten Kureyş temsilcilerinin istişare yaptıkları ilkel bir parlamento şeklinde olup icra ve infaz yetkileri yoktu. Ancak oy birliğiyle alınan kararlar etkili olurdu.³³³ Cemâleddin Efgâni (M.S. 1838-1897) Daru'n-Nedve'nin Doğu Roma dini ve medeni yaşayışından küçük ve değişik bir iktibas olduğunu düşünür. Kureyş'in meselelerini istişare ettiği bir meclisten ibaret olduğunu söyler.³³⁴

Arap kabilelerinin önemli bir kısmı Mekke'de bulunan Kâbe'nin kutsiyetine inanmakla beraber aralarında Eşar, Has'am ve Akk gibi birçok Arap kabilesi buna inanmazdı. Ebrehe Kâbe'yi yıkmak için yola çıktığında onunla birlikte hareket eden Arap kabilelerinin olması bu sebeptendir. Ancak Ebrehe ordusunun Kuran-ı Kerim'de geçen ifade ile yenik ekine çevrilmesi Arap tarihinin akışını değiştirdi. Bu hadiseden sonra Mekke ve Kâbe'nin Araplar nezdindeki kıymeti daha da arttı. Fil Vakası'ndan önce Yemen'in kültürel etkisi altında olan Kuzey Arapları artık Kâbe'nin komşuları sayılarak saygın bir mevkiye yükseldiler. Diğer Araplardan daha üstün oldukları anlayışı gelişti. Fil Vakası'ndan sonra Yemen Araplarının önemli bir kısmı dini inanç bakımından Hicaz Araplarına bağlandılar. Bu müspet etkiler üzerine Hicaz Arapları özünde Kureyş Kabilesi hums kurumunu ihdas ederek Arap yarımadasında imtiyazlı bir statü kazandılar. Hums Kureyşlilerin "Ahmesî", Yemen Araplarının ise "Hill" ehli kabul edilmeleri

³³² Adem Apak, "İslam Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu", Uludağ Üniv. Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 1, Bursa 2001, ss.181-183.

³³³ Kurt, a.g.m. , 2001, s.101.

³³⁴ Çelikkol, a.g.m. , 2001, s.195.

anlamına gelmektedir. Ahmesiler Kabe'nin idarecileri ve bakıcıları, Hz. İbrahim dininin gerçek mensupları olarak görüldüler. Hill ehli kabul edilen Araplar Kureyş'e ve onların anlaşmalı müttefiklerine bu şekilde saygı duyarlardı. Kureyş kabilesi hakkında Araplar kutsi hisler beslemeye başladılar: “Kureyş, Allah'ın evinin ehlidir. Allah Kureyş'i koruyup düşmanlarını (Habeşlileri ve Yemenlileri) öldürdü. Onları düşman sıkıntısından kurtardı. Arapların bu sayede Kâbe'ye ve haram aylara hürmeti çoğaldı. Kureyş dininin Allah'ın en sevdiği din olduğu ortaya çıktı.” Kureyş kabilesi bu hadiseden sonra din vazeden bir role soyunarak yapılmakta olan ibadetlere yeni kaideler ekledi. Kureyş'in dışardan gelen Araplara daha çok mal satmak için yeni kurallar ihdas ettiği söylenir. Örnek olarak hill ehli olan bir Arap dışardan getirdiği bir yiyeceği Mekke'de tüketemeyecek, Mekke'den yiyecek satın alacaktır. Kâbe'de yapacağı ilk tavaf için önceden hiç giyilmemiş yeni bir elbise satın alması veya bir ahmesîden kiraladığı elbiseyi kullanması gerekecekti. Aksi takdirde Kâbe'yi çıplak tavaf etmek zorunda kalacaktı. Ahmesîler ile hill tabakasına mensup olanlar arasındaki uçurum o derece açılır ki hill mensubu birisinin ahmesîlerden birisiyle evlenmesi caiz görülmez oldu. Şayet evlenirse de doğacak çocuğun ahmesîlerden kabul edilmesi şart koşuluyordu. Fil Vakası akabinde asalet düşkünü Arap toplumu nezdinde Kureyş'in itibarı öyle arttı ki neredeyse içinden bir peygamber çıkarmasının ve bunun Araplar nezdinde genel kabul görmesinin yolu açılmış oldu. Diğer taraftan Fil Vakası sayesinde putperestlik Arap yarımadasında gerilemeye başladı. Rivayetlere göre Araplar hadiseyi takip eden on yıl boyunca sadece tek olan Allah'a ibadet ettiler.³³⁵

Tarihi kaynaklarda Mekke “Ahmesiler ülkesi” olarak anılır. Ahmesiler Kureyş ile birlikte birçok kabilenin oluşturduğu bir topluluk olduğu için bir kabilenin Ahmesî olabilmesi için şu üç şarttan en az birisine sahip olması gerekir: Kureyş'in müttefiki olmak, Kureyşlilerle evlenerek onlardan çocuk doğurmak veya Harem ehli olmak. Arap kabileleri bu şartlardan birini sağladığı takdirde anlaşmalı olarak Ahmesî sayılırdı. Ahmesîliğin liderliğini Kureyş kabilesi üstlendiği için Kureyş'in dini üzere olan her Ahmesî onların koyduğu kurallara tabi idi. Bu sayede Kureyş kendi kontrolünde bir barış bölgesi ve asabiyeti kurmuş oldu. Ahmesîler saldırı ve savaşlara razı olmaz, kimseye zulmetmez, kız çocuklarını diri diri toprağa gömmez ve eğer savaşmışlarsa esir alınan kadınlara dokunmazlardı. Ahmesîliğin en önemli prensibi savaşı reddetmeleriydi. Cahiliye Arap toplumunda hâkim olmaya başlayan Ahmesîlere itaat anlayışı dini, sosyal ve iktisadi hayatı şekillendirdi. Helal-haram, doğru-yanlış sınırlarını belirlemek Ahmesîlerin uhdesinde oldu. Ahmesîlere itaat etmek dindarlık sayılırdı.

³³⁵ Mehmed Mahfuz Söylemez, “Fil Hadisesinin Arap Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme”, İslami İlimler Dergisi, Yıl.1, Sayı.2, Çorum 2006, ss.119-121.

Ahmesilerin temel değerleri Allah, putlar, hac ve ticaret üzerine kuruludur. Ticari kazançlarından sadaka vermeyi, ihtiyaç sahiplerini doyurmayı dinlerinin emri sayarlardı.³³⁶ Ahmesiler ticareti gayesiyle dine önem vermişlerdir. Sosyal adaletin tesisi için mallarını fakir halka dağıtabilmişlerdir. Hatta Mekke’de bu tür bir yardımlaşmanın yayılması ve ihtiyaç sahiplerinin haklarının savunulması için Hilfu’l-Fudul adında bir cemiyet bile kurmuşlardır.

4.5.2.3. İlaf ve Ticaret: M.S. V. asrın başına kadar Çin ve Hindistan’da üretilen ipek, fildişi, ıtriyat ve baharat gibi ticaret mallarının önemli bir kısmı Kızıldeniz ve Basra Körfezi üzerinden Batı ülkelerine taşınıyordu. Daha sonra Doğu Roma ile Sasaniler arasında yıllarca sürecektir olan savaşlar nedeniyle bu iki güzergâh önemini kaybetti.³³⁷ Doğu Roma ve Sasaniler arasındaki savaşlar sebebiyle kullanılmaz hale gelen diğer bir rota Irak üzerinden geçen uluslararası ticaret yoludur. Doğu ve batı arasındaki ticaretin kilitlendiği bu yıllarda Mekke’nin dini bir merkez ve uluslararası ticaret yollarının kesişim noktası olarak önemi artmıştır. Bunun üzerine Fil Vakasıyla birlikte Arapların Kâbe’ye duydukları hürmetin çoğalması eklenmiştir. Mekke’nin ziyaretçi sayısı ve beraberinde Kureyş’in ticareti ve gelirleri de artmıştır. Hz. Peygamber’in (S.A.V.) dördüncü göbekten dedesi Kusay bin Kilab Kâbe’nin kutsaliyetini daha da yüceltmek için mevcut hac menasikine eklediği yeni kurallarla hem kendisinin hem Kureyş’in diğer kabileler üzerinde siyasi ve manevi bir otorite kurmasını sağlamıştır.

M.S. VI. yüzyılda Kureyş ticaretinin henüz Mekke dışına açılmadığı bir kıtlık döneminde Hz. Peygamber’in (S.A.V.) Abdulmuttalib’den sonra birinci göbekten dedesi Haşim Suriye’ye yaptığı seyahat esnasında Bizans imparatoru ile görüşmüştür. İmparator kendisine Kureyşli ticaret kervanlarının güvenle Bizans topraklarına girip çıkabileceklerine izin veren bir belge vermiştir. İmparator ayrıca Necaşi’ye bir mektup yazarak Kureyş’in onun ülkesinde serbestçe ticaret yapmasına izin vermesini istemiştir. Haşim dönüş yolunda diğer Arap kabilelerinden de Kureyş kervanlarına saldırmayacaklarına dair söz almıştır. Bu sayede Kureyş’in ticareti uluslararası bir boyut kazanmıştır.³³⁸

Coğrafi olarak Mekke’nin etrafı sarp ve dağlık olup geçitlerin dar olması yolculara zorluk çıkarmaktaydı. Güney Arabistan’dan Akdeniz’e güzel kokulu ıtriyatın ve misklerin taşındığı yola “Misk Yolu” denirdi ve Mekke bu yolun anahtarıydı. Günümüzde deniz yolları ticari,

³³⁶ Nurduhan, a.g.m. , 2016, ss.6-14.

³³⁷ Söylemez, a.g.m. , 2006, s.115.

³³⁸ Muhammed Hamidullah, “İLAF” Maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2000, Cilt.22, ss.63-64.

iktisadi ve siyasi olarak nasıl stratejik bir rol oynuyorsa o gün de karayolları bu konumdaydı. O tarihlerde Süveyş kanalı olmadığı gibi denizin risklerine dayanıklı gemiler de henüz mevcut değildi. Bu sebeple Şam, Filistin ve Yemen'e giden tüm yollar için Mekke bir kavşak şehri olarak çok önemliydi. Mekke geçitlerinin yol verdiği uluslararası yollardan en önemlisi Basra körfezine ve Dicle nehrine paralel uzanarak Suriye çölünü aşan ve Filistin'e varan "Şark Yolu" idi. Kızıldeniz boyunca uzanan diğer yola ise "Garp Yolu" denmekteydi. Her iki yol İran için alternatif yollardı. Bizans ve Sasani arasındaki anlaşmazlık nedeniyle bölgede yıllarca süren savaşlar yüzünden İran'dan geçen yollar kesilmişti. Sonuçta kestirme olmasa bile Doğu ile Akdeniz arasındaki ticaret yolları önce denizden Aden limanına ve karadan batı yoluna ulaşarak devam edebilmekteydi.³³⁹

Kureyş iktidarı döneminde Mekke günümüz uluslararası başkentleri kıymetindeydi. Mekke sakinleri arasında bu sebeple Rum, Fars, Irak, Mısır, Habeş ve Süryani kökenli tüccar ve sanatkârlar bulunurdu. Başta Mekkeliler olmak üzere Arapların çoğu sanata iltifat etmediklerinden bu işleri yabancılar yapardı. Ayrıca Avrupa, İran ve Habeşistan'daki köle pazarlarından alınan beyaz ve siyah köleler Mekke'ye getirilirdi. Beyaz köleler daha pahalıydı çünkü bunlar daha becerikli, kültürlü ve meslek sahibiydiler. Habeşistan tarafından getirilen siyahi köleler ise ağır işlerde kullanılırdı ve hiçbir hakları yoktu. Tarım ve hayvan yetiştiriciliği gibi emek gerektiren alanlarda istihdam edilirdiler. Köle ve cariyelerden meydana gelen mevali ve esirler toplumsal hiyerarşinin en altında yer alırlardı. Yabancı menşeli kölelerle birlikte İslam öncesi dönemin büyük şehirlerinin nüfusu ortalama on binden azdı.³⁴⁰

Cahiliye Arapları bedevi ve hadari (şehirli) ayrımı yanında sosyal hayatlarına göre hürler, köleler, mevali ve dini gruplar şeklinde de sınıflara ayrılırlardı. Mekke bu açıdan tam bir şehirli karakteri sergiliyordu. Toplumsal işbölümü mevcut olup okuma yazma oranının düşüklüğüne rağmen hitabet, hikâye anlatımı ve şiir toplantıları gibi entelektüel faaliyetler de yapılmaktaydı. Hindistanlı İslam âlimi Muhammed Hamidullah'ın (M.S. 1908 - 2002) ifadesiyle "Mekke yaklaşık iki bin yıllık geçmişi olan ve tüccarların ikamet ettiği bir şehirdi". Mekke ile birlikte yükselen Kureyş asaletine ve asabiyetine daha sonra politik itibar da eklenmiştir.³⁴¹

³³⁹ Çelikkol, a.g.m. , 2001, ss.28-29.

³⁴⁰ Çelikkol, a.g.m. , 2001, ss.120-122.

³⁴¹ Kurt, a.g.m. , 2001, ss.109-112.

Aynı dönemde meşhur olan diğer bir şehir Medine, bilinen en eski adıyla Yesrib'ti. Buraya ilk yerleşen Amalika kavminden Yesrib isimli kişiden bu ismi aldığı rivayet edilir. Yesrib'in kelime anlamı zarar vermek, karıştırmak, kötülemek, başa kakmak ve bozmaktır. Amalika ve Cürhümleri şehirden atıp Yesrib'e hâkim olan Yahudilerin geliş tarihini Hz. Musa zamanına kadar götürülenler vardır. Yahudiler kısa sürede şehrin yönetimine hâkim oldular. Daha sonra Yesrib'e yerleşecek olan Evs ve Hazreç kabileleri, Yemen'de yaşayan Sebe halkına mensup iki kardeş topluluktur. Yemen'de meydana gelen Arim seliyle Me'rib barajının yıkılması üzerine bu iki kabile Yesrib'e göç etti. Buraya yerleşerek Yahudileri şehrin dışına çıkardılar. Ancak Yahudiler rahat durmadı ve iki kabile arasında fitne çıkarıp onları birbirine düşürdü. İki kabile yıllarca birbirleriyle savaştılar. Bu savaşların en sonuncusu ve en şiddetlisi olan Buas harbi Hz. Peygamber'in (S.A.V.) hicretinden önce meydana geldi ve Evs kabilesinin galibiyetiyle sonuçlandı. İlk adıyla Yesrib'te devam eden siyasi çalkantı ve savaşlar sebebiyle iki kabile bir araya gelip Mekke'de olduğu gibi bir Daru'n-Nedve türü bir meclis kuramadılar. Bu duruma artık bir son vermek isteyen Evs ve Hazreç kabileleri Abdullah b. Selül'ü şehrin kralı ilan etmek üzere anlaştılar. Hz. Peygamber'in (S.A.V.) hicretiyle Medine adına kavuşacak olan Yesrib'in kralı olma serüveni Abdullah bin Selül için başlamadan bitti. Diğer Araplar gibi Evs ve Hazreç kabileleri de putperest inancına sahiptiler. Dönemin diğer büyük şehri Taif verimli üzüm bağları, hurma bahçeleri ve tarımsal faaliyetleriyle önemliydi. Ilıman iklimi sebebiyle Mekke eşrafı bu şehirde yazlıklar edinirdi. Beni Sakif kabilesinin şehre hâkimiyetiyle birlikte Arabistan yarımadasında Mekke'den sonra en önemli şehriydi. Dini açıdan Taif'i itibarlı kılan en önemli özellik Lât putunun bu şehirde olmasıydı. Haceru-l Esved'e nazire olarak beyaz bir taş olan bu putu kutsal sayarlardı. Mekke'nin dini merkez olmasına haset eden Taifliler Lât putuna bir de mabed inşa ettiler. İnşa ettikleri mabede "Beytürrabe" adını vererek Kâbe gibi üzerini kumaşla örtüp etrafında tavaf ederlerdi. Lât putu ve mabedi sebebiyle Araplar nezdinde Taif büyük saygı görmeye başladı. Mekke ve Kâbe'ye duydukları kıskançlık sebebiyledir ki Ebrehe'nin ordusuna kendi putlarına ve tapınaklarına zarar vermemesi şartıyla katıldılar.³⁴²

4.5.2.4. Ganimet: Arap kabilelerini diğer göçebe kavimlerden ayıran temel özellik sahip oldukları deve sürüleridir. Zira deve, koyun ve keçiye nazaran çöl hayatına daha dayanıklı ekonomik bir değerdir. Arapların aslen göçebe olan hayat tarzları sahip oldukları sürülere, yağmalara ve ticarete dayanmaktaydı. Kabileler asabiyetleri doğrultusunda kendi içlerinden

³⁴² Dinçer, a.g.m. , 2018, ss.13-17.

“seyyid” veya “şeyh” adı verilen kendileriyle eşit haklara sahip kabile başkanlarını seçerdi.³⁴³ Kabile reisleri fakirleri gözetir, yağmaları yönetir ve elde edilen ganimetleri paylaştırdı. Ganimet kelimesi kuvvetli olanın hüküm sürdüğü Arap Cahiliye Döneminin rengini en kısa şekilde açıklar. Ganimet bir şeyi çatışma veya muharebe yoluyla düşmandan yağma edilen mallardır.³⁴⁴ Cahiliye Arapları baskın ve yağmaları bir geçim vasıtası olarak kullanıyorlardı. Sürekli baskın ve yağma yaparak hayatlarını sürdürüyorlardı. Kabileler arasında kavga hiç eksik olmaz, çatışacakları bir kabile bulamadıklarında bu sefer kendi akraba ve dostlarına saldırmaktan çekinmezlerdi.³⁴⁵

Cahiliye dönemindeki Arap toplumunda günümüzdeki anlamıyla bir meslek olarak askerlik henüz mevcut değildi. Bununla birlikte silahlı mücadele ve savaş Cahiliyenin önemli bir vafını oluşturmaktaydı. Cahiliye toplumunda düzenli ordu ve askerlik anlayışının olmayışında Arap yarımadasının bunu gerektirecek bir coğrafi özelliğe sahip olmamasının payı büyüktür. Kısaca Cahiliye Arapları kendi dönemlerindeki çağdaş askerlik anlayışının çok gerisinde kalmışlardır.³⁴⁶

4.5.2.5. Şairler-Kâhinler: Cahiliye Arapları fesahat ve belagatte ileri düzeydeydiler. Başta şiir olmak üzere çeşitli edebiyat dallarında yılın belli ay ve günlerinde yarışmalar düzenlenirdi. Bu amaçla panayırlar kurulurdu. Kabileler içinde edebiyatıyla temayüz etmiş kimseler hakem olur, yarışmada en güzel şiirler seçilir ve ödüle hak kazanan şiirler Kâbe'nin duvarlarına asılırdı. Aslında Cahiliye dönemi Araplarının çoğu okuma-yazma bilmemekteydi. Henüz Arapça lisanının da belirlenmiş, yazıya geçmiş kaide ve kuralları yoktu. Buna rağmen Cahiliye Arabı dilini mükemmelen kullanıyordu. Cahiliye döneminde İslamiyet'in ilk yılları dâhil Araplar diğer milletlere kültürel olarak karışmamışlardır. Hicaz bölgesinin çölle kaplı olması sayesinde Bizans ve İran gibi dönemin iki büyük devletinin etkisinden uzak yaşamışlardır. Arap

³⁴³ Mehmet Salih Arı, “Cahiliye Toplumundan Medeni Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu”, Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Dergisi İSTEM, Yıl.2, Sayı.4, Konya 2014, s.178.

³⁴⁴ Hüsnü Demircan, “Ortaçağ Tarihini İnceleme Metodolojisine Dair Bir Çalışma”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi, Cilt 16, Sayı 1, Edirne, 2014, ss.345-346.

³⁴⁵ Mustafa Kılıçlı, “Arap Edebiyatında Şu'ubiyye”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi – Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum 1986, s.4.

³⁴⁶ Cafer Acar, “Cahiliye Ve Risalet Döneminde Savaş Olgusu”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü – İslam Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2007, s.50.

dilinde bozulma Arapların diğer milletlere İslamiyet'i ulaştırmak üzere yurtlarında ayrılıp özellikle Arap olmayan kavimlere karışmasıyla başlamıştır.³⁴⁷

Yazının egemen olmadığı Cahiliye Arap toplumunda sözün kuvveti ve büyüğü şiirdedir. Cahiliye Araplarına göre kafiyeli sözler söyleyen her şairin bir cini ve şeytanı vardı. Şairlerin cinler sayesinde sırlar âleminde bazı bilgiler alıp edebi bir üslupla günümüz dünyasına taşıdığına inanırlardı. Cahiliye Arapları nezdinde şairlerle cinlerle iletişimi olan medyumlar birbirine yakın konumdaydı. Şeytanlardan ve cinlerden haber alan kimseler olduklarına ve geçici bir süre de olsa ruhlar âleminin tesirinde kaldıkları düşünülüyordu. Batı Sami dillerinde kâhinler, manevi âlemlerle insanlar arasında irtibatı sağlayan, tanrıların istek ve buyruklarını alma yeteneği olan şairler gibi cin veya şeytan sahibi kimseler olarak tasvir edilmektedir. Dolayısıyla Cahiliye Araplarında bazen bir kişi aynı zamanda hem şair hem kâhin olabilir. İslam'dan önce Araplar arasında kehanet oldukça yaygındı. Arap toplumunda kâhinler şairlere kıyasla daha güçlü bir konuma sahipti. Yine Cahiliye Araplarına göre dünya düzeninde Allah'ın yardımcıları olarak bazı ruhlar görev almaktaydı ki kâhinlerin bu ruhlarla yakın ilişkileri söz konusuydu.³⁴⁸

4.5.3.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME: CAHİLİYE DEVRİ ARAP DİNİNDE EKO-POLİTİK AKIL

Cahiliye Devri adı verilen dönemin Arapları tam ve mütakâmil bir devlet ve uygarlık anlayışları olmasa bile tarihe doğacak yeni bir eko-politik aklın nüvesini taşıdıkları söylenebilir. Embriyo düzeyinde sayılabilecek iptidai Arap aklında belirleyici faktörler olarak sırasıyla putperestliği, mürüvvet ahlakını ve Hz. İbrahim dinin kalıntılarını bulmaktayız. Cahiliye Araplarının putperestliğe girişi Huzaa kabilesi lideri Amr bin Luhay eliyle olmuştur. Allah inancı tamamen itikat dışı kalmamakla beraber Hübel, Uzza ve Lat putları popüler tanrılardır. Putları Allah'a ortak koşarak ilkel bir tanrılar hiyerarşisi kurmuşlardı. Onlara göre Allah artık ilahların ilahı ve rablerin rabbidir. Putlar Araplar ile Allah arasındaki aracılık ediyordu. Bu alt sınıf tanrılara hediye ve kurban takdim ediyorlar, tavaf ve hac yapıyorlar, putlar adına sadaka veriyorlar ve adak sunuyorlardı. Putperestlik ile ticaret cahiliye döneminde birbirini destekliyordu. Öyle ki bir putlar tapınağı haline getirilen Kâbe sayesinde Mekke döneminin en

³⁴⁷ Mahmut Kafes, "Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi", Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, Sayı.10, Konya 1994-1995, ss.103-104.

³⁴⁸ Hüseyin Sarıkaya, "Mütenebbiler Meselesi Bağlamında Cahiliye Araplarının Nübüvvet Telakkileri", İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, İstanbul 2018, ss.180-181.

önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmişti. İptidai inançları nedeniyle Cahiliye Araplarında ahlaki faziletler hiç yok denemezdi. Araplar mürüvvetleriyle ünlüydüler. Hilm sahibi olmak, ahde vefa göstermek, cömertlik, sabır, affetmek, misafirperverlik ve zayıfları korumak gibi faziletler mürüvvet ahlakının içinde yer almaktaydı. Ayrıca Cahiliye Arapları şereflerine çok düşkün insanlardır. Arap kabilelerinin kazandıkları şeref hasep olarak adlandırılır ki Araplar için hasep yazılı olmayan bir hukuktur. Asabiyet yani bir kabileye mensubiyet duygusu üzerinden sosyal ve siyasal nizamlarını oluşturan Cahiliye Araplarının en tipik vasfı kibirdi. Cahiliye Arap toplumu her şeye rağmen kendilerini Hz. İbrahim dininin varisleri olarak görmüşlerdir. Hz. İbrahim'den intikal eden hac ve umre gibi bazı dini uygulamaları devam ettirmişlerdir. Peygamberlik kurumundan haberdardırlar ancak onları salt mucize gösteren beşer üstü varlıklar olarak telakki etmektedirler. Cahiliye Araplarına göre melekler Allah'ın kızlarıdır. Cahiliye Araplarının bir kısmının ahiret hayatına ve haşir gününe inandığı bilinmektedir.

Cahiliye Araplarının ilkel eko-politik aklının teorik görüntüsünü tarihte aramaya koyduğumuzda ilk karşımıza çıkan Kâbe olur. Ardında yine Kâbe'yle irtibatlı olarak Kureyş kabilesinin yükselişi ve din vaz ediciliği gelir. Kurulduğu günden itibaren Kâbe'ye hizmet etmek, onu ziyarete gelenleri ağırlamak ve Kâbe'nin şerefini temsil etmek hep önemli olmuştur. Hicaz'ın sakinleri olarak Kureyşli Araplar bunu yerine getirmek için devlet fikrinde yapamadıkları tasnif ve işbölümünü aralarında gerçekleştirebilmişlerdir. Kâbe'ye ait bürokratik görevlendirmeyi bir sisteme bağlayan isim Kusay bin Kilab olmuştur. Diğer taraftan bu işbölümü beraberinde rekabeti de getirmiş tarihi Haşimoğulları ve Ümeyyeoğulları çatışmasına zemin oluşturmuştur. Kureyş ismi Hz. Peygamber'in (S.A.V.) uzak atası Fihri'ye nispet edilmiştir. Arabistan yarımadasında yaşayan diğer Araplar da Kâbe'nin koruyucusu ve hizmetkârı olarak Kureyş'e derin hürmet duymaya başladılar. Kureyş kabilesi bedevi prensiplerle örgütlenmiş oligarşik bir yapıyla (Daru-n Nedve) yönetilirdi. M.S. 570'li yıllarda yaşanan Fil Vakasından Kâbe ve Mekke, dolayısıyla Kureyş kabilesi daha bir güçlenerek çıkar. Fil Vakasından sonra yarımada yaşayan Arapların çoğu dini inanç bakımından Kureyş'e bağlanmıştır. Bunu fırsat bilen Kureyş Kabilesi hums kurumunu icat etmiş Araplar nezdinde imtiyazlı bir statü elde etmişlerdir. Hums kurumuna göre Kureyşliler "Ahmesî", Yemen Arapları "Hill Ehli" olarak kabul edilmekteydi. Ahmesiler Allah katında itibarlı kullar, Kâbe'nin şerefli idarecileri ve Hz. İbrahim dininin gerçek mensupları olarak görülürlerdi. Kureyş böylece din va'z eden bir role soyunarak hac ve umre ibadetlerine yeni kurallar eklediler. Mekke "Ahmesiler ülkesi" olarak bilinmeye başlandı. Kureyş, Ahmesilik statüsünden

istifade ederek din ve ticareti bir araya getirdi. Cahiliye Arap aklının pratik görüntülerinden birincisi ticarettir. Arabistan'ın tarım gibi doğal geçim yollarından mahrum bölgeleri için ticaret yegâne maişeti temin yoludur. Hz. Peygamber'in (S.A.V.) dedelerinden Haşim'in İlaf adı verilen Bizans imparatoru ve Necaşi'yle yaptığı ticaret anlaşmaları sayesinde Mekke'yi uluslararası ticaret merkezi haline getirmiştir. İlaf anlaşmalarından sonra Kureyş Arabistan yarımadası içinde düzenli ve güvenli ticaretin temellerini atmıştır. Arap aklının ikinci pratik görüntüsü ganimettir. Kabileye mensubiyet duygusu olan asabiyet ganimetten beslenir. Ganimet bir şeyi zapt etmek veya savaş esnasında zor kullanarak bir şeyi ele geçirmek anlamına gelmektedir. Cahiliye Arapları ticaretin yanında baskın ve yağmalarla geçimlerini sağlamışlardır. Bu nedenle düşmanlık kabileler arasında eksik olmamıştır. Silahlı mücadele ve savaş Cahiliye Araplarının bariz bir vasfını oluşturmaktadır. Arap aklının son görüntüsü belagat dehası ve çağının medyası olan şairler ve kâhinlerdir. Yazının henüz gelişmediği Cahiliye Arap toplumunda şiir ve şairler önemlidir. Araplara göre kâhinler de manevi âlemle insanlar arasında irtibatı sağlayan, tanrıların istek ve emirlerini kullarına aktaran kabiliyetli insanlardır. Kâhinlerin ve şairlerin onlara ilham veren birer cini veya şeytanı olduğuna inanırlar. İslam'dan önce Araplarda kehanet çok yaygındır. Hatta kâhinler Arap toplumunda şairlere kıyasla daha üstün bir mevkiye sahiptirler. Cahiliye Araplarında eko-politik aklın çok yerel ve dönemsel kaldığını ancak asabiyet ve edebiyat gibi bazı göstergelerin Arap tarihine mal olduğunu söylemek gerekir.

GENEL SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ortadoğu bölgesini tarif ederken kara jeopolitiği açısından Afrika'nın kuzeyini, Orta Asya'nın batısını, Kafkasların güneyini ve Avrupa'nın doğusunu kapladığını söylemiştik. Ayrıca Kızıldeniz'i, Akdeniz'i, Hazar Denizini ve Karadeniz'in güney sahillerini içerdiğini de eklemiştik. Halen küresel dokuz en önemli stratejik geçiş noktasından beşinin orta doğu sınırları içerisinde olduğunu biliyoruz. Ekonomi politik alanında bir araştırma yaptığımız için bu bilim dalının tarihçesi hakkında tartışmalara kısaca girmek zorundaydık. Smith ekonomi-politik'in hem halkı hem hükümdarı zenginleştirmeyi hedeflediğini söylemektedir. Ricardo daha teknik ve sınıfsal düşünerek ürünlerin sınıflar arasında bölüşümü düzenleyen yasaların belirlenmesi ekonomi politığın baş sorunudur, der. Marks sivil toplumun daha doğrusu kapitalist toplumun anatomisinin ekonomi politikle çözülebileceğini söyler. Burada sivil toplumdan kastı elbette kapitalist toplumdur.

Araştırmamızda ana gayenin ekonomi politik deyimi ile akli birleştirerek tarih, devlet ve toplum çalışmalarında "eko-politik akıl" adıyla yeni bir alan elde etmeye çalışmak olduğunu söylemiştik. Smith'ten önce de sonra da devlet hep topluma hizmet eden evrensel bir kurum olarak görülmüştür. O halde devlet, iktisat ve politika toplumun hangi aşamalarında başlamış olabilir? İnsanoğlu kendi güvenliğini sağlamak ve ihtiyaçlarını gidermek için hemcinsleriyle yardımlaşarak toplumları oluşturdu. Toplumlar varlıklarını sürdürebilmek ve refaha ulaşabilmek için akıl ve emeklerini üretim ve mübadele sürecinde kullandılar. Hür iradeleriyle elde ettikleri mülkleri değiş tokuş ettiler veya mülkiyet haklarını birbirlerine devrettiler. Oppenheimer, zenginliği elde etmenin iki yöntemi olduğunu söylemişti: iktisadi yöntem ve politik yöntem. İşte devlet politik yöntemin örgütlenmiş haliydi. Politik yöntem sayesinde yönetici kişi veya zümreler iktisadi yöntemle üretilmiş zenginliklerin bir kısmına el koymaktaydılar. İktisadi yöntemi kullanan toplum ise can güvenliğini ve/veya sosyal güvenliğini sağlaması kaydıyla bu güçlü mekanizmayla yani devletle uzlaşmak zorundaydı. Devlet bir kere kurulduktan sonra yönetimin nasıl olacağı konusu artık hükmeden kişi veya grupların insiyatifine kalıyordu. Devlet iktidarını sürdürebilmek için askeri ve sivil bürokrasi, yerleşik asalet veya aristokrasi gibi güçlü taraftar gruplara muhtaçtır. Ayrıca çoğunluk desteğini alabilmek için toplumu devlet lehine ikna edecek entelektüel, aydın ve sanatkâr gruplara da başvurması gerekir. Devlet tarihte ayakta kalışını toplum nezdinde kendisini meşrulaştıran hatta kutsallaştıran aydın sınıfın ürettiği ideolojilere, ideolojilere eklenmiş geleneklere ve en son tebasına bir düşmanı işaret etmesine borçludur. Meşruiyeti garanti altına alınan ve gerekli

destekleri elde eden devlet, iktisadi ve askeri faaliyetlerde bulunabilmek için vergi salar ve tahsil eder, ordu toplar ve askeri seferler düzenler. İnsanlık tarihi veya eko-politik bir tarih, yaratıcı üretim ve gönüllü mübadele (toplum-ekonomi) ile cebri müsadere ve dayatmanın (devlet-politika) bazen çatıştığı bazen barıştığı bir hikâyeden ibarettir. Yönetici kişi veya kişilerin eylemleri ile toplumun faaliyetleri sonucunda cereyan eden çift yönlü ilişkinin eko-politik belirleyicileri ve bu belirleyicilerin teorik ve pratik görüntüleri olacaktır ki bunlar bir araya gelerek bir eko-politik aklı meydana getirecektir.

Eko-politik aklı oluşturan dört belirleyici unsurdan bahsedebiliriz: siyasi şuuraltı, devlet ruhu, dünya görüşü ve medeniyet-ben idraki. Debray'ın tespitine katılarak kabile, parti ve millet gibi örgütlü toplumsal yapıların siyasi faaliyetlerinin kaynağının siyasi bir şuuraltı olduğunu söyleyebiliriz. Siyasal şuuraltı toplumlara kendisini hayaller şeklinde değil davranış biçimleri şeklinde dayatır. Hegel, tarihin devlet kuramayan toplumları kaydetmediğini söylemektedir. Devletler siyasi bir şuuraltının, büyük ve mutlak bir aklın işleyişi sonucu form tutar. Her ne kadar Hegel buna halk ruhu adını veriyor olsa da devlet ruhu adlandırmasının daha uygun olacağını düşünüyoruz. Siyasi şuuraltı ve devlet ruhu kendilerini kuşatan bir dünya görüşünün ikiz çocuklarıdır. Ülgener'in yerinde tesbitiyle dünya görüşü toplumların paylaştığı ortak düşünce, efsane ve değer yargılarının toplamıdır. Kalın'ın dünya görüşünü oluşturan unsurlara ilahi vahyi, mitolojik hikâyeleri, metafizik öğretileri ve evrenle ilgili olası basit halk tasvirlerini eklemesi bu kavramın hakkını vermektedir. Devletler ve toplumlar günlük yaşamlarında çoğu kez bu dünya görüşünün farkında bile olmazlar. Dünya görüşü, medeniyet olarak tanımlanan inanç, fikir ve eylemlerde bizzat kendisini gösterir. Ayrıca her medeniyete özgü ben idrakini kuran faktör de dünya görüşüdür. Ben-idraki bir kimliğe dönüşebilirken kimlikler her zaman bir ben-idraki doğurmaz. Yeni bir medeniyetin ben-idrakinin oluşabilmesi daha kuşatıcı bir varlık şuuru, bilgi temelli davranış normları sayesinde mümkün olacaktır.

Eko-politik aklın tarih, devlet ve toplumdaki teorik ve pratik görüntülerini tespit etmeye çalışmak araştırmamızı sathilikten kurtaracaktır. Burke'ün teorik görüntüler teorisinde geçen beş unsuru bu konuda kullanışlı bulmuştuk: pratik akıl, gelenek, önyargı, ahlak ve otorite. Pratik akıl topluma göre iyi olanın bilgisinin peşindeydi. Somut hedeflere ulaşmak isteyen pratik akıl tarihsel ve toplumsal tecrübeler sonucu ortaya çıkar. Toplumların tarihi gelenekleri, değerleri, önyargıları ve kurumlarıyla yaşayan bir canlı organizma gibidir. Hele önyargılar acil durumlarda devletin ve toplumun sığındığı kurtarıcıdır. Önyargılar

sayesinde insanın eylemleri ilk kaynağından koparak salt bir alışkanlığa dönüşür. Bu alışkanlıklar insanın faaliyetleri onu bir görevi hatta doğasının bir parçası haline gelir. Öte taraftan naif duruşuyla ahlak eko-politik aklın genel resmini elimize verir.

Eko-politik aklın pratik görüntülerini elde edilmek için Tabakoğlu'nun kullandığı iktisadi kavramlardan istifade edeceğimizi söylemiştik: mülkiyet, üretim ve tüketim, üretim faktörleri ve bölüşüm. Aslında tek başına mülkiyet unsuru iktisadi ve politik bir sistemi belirlemeye yeterli olacağı düşünülebilir. Mülkiyet birey, toplum ve devlet dâhil tüm kurumlar arasındaki ilişkileri belirleyen en somut faktördür. Mülkiyetle ilgili siyasal ve toplumsal alışkanlıklar yüzyıllar boyu sürer ve değişmesi pek mümkün olmaz. Devletin ve toplumun değerleri gelecek kuşaklara mülkiyet sayesinde daha kolay aktarılır. Tabakoğlu'nun tesbitiyle ihtiyaç ve tüketim ikilisinin bir kültür ve medeniyet meselesi olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. Kültürden kültüre ihtiyaçlar, tüketim alışkanlıkları, üretim faktörleri ve bölüşüm biçimleri farklılık göstermektedir.

İslam öncesi tarihte orta doğuya iki büyük imparatorluğun eko-politik aklı hâkimdir: Doğu Roma-Bizans ve Sasani. Bizans eko-politik aklını antik Yunan kültürü, kutsal Roma İmparatorluk makamı ve Helenizm-Hristiyanlık melezi bir dünya görüşü oluşturuyorken Sasani eko-politik aklını din-devlet ittifakının ve Mecusilik'in belirlediğini düşünüyoruz. Bizans siyasi şuurunu Antik Yunan kültürü üzerinde yükselir ancak devlet ruhu hep Romalı kalır. Sasanilerde, devlet ve Zerdüştlük dini birbirine öyle bağlıdır ki birinin yokluğunda diğersinin de yok olacağına inanılır. Bizans ise dünyada tek meşru devletin Roma olduğunu inanmaktadır. Davutoğlu'nun tasnifinin aksine Bizans'ın ve Sasaniler'in güçlü ve esnek bir medeniyet-ben idraki taşıdığını düşünüyoruz. Bizans eko-politik aklının görüntüsü karanlık, yoz, müsrif ve ciddiyetsizdir. Marks'ın adlandırmasıyla Bizans en kötü devlettir (der schlechteste Staat) ve Lecky'nin dediği gibi entrika, kumpas ve ihanetlerle doludur. Bizans pratikte bir yol uygarlığıdır. Bizans ordularının bir yerden bir yere sevkini kolaylaştıran yollar düşmanlarını da zengin Bizans şehirlerine kolayca taşımıştır. Her yöne uzanan yollardan ordular ve tüccarlar kadar farklı fikir ve adetler de geldi. Hristiyanlığın dini kurumları olan kiliseler ve manastırlar Bizans devlet ve toplumunun tarihe bakan en pratik yüzüdür. Manevi dinamizmini kilise ve manastırdan alan Bizans devleti iktisadî kudretini çok acımasızca uyguladığı vergi politikalarından elde etmiştir. Sasanilerin eko-politik aklının teorik görüntüsünü ise kast sistemi oluşturur. Kastların ürettiği eko-politik kasvet güçlü din bağı sayesinde kırılır. Sasani devleti çağının bürokrasi dehasıdır. Kendisinden sonra gelen Müslüman devletlere güçlü ve oturmuş

bir devlet sistemi miras bırakmıştır. Müslüman Türkler dâhil birçok devlet ekonomi, toprak mülkiyeti ve bürokrasi konularında Sasani devlet düzenini örnek almıştır. Sasani aklı ve adaleti iktidarın meşruiyet kaynağı olarak görmüştür. Sasaniler maddi kudretlerini sağlam bir vergi sisteminden ve ordu disiplininden almışlardır. Bunra rağmen İslam dini doğduktan sonra Müslümanlar'ın tarihte ortadan kaldırdığı ilk büyük devlet Sasani İmparatorluğu olur. Diğeri olan Bizans ise önemli ölçüde güç kaybeder.

İslam öncesi orta doğuda büyük devlet kuramamış topluluklar (kabileler) da yaşamaktadır: Araplar, Kürtler ve Yahudiler. Kabile veya aşiret hayatı süren bu halklarda *ilkel ve dağınık bir eko-politik akıl* buluyoruz. Arap kabilelerinin henüz oluşum aşamasında olan eko-politik aklını transit yarımada coğrafyası, Arap asabiyet duygusu ve Arap dili belagati belirlemektedir. Çöl şartlarında devletsiz yaşayan Arap toplumunun güvenliğini ve devamlılığını asabiyet unsuru sağlamıştır. Arap şairleri belagatleriyle dönemlerinde edebiyat, yayın ve medya işlevlerini görmüşlerdir. Çoğunlukla göçebe ve yarı göçebe şeklinde yaşayan Kürt aşiretleri ise özgün aşiret yaşantılarını tehdit ettiğini düşünerek her türlü siyasal kurumaşmaya tarih boyunca karşı çıkmışlardır. İslamiyet öncesinde Kürt halkının eko-politik aklında kayda değer bir gelişme olmamıştır. Sürgünde göçebe ve yerleşik kabileler halinde hayatlarını sürdüren Yahudilerin eko-politik aklını, diaspora ve teolojik kimlikleri belirlemiştir. Göçmenlik ruhu sayesinde Yahudiler birbirleriyle hep irtibatlı olmuşlardır. Göç ettikleri bölge ve ülkelerin şartlarına uyum sağladıkları halde milli ve dini kimliklerini her zaman korumayı bilmişlerdir. İslam öncesi Arap eko-politik aklı iptidai olup teorik görüntüsü kabiledir. Arap bedevisi kendi kabilesi dışında hiçbir otoriteye boyun eğmezdi. Uzak bölgelerle yapılan ticaret, faiz alışkanlığı ve panayır düşkünlüğü Arap aklının en renkli görüntülerini oluşturuyordu. İslam öncesi Arap eko-politik aklının filizlenmesinde en büyük adım Kureyş kabilesinin kuruluşu ve ilaf hareketiyle olmuştur. İlaf anlaşmaları sayesinde Kureyş Arap yarımadasını her türlü faaliyet için bir uçtan bir uca can ve mal güvenliği içinde dolaşabilmiştir. Kureyş'in şöhreti Arap yarımadasıyla sınırlı kalmamış, Sasaniler ve Bizans olmak üzere zamanın güçlü devletlerine kadar ulaşmıştır. Yahudi eko-politik aklının teorik görüntüsünü Süleyman Mabedi oluşturmaktadır. Tarihte iki defa yıkılmış olan Süleyman Mabedi, Yahudi milletini birleştirici bir rol oynamış ve İsrail yurdunun bağımsızlık sembolü sayılmıştır. İkinci Mabedin M.S. 70 yılında yıkılmasıyla mabed merkezli rahiplik kurumu yerine rabbi olarak anılan Yahudi din bilginleri Yahudi toplumuna şekil vermeye başlamıştır. Yahudi eko-politik aklının ilk pratik görüntüsü, Yahudilerle tanrı Yahova arasındaki ilişkiyi düzenleyen bu ruhban sınıfıdır.

Yahudi din adamları Yahudilerin seçilmiş halk oldukları dair inançlarını daha da keskinleştirmişlerdir. Aktif bir ruhban sınıfın varlığı Yahudi geleneklerinin muhafazasında ontolojik bir rol oynamıştır. Yahudi eko-politik aklının ikinci pratik görüntüsü ise ilkel kapitalizmdir. Yahudiler hayatlarını zihin işçiliğiyle idame ettirmişlerdir. Büyük bir finans ve ticaret organizatörü olan Yahudiler bu maharetleri sayesinde kapitalizmin temellerini atmışlardır.

Orta doğu tarihine Müslüman olduktan sonra giren Türkler İslam öncesi dönemde Orta Asya'da göçebe boylar halinde yaşamış, devlet tecrübesi olan bir millettir. Orta Asya bozkırlarında hüküm süren Türk boylarının eko-politik aklını organizatör göçebelik, kut inancı ve törenin belirlediğini söylemiştik. Bozkır Türkleri çabuk göç etmekte, hızlı hareket ederek kolay ordu toplamaktaydılar. Türkler devletçi, göç organizatörü ve teşkilatçı özellikleri sayesinde dünya tarihinin kurucu aktörleri arasına girmeyi başarmıştır. Bozkır Türk'ünün eko-politik aklının teorik görüntüleri ordu ve devlettir. Türkler, tarihte ordu millet olarak bilinmektedir. Çin ve İran gibi güçlü ülkelerle sürekli mücadele içinde olmaları onlara savaşçı bir karakter kazandırmıştır. Türkler devleti kutsal sayarak onu baba diye anarken yurtlarını anavatan olarak adlandırmışlardır.

İslam dininin doğuşunda önce orta doğu halklarını etkilemiş dinler arasında Musevilik, Hristiyanlık, Zerdüştlük ve paganizmi sayabiliriz. Sonradan orta doğu tarihine dâhil olan Orta Asya Türkleri bu dönemde tek tanrı inancına sahiptir ancak Şamanist gelenekler içinde yaşamaktadırlar. Semavi kökenli Musevilikte ve Hristiyanlıkta insana ait bir eko-politik akıl aramak ilk bakışta mantıklı durmayabileceğini söylemiştik. Ancak peygamberleri dünyadan ayrıldıktan sonra semavi dinlerin başına neler geldiği, bizzat mensupları eliyle tahrif edilerek yeni baştan kurgulandığı düşünülürse Museviliğin bir Yahudi dinine ve İseviliğin bir Hristiyan dinine dönüştüğünü ileri sürebiliriz. Musevilik olarak başlayıp Yahudilik olarak devam eden bu dinde eko-politik aklın belirleyicilerinden ilki Tevrat ve Talmud ikilisi yani kutsal kitaplardır. Yahudi hahamlarınca toplanan Tevrat'ın tefsiri mahiyetindeki Talmud olmadan Tevrat'ın Yahudilikte çok ta fonksiyonu yoktur. Hz. Musa'ya indirilen Tevrat ibadet ve ayinlerde okunan basit bir dua kitabından ibaret kalmıştır. Yahudiliğin eko-politik aklının ikinci belirleyicisi ırkçılıktır. Hz. İbrahim'in getirdiği saf tevhid inancından uzaklaşan Yahudiler kendilerini diğer kavimlerden farklı ve üstün görmektedirler. Museviliğin ve Yahudi müminlerin iman ettiği kâinatın yaratıcısı olan tanrı Yahudi din adamlarının müdahalesiyle milli bir dinin milli tanrısına, Yahova'ya dönüşmüştür. Yahudi din adamlarının icat ettiği ırkçı

ve ayrılıkçı görüşler ikinci bin yılın son çeyreğinde ortaya çıkacak milliyetçilik akımının da çekirdeğini oluşturmuştur. Yahudilikte eko-politik aklın teorik görüntüleri Süleyman ve Musa Kanunlarıdır. Yahudiliğin pratik görüntüsü servet temerküzü ve Yahudi ailesidir. Yahudilikte tüm ekonomik faaliyetler aileye dayanır. Yahudilik tarih boyunca Yahudileri ekonomik ve politik mücadelelerinde, üretim faaliyetlerinde ve aile yapılarında hep akılcı olmaya teşvik etmiştir.

Tevhid kökenli İsevilik Pavlus'un müdahalesine maruz kalarak Hristiyanlık teolojisine dönüşmüştür. Semavi kökeninden kopararak Hristiyanlık adını alan din, beşer mahsulü bir eko-politik akıl taşımaya başlamıştır. Bu aklın iki temel belirleyici Pavlusizm ve Helenizm'dir. Hristiyanlığın temel akidesi olan teslisin temellerini Pavlus atmıştır. Yine Pavlus'un çabalarıyla Hristiyanlık Helenizm'in bir mezhebi haline getirilmiştir. İslam öncesi Hristiyan aklının teorik görüntüsü Hristiyan Roma Devleti ve kilise-manastır kurumlarıdır. Günümüzdeki İstanbul ilk önce I. Constantine tarafından yedi tepe üzerinde Constantinopolis adıyla bir kiliseler şehri olarak kurulmuştur. Hristiyanlık Roma İmparatorluğu sayesinde evrensel bir din haline gelmiştir. Hristiyan seçkin sınıflar devletin merkezinde kilise, kırsalda manastırlar vasıtasıyla Doğu Roma'nın imparatorluk coğrafyasına şekil vermişlerdir. Modern çağın ideolojilerinden sekülerizm başlangıçta kilisenin halkı din dışı olarak sınıflandırmak için Hristiyanlığın lehine kullandığı bir kaldıraç iken modern zamanda kilisenin hâkimiyetine son veren yegâne akım olur.

Zerdüşt'ün kurduğu ve İslam öncesi İran uygarlığının dini olan Zerdüştlüğün sahip olduğu eko-politik akla gelince iki belirleyici göze çarpmaktadır: henoteist doktrin ve devlet dini statüsü. Zerdüştlük Sasaniler döneminde kurumsallaşabilmiş ve Sasani devletinin resmi dini haline gelmiştir. Henoteizm tek bir tanrı ile birlikte hiyerarşik diğer tanrıların varlığını kabul eden inanç demektir. Zerdüştlüğün tanrılar arasında kurduğu bu hiyerarşik yapı, Sasani devletinde bürokrasiye ve Sasani toplumunda kast sistemine yansımıştır. Zerdüşt inançları İslam sonrası İranlıların kültür ve inançlarına sinmiş olarak devam etmiştir. Zerdüşt eko-politik aklın görüntülerini Mecusi tapınaklarında ve Mecusi din adamlarında bulmaktayız. Mecusi mabetlerde ibadet, öğretim, kütüphane, toplantı, yargı, sağlık ve idare gibi dini ve sosyal faaliyetlere kaynaklık etmiştir. Bu şekliyle Hristiyan manastırlarıyla hemen hemen aynı vazifeyi görmüştür denebilir.

Orta doğuya İslam'ın doğuşundan sonra giriş yapacak olan Türklerin eski dinleri çeşitli olmakla birlikte özgün bir eko-politik aklın varlığından bahsedebiliriz. Eski Türk dinlerine hâkim eko-politik aklın ana belirleyicileri tek tanrı inancı ve Şamanizm'dir. Yüce ve tek olan bir tanrıya inanan Türkler O'nun varlığını göklere hamletmişlerdir. Tek tanrı inancını kendi devlet düzenlerine uygulamışlardır. Eski Türkler putlara tapmadıkları için tapınak ihtiyaçları da olmamıştır. Tek tanrı inancı ile Şamanizm inancı eski Türklerin hayatında birbiriyle barışık yaşamıştır. Şamanizm daha çok Türklerin günlük faaliyetlerine yön veren halk dini formunda kalmıştır. Eski Türk dinlerinde eko-politik aklın teorik görüntüsü Kağan-devlet uygulamasıyken pratikteki görüntüsü Şamanist hurafeler olmuştur. Eski Türklerin inancına göre doğa tanrıya nasıl boyun eğiyorsa Türk boyları ve bodunları da kağana öylece itaat etmelidir. Türk Kağanının yargılama yetkisinden vergi tahsiline, asker toplamaktan ordu sevk- idaresine kadar geniş yetkileri bulunmaktaydı. Eski Türklerin günlük hayatlarına bol hurafe hâkimdir. Geçmiş atalara duyulan aşırı hürmet hurafeleri bir hayat tarzı haline getirmiştir. İslam'a geçişlerinden sonra da Türk toplulukların günlük hayatlarında geçmişten kalan hurafelerin izlerini görmek mümkündür.

Çalışmamızın sınırlarını belirleyen "İslam'ın Doğuşu" elbette ilk önce Araplarla ilgilidir. Cahiliye Devri adı verilen dönemde yaşamış Arapların inançları bu sebeple önem taşımaktadır. Cahiliye Arap dinine ait ilkel eko-politik aklın üç belirleyici faktörü olduğunu söyleyebiliriz: putperestlik, mürüvvet ahlakı ve Hz. İbrahim dinin kalıntıları. Eski Araplara göre Allah mevcut olmakla birlikte O diğer ilahların ilahı ve rablerin rabbi olarak önemlidir. Edindikleri putlar Allah ile aralarındaki iletişimi sağlamaktadır. Çok sayıda putla dolan Kâbe o dönemde antik Roma panteonunu andırmaktadır. Cahiliye Arapları mürüvvet ahlaklarıyla ve şereflerine çok düşkün olmalarıyla şöhret bulmuşlardır. Diğer taraftan sosyal ve siyasal düzenlerine ünlü Arap kibri hâkimdir. Cahiliye Arapları aynı zamanda kendilerini Hz. İbrahim dininin varisleri sayarlar. Hz. İbrahim'den kalan hac ve umre ibadetlerini korurlar. Cahiliye Arap dininde eko-politik aklın teorik görüntülerini Kâbe görevlerinde, Kureyş kabilesinde ve onun Ahmesilik statüsünde bulabiliriz. Kureyşli Araplar müesses bir devlet fikirleri olmadığı halde Kâbe'nin hizmetlerini görmede maharetli, bürokratik bir işbölümü yapmayı başarmışlardır. M.S. 570'li yıllarda yaşanan Fil Vakasından Kâbe ve Mekke sonuçta Kureyş güçlenerek çıkmıştır. Fil Vakasının ardından yarımada Araplarının çoğu Kureyş'in dinine bağlanmıştır. Hums kurumunu icat eden Kureyş Araplar nezdinde imtiyazlı bir konum elde etmiştir. Fil Vakası sayesinde Mekke'nin ziyaretçi sayısı ve buna paralel olarak Kureyş'in ticareti ve gelirleri artmıştır. İlaf adı verilen ticaret anlaşmaları sayesinde Kureyş yönetimindeki Mekke günümüz uluslararası

başkentleri mesabesine gelmiştir. Cahiliye Arap dininde eko-politik aklı pratikte finanse eden unsur ganimettir. Ganimet çatışma veya savaş esnasında zor kullanarak düşmanın mallarını zapt etmek demektir. Cahiliye Arapları ticaret yapmakla yetinmezler maişetlerini sağlamak için ganimet elde etmeye çalışırlardı. Cahiliye Arap dininde en estetik görüntü Arap dilinin yüksek belagat seviyesiydi. Cahiliye şiiri ve şairleri dönemin medyası, edebiyatı ve kamuoyu inşa aracı idi. Arapların şairlerden daha yetkili ve etkili dini görünüşleri Araplarla tanrıları arasındaki iletişimi sağlayan kâhinlerdi.

İslam öncesi Orta Doğu'da kayda değer bir eko-politik aklı iki imparatorluğun ve büyük dinlerin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Kabileler halinde yaşayan topluluklardan Türkler ve Yahudiler haricinde bu tarihlerde gelişmiş bir eko-politik akıldan bahsetmek mümkün görünmemektedir. İmparatorluklara ait eko-politik aklın, devleti ve dini kendi bölgelerine mahsus bir formülle birleştirerek toplumların ekonomik ve politik kaynaklarından beslenebilmek için kullandığını söyleyebiliriz. Bu dönemde kabileler şeklinde yaşayan toplulukların eko-politik aklı, şartları oluşturan değil şartlar tarafında şekillendirilen basitliktedir. Arap iptidai eko-politik aklı çöllerle kaplı Arap yarımadasının ve Arap dilinin güdümündedir. Kürt aşiretleri dağ gibi zor coğrafi şartlar altında yaşam mücadelesi verirken bir eko-politik aklı olmak gibi bir lüksü olamamıştır. Sürgünler sebebiyle dağınık halde yaşayan Yahudi kabileleri farklı eko-politik akılların hâkimiyeti altında yaşarken nüve halinde bulunan Yahudi eko-politik aklını din adamları ve ticari hırsları sayesinde muhafaza etmişlerdir. Henüz Orta Asya'da yaşayan Türk boyları İran ve Çin gibi iki büyük eko-politik akla karşı savaş vermekteydi. Bizans ve Sasanilerin tamamen aksine hiçbir dinden ve yerleşik nizamdan destek almayan Bozkır Türkleri göçebeliği bir avantaja çevirerek ordu ve devlet eksenli bir eko-politik akıl inşa etmişlerdir.

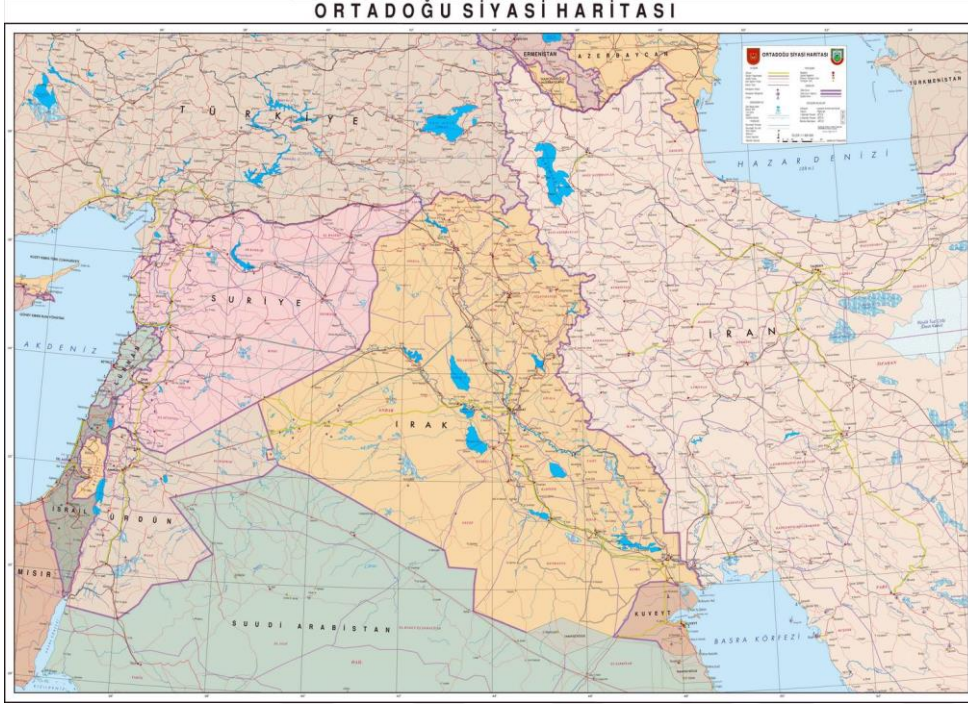
İslam öncesi orta doğunun imparatorluk dinleri olan Hristiyanlık ve Zerdüştlük, kadim felsefelerle mezcettikleri mukaddes sayılan kitaplar üzerinden kendi dindaşı toplulukların eko-politik aklını oluşturmuşlardır. Ancak dinlerin pratik hayatta görünür olmasına sıra gelince din adına konuşan ruhban sınıflar mabedler üzerinden devlete teslim olarak veya devletin dinleri kullanmasına izin vererek bunu gerçekleştirmişlerdir. Arapların putperestliği ve semavi kökenli de olsa Yahudilik gibi henüz devletleşmemiş kabile dinleri, kendi topluluklarına ait eko-politik aklı ilahi menşeye bağlayarak ırkçı bir ahlak üzerinden kurmuşlardır. Kabile dinlerinin eko-politik akılları, pratik hayata daha çok mukaddes sayılan mabetler ve meşru-gayri meşru maddi kazanç peşinde koşma hırsı

şeklinde yansımıştır. Kabile dinlerinin bu kategorideki istisnası Eski Türk dinleridir. Göktanrı inancına sahip Türklerin eko-politik aklına hâkim olan kâinatı tek başına yöneten tek tanrı inancı onları pratik hayatta nizam düşkünü, teşkilatçı ve devletçi yapmıştır. Diğer taraftan kabile dinlerinin günlük hayata yansıyan son kısmı hemen hepsine semavi olan olmayan ayrımı yapmaksızın genelleyeabileceğimiz bol dini ritüeller ve hurafelerdir.

HARİTA LİSTESİ

Harita 1. Orta Doğu Siyasi Haritasi

Kaynak: <https://www.harita.gov.tr/urun-14-1-1-800-000-olcekli-ortadogu-siyasi-haritasi.html>

Erişim Tarihi: 23.03.2019

Harita 2. Roma İmparatorluğu M.S. 395

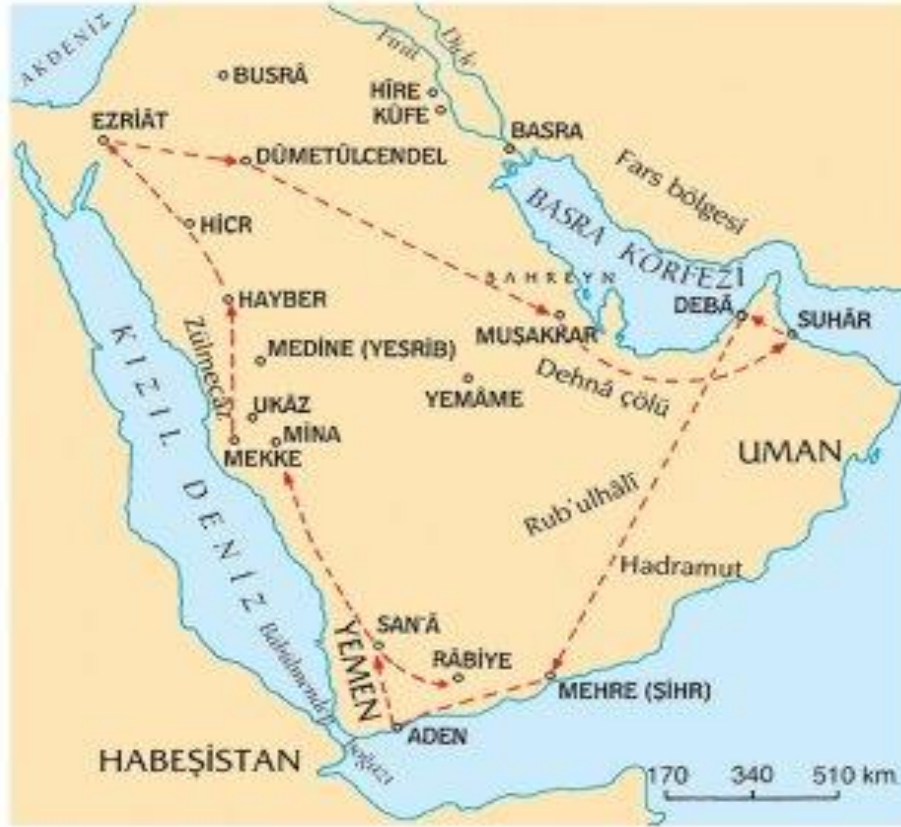
Kaynak : <https://islamansiklopedisi.org.tr/bizans> Erişim Tarihi: 23.03.2019

Harita 3. Sasani İmparatorluğu

Kaynak: <http://www.bilgeniz.com/islamiyetin-dogdugu-donemde-dunyanin-ve-arabistanin-durumu-nasildi/> Erişim Tarihi: 23.03.2019

Harita 4. İslam Öncesi Arap Yarımadası

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/arap#2> Erişim Tarihi: 23.03.2019

Harita 5. Göktürk Devleti

Kaynak: <http://www.tarihnotlarim.com/akhunlar-gokturk-devleti/> Erişim Tarihi: 23.03.2019

Harita 6. Zagros Dağları

Kaynak: <https://www.atlasdergisi.com/kesfet/kultur/pirlerin-dugunu.html> Erişim Tarihi: 23.03.2019

Harita 7. İlk Yahudi Yerleşim Alanı ve Yahudi Krallıkları

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/filistin> Erişim Tarihi: 23.03.2019

KAYNAKÇA

Yararlanılan Kitaplar:

- Ağaoğulları**, Mehmet Ali, **Batı'da Siyasal Düşünceler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Avcı**, Halil Ersin, **Uygurlıklar Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Sosyoloji Lisans Yayını, İstanbul, 2010.
- Burke**, Edmund, **Reflections On The Revolution In France**, Vol.1, Oxford University Press, N.York, 1993.
- Cairnes**, J.E. , **The Character and the Logical Method of Political Economy** , 2nd edition, Batoche Books, Ontario-Canada, 2001.
- Corci**, Zeydan, Zeki Meğamiz, Mümin Çevik, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 2019.
- Çakıcı**, Celil, Eser, Seçkin, Karaca, Evrim, **Gastronomi Üzerine Araştırmalar**, Editörler. Duriye Bozok, Cevdet Avcıkurt, Murat Doğdubay, Mehmet Sarıoğlan, Göksel Kemal Girgin, Detay Yayıncılık, Ankara, 2017.
- Çıvgın**, İzzet, Orta Çağ Tarihi, **Maya Akademi Yayın**, Ankara, 2008.
- Davutoğlu**, Ahmet, **Stratejik Derinlik**, Küre Yayınları, İstanbul, 2002.
- Debray**, Regis, **Critique de la Raison Politique**, Editions Gallimard, Paris, 1981.
- Demircan**, Adnan, **Son Peygamberin Geldiği Coğrafya ve Toplum**, Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz.Muhammed Sempozyum ve Tebliğler, Konya, 2007.
- Durant**, Will ve Lambelin, Roger, **Yahudi Tarihi ve Siyonist Liderlerin Protokolleri**, Çev. Sabit Sami Karaman, İstanbul, 1992.

- Ebu'l-A'lâ** el-Mevdûdî, **Hız.Peygamber'in Hayatı**, Çev. N. Ahmet Asrar, Pınar Yayınları, İstanbul, 2016, S.76.
- El-Cabirî**, Muhammed Âbid, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, Çev. İbrahim Akbaba, İkinci Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013.
- Eliade**, Mircea, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, Cilt.1, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, 2003.
- Erendil**, Muzaffer, **Çağdaş Ortadoğu Olayları**, Nadir Kitap - Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1992.
- Gökalp**, Ziya, **Türk Devletinin Tekâmülü**, Hazırlayan: Kazım Yaşar Koprıman, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Groepler**, Eva, **İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler**, Çev. Süheyla Kaya, Belge Yayınları, İstanbul, 1999.
- G.S.** **Hodgson**, Marshall, **Rethinking World History**, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Hamidullah**, Muhammed, **İslam Peygamberi**, Çev. Mehmet Yazgan, 5.Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008.
- İnam**, Ahmet, Alparslan Açıkgenç, v.d., **Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni**, Editör. Bayram Ali Çetinkaya, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015.
- İslam Ansiklopedisi**, Yıl.2003, Cilt.3, 22, 28, 29, 36.
- Şimşek**, Erdal, **ABD-İsrail-İran Üçgeni: Ortadoğuda Kirli Oyunlar**, Neden Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Kafesoğlu**, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Onyedinci Basım, Ötüken Neşriyat A.Ş. , İstanbul, 1998.

- Kafesoğlu,** İbrahim, **Türk İslam Sentezi**, Yedinci Baskı, Ötüken Neşriyat A.Ş. , İstanbul 2018.
- Kafesoğlu,** İbrahim, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980.
- Kayapınar,** Ayşe, Daş Mustafa, v.d. , **Bizans Tarihi**, Der. Levent Kayapınar, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2298, Eskişehir, 2013.
- Kayar,** Mustafa, **Türk Amerikan İlişkilerinde Irak Sorunu**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Kuran-ı Kerim Meali**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- Lewis,** Bernard, **Ortadoğu**, Çev. Selan Y. Kölay, Onüçüncü Baskı, Arkadaş Yayıncılık, Ankara, 2017.
- Marshall,** Alfred, **Principles of Economics**, Palgrave Classics in Economics, Eight Edition 1922, Hampshire-UK, 2013.
- Nisbet,** Robert ve Bottomore, T.B. , **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Çev. Mete Tunçay, Aydın Uğur, Üçüncü Baskı, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2019.
- Nisbet,** Robert, **Muhafazakârlık, Düş ve Gerçek**, Çev. Kudret Bülbül, M. Fatih serenli, Üçüncü Baskı, Kadim Yayınları, Ankara, 2014.
- Niyazi,** Mehmed, **Türk Devlet Felsefesi**, Onüçüncü Baskı, Ötüken Neşriyat A.Ş. , İstanbul 2018.
- Ricardo,** David, **Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri**, Çev. Tayfun Artan, Üçüncü Basım, Belge Yayınları, İlk Baskı Yılı 2000, İstanbul.
- Sarıkcıoğlu,** Ekrem, **Din Fenomolojisi**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2011.

- Savran,** Sungur, “Ekonomi ve Politik Eleştirisi”, **Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü**, Der. Fikret Başkaya, Aydın Örnek, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2008.
- Schimmel,** Annamarie, **Dinler Tarihine Giriş**, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1999.
- Seidler,** Grzegorz Leopold, **Bizans Siyasal Düşüncesi**, Çeviren: Mete Tunçay, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No.451, Ankara Üniversitesi Basımevi Ankara, 1980.
- Smith,** Adam, **Ulusların Zenginliği**, Cilt. II, Çev. Mehmet Tanju Akad, Üçüncü Baskı, Alan Yayınları, İstanbul 2018.
- Sombart,** Werner, **Kapitalizm ve Yahudiler**, Çev. Sabri Gürses, İkinci Baskı, İleri Yayınları, İstanbul, 2005.
- Özel,** Mustafa, **Kapitalizm ve Din**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Tabakoğlu,** Ahmet, **İslam İktisadına Giriş**, Üçüncü Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.
- Ülgener,** Sabri F. , **Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler**, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.
- Zerrinkub,** Abdülhüseyini, Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu (Costucu Der Tasavvufi İran), Çeviren. Nurcan Altun, Önsöz Yayınları, İstanbul, 2015.

Yararlanılan Süreli Yayınlar:

- Akalın,** Kürşat Haldun; “Yahveizmdeki Takva Yolu İçeriğindeki Yasanın Rasyonel Ekonomik Davranış Tarzı Açısından Önemi”, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı.8, Gümüşhane, 2013.
- Akalın,** Kürşat Haldun, “Kapitalist Ruhun Yahveizmdeki İçeriği”, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İİBF Dergisi, Yıl.12, Sayı.17, Karaman, 2009.
- Aksoy,** Hasan, “İslam Öncesi Dönem Türklerde Tanrı Anlayışı”, International Journal of Social Sciences and Education Research, Cilt.4, Sayı.2, 2018.
- Alıcı,** Mustafa, “Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine”, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, Sayı.7, İstanbul, 2015.
- Altungök,** Ahmet, “İslam Öncesi Dönem İran’da Tıp ve Tebabet”, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXXI/2, Bilecik, 2016.
- Altuntaş,** Mehmet, “Tevrat ve Kuran’a Göre Yahudilerin Dünyaya Bakışı”, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt.3, Sayı.3, Yozgat, 2013.
- Apak,** Adem, “Kabile Asabiyetinin Mahiyeti Üzerine Değerlendirmeler”, İslami Araştırmalar Dergisi, C.2, Sayı.1, İstanbul, 2017.
- Apak,** Adem, “İslam Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu”, Uludağ Üniv. Fakültesi Dergisi, Cilt.10, Sayı.1, Bursa, 2001.
- Arı,** Mehmet Salih, “Cahiliye Toplumundan Medeni Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu”, Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Dergisi İSTEM, Yıl.2, Sayı.4, Konya, 2014.
- Arslantaş,** Nuh, “Hz.Peygamberin Çağdaşı Yahudilerin İnanç-İbadet ve Dini hayatları ile İlgili Bazı Tespitler”, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul, 2008.

- Bahadır,** Gürhan, “Anadolu’da Bizans-Sasani Etkileşimi”, Turkish Studies, C.6/1, Ankara, 2011.
- Bal,** Faruk, “Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadasında Ticaret, Ortaklı, Para ve Kredi”, Akademik Ortadoğu Dergisi Akademik Ortadoğu Altı Aylık Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Cilt 9, Sayı 1, 2014.
- Barış,** Mustafa Necati, “Cahiliye Döneminde Yargı Sistemi”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Elazığ, 2012.
- Baş,** Bilal, “Hristiyan Manastırcılığın Doğuşu”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul, 2013.
- Baş,** Mustafa, “Hicaz Yahudiliği ve Genel Yahudilikten Farklı Uygulamaları”, Bütün Yönleriyle Yahudilik Uluslararası Sempozyumu Bildirisi, Ankara, 2012.
- Başak,** Rasim, “Musevilikte Sanat ve Estetik Anlayışı”, İdil Dergisi, Cilt.5, Sayı.21, Ankara, 2016.
- Baştürk,** Efe, “Dinsel Bağın Siyasalın Kuruluşunda Etkisi ve Şamanizm”, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Türk Dünyaları Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı.18/1, Rize, 2018.
- Berk,** Fatih Mehmet, “Aziz Paul ve Şam Vizyonu”, Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, Cilt.1, Sayı.1, Batman, 2012.
- Biçer,** Bekir, “İslam Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkındaki Rivayetler”, JASS, Cilt.5, Sayı.6, Elazığ, 2012.
- Biçer,** Bekir, “İslam Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler”, Tarih Okulu Dergisi, Yıl.7, Sayı. XVII, İzmir, 2014.

- Çalen,** Mehmet Kaan, “Celal Nuri’ye Göre Muhit, Irk Zaman Teorisi Bağlamında Eski Türkler ile Osmanlı Türkleri Arasındaki Münasebet”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 15, Sayı 1, Edirne, 2013.
- Çalık,** Etem, “Hristiyan Medeniyetinin Dini Kaynakları”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Ankara, 2010.
- Davutoğlu,** Ahmet, “Medeniyetlerin Ben-idraki”, Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi Dergisi, İstanbul, 1997/1.
- Davutoğlu,** Ahmet, “Bunalımdan Dönüşüme Batı Medeniyeti ve Hristiyanlık”, Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, Sayı.2, İstanbul, 2000.
- Delilbaşı,** Melek, “Türk Tarihinin Bizans Kaynakları”, Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi Bizans, YKB Yayınları, Editör: Serra Ciliv, Sayı:17, Kış 1999, İstanbul, 1999.
- Demircan,** Hüsnü, “Ortaçağ Tarihini İnceleme Metodolojisine Dair Bir Çalışma”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi, Cilt.16, Sayı.1, Edirne, 2014.
- Dindi,** Emrah, “Cahiliye Arap Hac Ritüellerinin Kuran’daki Menasikle Diyalektik İlişkisi”, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, Sivas, 2017.
- Ekrem,** Erkin, “Gök Türklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel Bir Bakış”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 5.sayı, Ankara, 2006.
- Erdemir,** Halil ve Erdemir, P.Hatice, “60-70 Yılları Arası Kudüs’te Yahudi İsyanı ve Günümüze Yansımaları”, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Uluslararası 4.Orta Doğu Semineri, Elazığ, 2009.
- Firestone,** Reuven, “İslamın Teşekkülü Döneminde Yahudi Kültürü”, Çev. Ertuğrul Döner, Ahmet Rıfat Geçioğlu, Marife Dini Araştırmalar Dergisi, Sayı.14, Konya, 2014.

- Gaer,** Joseph, “Yahudilik”, Çev. Osman Zahid Çifçi, Mütefekkir-Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Sayı.1, Aksaray, 2014.
- Günay,** Ünver, “Türk Halk Dindarlığının Önemli Çekim Merkezleri Olarak Dini Ziyaret Yerleri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı. 15, Kayseri, 2003.
- Gündüz,** Şinasi, “Mecusilik”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.28.
- Gündüzöz,** Soner, “Arapçada Kültür-Dil İlişkisi”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V, Sayı.2, Samsun, 2005.
- Güngör,** Muhammed, “Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi”, İsrailiyyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi, No.1, Konya, 2017.
- Hamidullah,** Muhammed, “İLAF”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt.22, İstanbul, 2000.
- Hasanov,** Eldar, “Nuhi Kimliği Bağlamında Yahudilikte Yabancı Algısı”, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Cilt.2, Sayı.1, Sakarya, 2015.
- Hazar,** Çetin Murat, “Hegel ve Tarih Felsefesi”, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Ankara, 2009.
- Hennerbichler,** Ferdinand, “Kürtlerin Kökeni”, Çev. Mehmet Aslanoğulları, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, Cilt 2, Bingöl, 2016.
- İnalcık,** Halil, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C.14, Sayı.1, Ankara, 1959.
- Kafes,** Mahmut, “Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi”, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, Sayı.10, Konya, 1994-1995.
- Kalın,** İbrahim, “Dünya Görüşü, Varlık Tasavvuru ve Düzen Fikri: Medeniyet Kavramına Giriş”, Dîvân Dergisi, Cilt.15, Sayı 29, İstanbul, 2010.

- Kara,** Cahid, “İslam Öncesi Arap Yarımadasında Bir Kültür Merkezi: Cüreş”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.14, S.27, Çorum, 2015.
- Karaçay,** Timur, “Mantığın Görkemli Dönüşü”, Mantık Matematik ve Felsefe I.Ulusal Sempozyumu Assos-Çanakkale, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Karahöyük,** Mustafa, “Din ve Ekonomi İlişkisi”, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı.16, Ankara, 2013.
- Karatay,** Osman, “Hem Büyücü, Hem Rahip, Hem de Tabip: Uzmanlaşma Neden Yok”, Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 15/1, İzmir, 2015.
- Kaymaz,** Şerif İhsan, “Emperyalizmin Kürt Kartı”, Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Ankara, 2007.
- Kılıç,** Sami ve Altuncu, Abdullah, “Yahudi Geleneği Bağlamında Sürgün”, II. Uluslararası Ortadoğu Konferansları, Ortadoğu’daki Çatışmalar Bağlamında Göç Sorunu Bildiri Kitabı, Kilis, 2016.
- Kızıloğlu,** Sedat, “İsrail Devletinin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm’in Gelişimi”, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt.2, Sayı.1, Kırıkkale, 2012.
- Kitapçı,** Zekeriya, “Çeşitli Yönleri İle Emeviler Devrinde Arap Ordularındaki İlk Türkler”, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Sayı.1, Erzurum, 1976.
- Kurt,** Abdurrahman, “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt.10, Sayı.2, Bursa, 2001.

- Kurtuluş,** Berrak, “İş ahlakı: Geçmişte ve Günümüzde”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, İstanbul, 2010.
- Küçük,** Mehmet Alparslan, “Geleneksel Türk Dinindeki Ana-Dışıl Ruhlara Mitolojik Açında Bakış”, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı. I, Iğdır, 2013.
- Küçük,** Sibel, “Orta Çağda Hristiyanlık ve İslam Dinlerinin Felsefe ve Bilim Üzerindeki Etkileri”, Alevilik Bektaşilik Araştırmaları Dergisi, Hausen (Wied) – Almanya, 2015.
- Mandaloğlu,** Mehmet, “Eski Türklerde Sanayi, Ticaret ve Maliyenin Ekonomik Açından Değerlendirilmesi”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, C.2, Sayı.2, İstanbul, 2013.
- Niray,** Nasır, “Sasani İmparatorluğunun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme”, Muğla Üniversitesi SBE Dergisi, Muğla, 2001.
- Ostrogorsky,** Georg, “Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni”, Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi - Bizans, YKB Yayınları, Editör: Serra Ciliv, Sayı:17, Kış 1999, İstanbul, 1999.
- Öpengin,** Ergin, “Tevatür ve Temellük Kıskaçında Kürt Kültür Tarihçiliği”, Kürt Tarihi Dergisi, İstanbul, 2014.
- Öz,** Satılmış, “Kapitalizmin Ruhu Problemi: Werner Sombert”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl.18, Sayı.29, Şanlıurfa, 2013.
- Özcamca,** Salih, “Türklerin Göçebeliği Hakkında Birkaç Not”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Der. Ülkü Çelik Şavk, Yunus Koç, Sayı 7, Güz 2007, Basım Tarihi: 15.05.2008 Ankara.
- Özkan,** Fatih, “Dünya Görüşü Öğretisi”, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 1, Iğdır, 2012.

- Özmen,** Ferihan, “Dönemin Şiirlerinden Örneklerle Cahiliye Araplarında Ahlak”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt.1, Sayı.3, 2012.
- Öztürk,** Resul, “İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru ve Bu Tasavvurun İslam’ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt. 7, 2014.
- Özyurt,** Cevat, “Talcott Parsons’ın Hristiyanlık Sosyolojisi: Amerika’da Seküler Dinin Oluşumu”, Turkish Studies, Cilt 11/17, Ankara, 2016.
- Palabıyık,** Hanefi, “Türk Devlet Telakkisinde Tebaa Anlayışının Tarihi ve Dini Bazı Kökenleri”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı.16, Erzurum, 2001.
- Pamir,** Aybars, “Orta - Asya Türk Hukunda “Töre” Kavramı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara, 2009.
- Peker,** Hidayet, “Dede Korkut Hikâyeleri Çerçevesinde Dinin Dönüştürücü Etkisi Üzerine”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa, 2017.
- Sarıcık,** Murat, “Cahiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayırları”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 31, Isparta, 2013.
- Sarıkaya,** Hüseyin, “Mütenebbiler Meselesi Bağlamında Cahiliye Araplarının Nübüvvet Telakkileri”, İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi, Cilt.4, Sayı.2, İstanbul, 2018.
- Sayar,** Süleyman, “Yahudi Karakteri”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı.9, Cilt.9, Bursa, 2000.
- Sivrioğlu,** Ulaş Töre, “Sasanilerde Askeri Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejileri”, Turkish Studies, Volume 8/5 Spring, Ankara, 2013.

- Sivrioğlu,** Ulaş Töre, “Sasaniler Dönemi İıan’ında Limanlar ve Deniz Ticareti”, Tarih Okulu Dergisi, İzmir, 2015.
- Sivrioğlu,** Ulaş Töre, “Bizans İmparatorluğunda Yahudiler”, International Journal of History, Volume.7, Issue.2, Amasya, 2015.
- Söylemez,** Mehmet Mahfuz, “Fil Hadisesinin Arap Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme”, İslami İlimler Dergisi, Yıl 1, Sayı 2, Çorum, 2006.
- Söylemez,** Mehmet Mahfuz, “Cahiliye Arap İncancında Putların Yeri”, Milel ve Nihal Dergisi, Cilt.11, Sayı.1, İstanbul, 2014.
- Suvari,** Çakır Ceyhan, “Din ve Uyarlanma İlişkinine Antropolojik Bir Bakış”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ankara, 2014.
- Swartz,** Merlin, “İslamın Doğuşunu İzleyen Yıllarda Arap Topraklarındaki Yahudilerin Durumu”, Çev. Levent Öztürk, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sakarya, 2001.
- Talbot,** Alice-Mary, “Bizans Manastır Sistemine Giriş”, Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi - Bizans, YKB Yayınları, Editör: Serra Ciliv, Sayı:17, Kış 1999, İstanbul, 1999.
- Tanyu,** Hikmet, “Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, İlmî İnceleme ve Tenkidi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.14, S.1, Ankara, 1966.
- Taşdemir,** Tuğba, “Yahudilikte Seçilmişlik Psikolojisi”, Journal of Strategic Research in Social Science (JOSRESS), Cilt.3, Sayı.2, 2017.
- Tatar,** Hüsniye Canbay, “Din ve Kapitalizm”, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi, No.45 İstanbul, 2012.
- Topaloğlu,** Fatih, “Eski İıan’daki Yarı Tanrı-Kral Anlayışının Şii İmamet İncancına Etkisi”, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Denizli, 2016.

- Tunçbilek,** Hasan Hüseyin, “İslamın Dışındaki Monoteist Düşünce ve İnançlarda Ulûhiyet Anlayışı”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Marife Dergisi, Konya, 2003.
- Turanlı,** Tufan, “Kaptan Georgios ve Gemisi”, Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi - Bizans, YKB Yayınları, Editör: Serra Ciliv, Sayı:17, Kış 1999, İstanbul, 1999.
- Uluç,** A.Vahap, “Kürtler’de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret”, Mardin Artuklu Üniversitesi Mukaddime Dergisi, Sayı 2, Mardin, 2010.
- Ursinus,** Michael, “A.Midhad Efendi’nin Bizans Kurumları Hakkında Görüşleri”, Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi - Bizans, YKB Yayınları, Editör: Serra Ciliv, Sayı:17, Kış 1999, İstanbul, 1999.
- Ursinus,** Michael, “Geç Dönem Osmanlı Tarih Yazımında Bizans Tarihi”, Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi - Bizans, YKB Yayınları, Editör: Serra Ciliv, Sayı:17, Kış 1999, İstanbul, 1999.
- Ülken,** Hilmi Ziya, “Kabile ve Millet”, Taha Toros Arşivi, 02.01.1959.
- Üşür,** İşaya, “Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları”, Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi, Ankara, 2003.
- Vryonis,** Speros, “Bir Dünya Uygarlığı: Bizans”, Cogito Üç Aylık Düşünce Dergisi - Bizans, YKB Yayınları, Editör: Serra Ciliv, Sayı:17, Kış 1999, İstanbul, 1999.
- Yaman,** Sevde, “Tevrat’a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt.5, Sayı.2, Karabük, 2016.
- Yasdıman,** Hakkı Ş. , “Yahudi Dininde Ailenin Yeri”, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı. XIII-XIV, İzmir, 2001.
- Yücel,** Muhammet, “Erken Dönem Sasanilerde Kadın ve Hanedan”, Tarih Dergisi, Sayı 61 (2015/1), İstanbul, 2015.

Zengin,

Aslı ve Yaman, Ümran, “Eski Uygur Türkçesi Metinleri Üzerinden Budizm ve Maniheizm’in Savaşa Bakışı”, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt.58, Sayı.1, İstanbul, 2018.

Yararlanılan Yayınlanmamış Tezler:

- Acar,** Cafer, “Cahiliye Ve Risalet Döneminde Savaş Olgusu”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü – İslam Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2007.
- Akpınar,** Nermin, “Büyük Hun Devletinden Osmanlı Devletine Kadar Türk Devletlerinde Meclis”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü – Tarih Anabilim Dalı – Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul, 2009.
- Atasagun,** Galip, “Hristiyanlıkta Dünyanın Sonu ve Ahiret Kavramı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1989.
- Aygür,** Suat, “İslam Öncesi Cahiliye Araplarında Tanrı Anlayışı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü – Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı – Dinler Tarihi Bilim Dalı, Bursa, 1996.
- Bamyacı,** Mehmet Ertan, “Bizans İmparatorluğunda Ticaret”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı – Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Elazığ, 2013.
- Berisha,** Besim, “Mukatil b. Süleyman Tefsiri’nde Yahudilik”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Bursa, 2012.
- Çelikkol,** Yaşar, “Cahiliye Döneminde Mekke”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2002.
- Demircan,** Esra Tuğaç, “Akdeniz İçin Birlik Projesi ve Ortadoğu”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, 2012.

- Dinçer,** Hakkı, “Kuran’da adı Geçen Putlar ve Cahiliye Araplarının Uluhiyet Anlayışında Putların Yeri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü – Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı, Çanakkale 2018.
- Doğan,** Akış, “Ekonomi Politik: Kavramsal ve Kuramsal Bir Tartışma”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Malatya, Temmuz 2011.
- Efendioğlu,** Mehmet, “Arap Olmayan Sahabiler”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Bölümü Hadis Anabilim Dalı, İstanbul, 1991.
- Ergin,** Murat, “Siyasi ve İtikadi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi – Sosyal Bilimler Üniversitesi – Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Şanlıurfa, 2000.
- Gayırhan,** Günhan, “Edmund Burke’te Politik Akıl ve Modernite Eleştirisi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı – Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Bursa, 2012.
- Güngörmez,** Engin, “Eski Türk Dini Ve Türk İslam Kültürü Üzerindeki İzleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kahramanmaraş 2013.
- Hasanov,** Eldar, “Yahudi Ahit Geleneğinde Nuh Kanunları ve Nuhilik”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı – Felsefe ve Din Bilimleri Dalı, İstanbul, 2012.
- Karaaslan,** Perihan, “Bizans Devletinde Meslek Birlikleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2012.

- Kılıçlı,** Mustafa, “Arap Edebiyatında Şu’ubiyye”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi – Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, 1986.
- Koçak,** Kürşat, “Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2011.
- Küçük,** Mehmet Alparslan, “Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslamiyette Kutsal Kitap Anlayışı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2000.
- Memiş,** Fatih, “Yahudilikte ve İslamda Arzı Mevud Anlayışı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı – Dinler Tarihi Bilim Dalı, Sakarya, 2010.
- Nurduhan,** Süheyla, “Hums Araplarında Allah İnancı ve Dini Hayat”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı, İstanbul, 2016.
- Okur,** Mehmet Naim, “Türk Devletlerinde Yöneten Yönetilen İlişkisi ve İktidarın Meşruiyetinin Temelleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Konya, 2007.
- Onay,** İbrahim, “Bozkır Kültür Çevresinde İnsan Unsuru”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2004.
- Polat,** Mahmut, “Günümüz İran Zerdüştiliği Üzerine Bir Araştırma”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü – Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Adana, 2013.

- Sert,** Hüseyin, “Hristiyanlığa Giren Putperestlik Unsurları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü – Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı – Dinler Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 1994.
- Şimşek,** Sabit, “Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamda Tanrı Anlayışı”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2001.
- Toprak,** Adnan, “Doğu-Batı Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı – Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2008.
- Yıldız,** Hasan, “Ortadoğuda Dinler Üzerine Bir Araştırma”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Elazığ, 2008.

İnternette Yararlanılan Kaynaklar:

<https://www.britannica.com/>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/>

<http://tdk.gov.tr/>

<https://www.iktisatsozlugu.com/>

<https://www.jw.org/tr/>

<http://www.salom.com.tr/>

<http://yahudilik.uzerine.com/>

<https://www.turkcebilgi.com/>

<https://incil.info/>